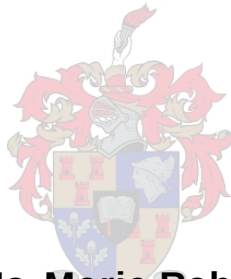


**GENADENDAL-MEUBELS
AS MATERIËLE MANIFESTASIE
VAN DIE
MORAWIESE PIËTISME**



Jo-Marie Rabe

Tesis ingelewer ter gedeeltelike voldoening aan die vereistes vir die graad van Magister in Lettere en Wysbegeerte, Departement Geskiedenis, aan die Universiteit van Stellenbosch.

Maart 2007

Studieleier: Dr M Burden

Ek die ondergetekende verklaar hiermee dat die werk in hierdie tesis vervat, my eie
oorspronklike werk is wat nog nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige ander
universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

Handtekening

Datum

Opsomming

Genadendal-meubels is gedurende die laat 18de en vroeë dekades van die 19de eeu in die Morawiese sendingdorp, Genadendal (geleë in die Overberg-gebied in die Wes-Kaap), gemaak. Dit vorm deel van die Suid-Afrikaanse meubelerfenis. Die Genadendal-meubel illustreer nie net die impak wat die immigrasie van Europeërs op die ontwikkeling van 'n unieke Ou-Kaapse meubeltradisie gehad het nie; dit onderskryf ook die invloed wat 'n lewensuitkyk of geestesingesteldheid op die ontwerp en maak van meubels gehad het.

Die Ou Broederkerk het sy oorsprong in die laat 14de eeu in antieke Morawië en Boheme (vandag deel van die Tsjeggiese Republiek) gehad. Dit was egter as gevolg van die sendingywer van die Hernieuwe Morawiese Kerk wat deur graaf Nicolaus von Zinzendorf in Duitsland laat herleef is, wat dié sendinggenootskap na Suid-Afrika gekom het. As eksponent van die Radikale Piëtisme het die genootskap die sendingtaak wêreldwyd aanvaar. Teen die einde van die 18de eeu was daar reeds meer as 18 Morawiese sendinggemeenskappe reg oor die wêreld versprei.

Een van die mees uitstaande kenmerke van die Morawiese Kerk was die waarde wat hulle aan die gemeenskap van gelowiges geheg het en die sosiale organisasie wat daaruit voortgevloei het. Morawiese gemeenskappe het as onafhanklike, selfversorgende kommunies met standaardisering van kleredrag, gebruike en sosiale ordening alles gedoen om die mens se gelykheid voor God te versinnebeeld. Ten einde die strewe na selfversorgendheid te verwesenlik is verskillende ambagte en werkwinkels in hierdie gemeenskappe gevestig. Die sendelinge wat uit Europa afkomstig was, was almal gekwalifiseerde vakmanne en het lede van die gemeenskappe as vakmanne opgelei. Die gees van onafhanklikheid sou hierdie vakman-sendelinge met hulle handvaardighede en Morawiese werksetiek uiters goed toerus om die Morawiese meubelstyl en -tradisie na Suid-Afrika oor te dra.

Genadendal-meubels lewer getuigenis van die Morawiese obsessie met eenvoud van ontwerp en kwaliteit van vakmanskap. Dié meubels met hulle eenvoudige, reguit lyne het deel uitgemaak van die Neo-Klassieke styl wat op daardie stadium populêr was aan die Kaap.

Summary

Genadendal furniture was made in the small Moravian mission settlement of Genadendal (situated in the Overberg area of the Western Cape) during the late 18th and early 19th centuries. Genadendal furniture not only illustrates the impact that the immigration of Europeans had on the development of a unique Old Cape furniture tradition, it also emphasises the influence that a specific world view or philosophy of life had on the design and manufacture of furniture.

The origins of the old *Unitas Fratrum* can be traced back to the late 14th century in ancient Moravia and Bohemia (today part of the Czech Republic). This mission society came to South Africa due to the missionary zeal of the Renewed Moravian Church, which was renewed mostly through the efforts of the German Earl Nicolaus von Zinzendorf. As exponent of Radical Pietism this society accepted the task of worldwide missionary work. By the end of the 18th century there were already more than 18 Moravian mission stations scattered all over the world.

One of the most prominent characteristics of the Moravian church was the importance attached to the fellowship of the faithful, and the social organisation resulting from it. Everything in the Moravian community was done to signify the equality of all people before God, expressed by standardised dress, traditions and social organisation. They functioned as independent, self-sufficient communities. Various trades and workshops were established in these communities to further the ideal of self-sufficiency. The missionaries from Europe were all qualified artisans, and they trained members of their communities in the various trades. The pervading spirit of independence equipped these artisan missionaries extremely well to transplant the Moravian furniture styles and traditions to South Africa.

Genadendal furniture bears silent witness to the Moravian obsession with simplicity and quality. This furniture style with its simple, straight lines formed part of the Neo-Classical style popular at the Cape at the time.

Opgedra aan my man

Piér Rabe

wie se kennis van en liefde vir Ou-Kaapse meubels
die inspirasie en motivering vir hierdie tesis was

Bedankings

Until one is committed there is hesitancy, the chance to draw back, always ineffectiveness. Concerning all acts of initiative (and creation) there is one elementary truth – the ignorance of which kills countless ideas and splendid plans: that the moment one definitely commits oneself, then Providence moves, too. All sorts of things occur to help one that would never otherwise have occurred. A whole stream of events issues from the decision, raising in one's favour all manner of unforeseen incidents and meetings and material assistance which no man would have dreamed would have come his way. Whatever you can do, or dream you can, begin it. Boldness had genius, power and magic in it. Begin it now. – Goethe

My diepste dank aan die Goddelike Voorsienigheid wat ook aan my Goethe se gewaarwording openbaar het. "Toevallige" ontmoetings, 'n boek wat ek "toevallig" raakloop en deurblaai, 'n radiopraatjie ek wat "toevallig" hoor: dit alles was uiteindelik nie toeval nie, maar deel van hierdie netwerk van hulp en helpers wat oral rondom my was. Ek is dankbaar, want ek het dit alles en elkeen nodig gehad.

Dr Matilda Burden, dankie vir die bekwaamste leiding, maar ook vir die geduld, die bemoedigings en die bystand. Dit was 'n voorreg om hierdie skeppingsproses met u mee te maak.

Daar was 'n magdom mense wat bereid was om hulle tyd en kundigheid met my te deel. Spesiale dank aan Dr Isak Balie, kurator van die Genadendal Museum en aan Mnr Bernd Willscheid, kurator van die Kreiss Museum in Neuwied, Duitsland. Daie dankie vir die geleentheid om die foto's wat so 'n belangrike deel van hierdie studie uitmaak, in u onderskeie museums te kon afneem.

Opregte waardering aan die behulpsume personeel van die Afrikana Leeskamer van die Universiteit van Stellenbosch en die *National Arts Library* van die Victoria en Albert Museum in Londen.

Vir die tegniese versorging van dié werk was die hulp en bystand van Therese Streicher, Petra de Witt en my pa, Hennie Malan, van onskatbare waarde.

Dankie aan my ouers, Hennie en Marthie Malan, wat deur hul opofferings dit vir my moontlik gemaak om 25 jaar gelede myself vir die eerste maal "student" te kon noem.

Laastens wil ek my man Piér, bedank vir sy ondersteuning, raad, aanmoediging en onwrikbare geloof in hierdie projek en in my vermoë om dit suksesvol te voltooi.

INHOUDSOPGAWE

BLADSY

INLEIDING	1
o Probleemformulering	1
o Doel van ondersoek	2
o Terreinafbakening	2
o Terminologie en konseptualisering	3
o Navorsingsmetodologie	4
o Evaluering van bronne	7
 HOOFSTUK 1	
 ONTSTAANS- EN SENDINGGESKIEDENIS VAN DIE MORAWIESE KERK IN EUROPA	10
1.1 Die Ou Broederkerk	10
1.1.1 Johannes Huss	10
1.1.2 Johann Amos Comenius	13
1.1.3 Phillip Jakob Spener	13
1.1.4 August Hermann Francke	14
 1.2 Ontstaan van die Hernieude Morawiese Kerk	14
1.2.1 Graaf Nicolaus Ludwig von Zinzendorf	15
1.2.2 Christian David	19
 1.3 Herrnhut: geboorte van die Morawiese gemeenskap	21
 1.4 Die ontwikkeling van die modeldorp: Herrnhut, Neuwied, Zeist	23
1.4.1 Die rol van die beskermheer	23
1.4.2 Sosiale organisasie: die rol van kommunaliteit	24
1.4.3 Selfonderhoudendheid en –versorgendheid	26
1.4.4 Reëls en koöptering	27

1.5 Die Morawiese etos	27
1.5.1 Spiritualiteit	27
1.5.2 Werksetiek	29
1.5.3 Gewoontes en gebruike	29
1.6 Die Morawiese sendingideaal	31

HOOFSTUK 2

DIE MORAWIESE BROEDERSKAP EN DIE DUITSE MEUBELTRADISIE: 1720 – 1850	33
2.1 Die invloed van Piëtisme op 18de- en 19de-eeuse ontwerp	33
2.1.1 Protestantisme en smaak	33
2.1.2 Die Herrnhutters en smaak	35
2.2 Die invloed van die Morawiese Sendinggenootskap op wêreldmeubels: die verspreiding van kennis, vakmanskap, styl en smaak	37
2.3 Die Roentgen meubelmakery op Neuwied	38
2.3.1 Abraham Roentgen (1711 – 1793)	39
2.3.2 David Roentgen (1743 – 1807)	43
2.4 Ontwikkeling van die Duitse meubelkultuur 1720 - 1850	44
2.4.1 Inleiding	44
2.4.2 Duitse Barok (1650 – 1750)	47
2.4.3 Duitse Rococo (1730 – 1775)	49
2.4.4 Duitse Neo-Klassisisme (1775 – 1815)	52
2.4.5 Duitse Empire (1800 – 1820)	58
2.4.6 Biedermeier (1815 – 1850)	60

HOOFSTUK 3

ONTWIKKELING VAN 'N UNIEKE MORAWIESE GEMEENSAP IN DIE BAVIAANSKLOOF	64
3.1 Die Morawiese Kerk in Suid-Afrika	64
3.1.1 Die eerste Morawiese sendeling: Georg Schmidt (1737 – 1744)	64
3.1.2 Die tweede Morawiese sendingmissie: Hendrik Marsveld, Christian Kühnel en Daniël Schwinn (1792)	68
3.2 Ontwikkeling van 'n modeldorp in die Baviaanskloof	71
3.2.1 Die Baviaanskloof in 1793: 'n Nuwe begin	71
3.2.2 Genadendal	72
3.2.2.1 Ontwikkeling van 'n Duitse dorpie in Afrika	72
3.2.2.2 Geografiese afgesonderdheid en selfversorgendheid	75
3.2.2.3 Die sendeling-vakmanne en die ontwikkeling van industrieë en tuisnywerhede	76
3.2.3 Sosiale struktuur van die Morawiese gemeenskap	77
3.2.3.1 Khoi	78
3.2.3.2 Sendelinge	82
3.2.4 Verhouding tussen die Morawiese gemeenskap en die boere	84
3.2.5 Die politieke konteks: die Morawiese gemeenskap en sy verhouding met die owerhede	87
3.3 Sendelinge as agente van koloniale imperialisme	88
3.4 Die Morawiese sendingideaal in konteks	94
3.4.1 Die realisering van 'n internasionale sendingideaal in Suid-Afrika	94
3.4.2 Ander sendinggenootskappe in Suid-Afrika	95

HOOFSTUK 4

MEUBELMAKERY EN ANDER AMBAGTE IN GENADENDAL	99
4.1 Duitsers aan die Kaap, 1652 – 1800	99
4.1.1 Kontekstualisering	99
4.1.2 Duitse ambagslui aan die Kaap	100
4.2 Ambagte en handwerk in Genadendal	104
4.2.1 Messemakery	105
4.2.2 Koringmeul	108
4.2.3 Grasmateweef en besemmaak	108
4.2.4 Hoede-, handskoen- en kleremakery	109
4.2.5 Grofsmidswinkel	110
4.2.6 Wamakersbedryf	111
4.2.7 Leerlooierij	112
4.2.8 Drukpers	112
4.2.9 Meubelmakery	113
4.3 Europese meubelmakers by Genadendal	118
4.3.1 Johann Baptist Nigrini	118
4.3.2 Johann Michael Peterleitner	119
4.3.3 Johann Gottlieb Schultz	119
4.3.4 Johann Friedrich Wilhelm Kühn	120
4.2.4 Christiaan Ludwig Teutsch	120
4.4 Rol van die Khoi-meubelmakers	121

HOOFSTUK 5

GENADENDAL-MEUBELS: DIE ONTWIKKELING VAN 'N UNIEKE KAAPS-DUITSE MEUBELSTYL 122

5.1 Terminologie en kontekstualisering van die Genadendal-meubel	122
5.1.1 Terminologie	122
5.1.1.1 Die systoel as sitmeubel	122
5.1.1.2 Die sytafel as werkmeubel	123
5.1.1.3 Die driehoekpedimentkas as bergmeubel	123
5.1.2 Kontekstualisering	124
5.1.2.1 Kaapse Renaissance-Klassisisme: 1650 - 1700	124
5.1.2.2 Kaapse Barok: 1690 – 1760	126
5.1.2.3 Kaapse Rococo: 1750 – 1800	130
5.1.2.4 Kaapse Neo-Klassisisme: 1785 – 1870	132
5.1.2.5 Kaapse Regency 1820 – 1900	136
5.2 Genadendal-meubels:	138
5.2.1 Stylkenmerke van die Genadendal-meubels	138
5.2.1.1 Sitmeubels	138
5.2.1.2 Werkmeubels	143
5.2.1.3 Bergmeubels	145
5.2.2 Stylontwikkeling van die Genadendal-meubels	149
5.2.2.1 Die konsep <i>mode</i>	149
5.2.2.2 Styloordrag en -ontwikkeling	151
5.3 Morawiese meubels op Genadendal	151
5.3.1 Die Marsveld-stoel	151
5.3.2 Morawiese kerkmeubels	153
5.4 Ander Morawiese sendingstasie-meubels	156
5.4.1 Die Mamre (Groenekloof) kas	156

5.4.2 Elim-meubels	156
--------------------	-----

HOOFTUK 6

EVALUERING	157
------------	-----

BRONNELYS	163
-----------	-----

ADDENDUM: VERKLARENDE WOORDELYS

LYS VAN ILLUSTRASIES

1	Die Burden-model vir Kultuurgeskiedenis	5
2	Johannes Huss (1375-1415)	11
3	Johann Amos Comenius (1592-1670)	11
4	Graaf Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760)	16
5	Gravin Erdmuth Dorothea von Ruess (1700-1765)	16
6	Christian David (1690-1772)	20
7	Christian David en die groepie vlugteling uit Morawië	20
8	Internasionale verspreiding van Morawiese sendinggemeenskappe in 1760	32
9	Abraham Roentgen (1711-1793)	39
10	David Roentgen (1743-1807)	39
11	’n Stoel in die Anglo-Nederlandse styl circa 1720	41
12	’n Stoel deur Abraham Roentgen circa 1745	41
13	’n Teetafel deur Abraham Roentgen circa 1745	48
14	’n Harlekyntafel deur Abraham Roentgen 1755/1760	48
15	’n Rococo skryftafel deur Abraham Roentgen c 1765	48
16	’n Rococo skryftafel Abraham Roentgen c 1765	48
17	’n Harlekyntafel deur Abraham Roentgen circa 1745	49
18	Die verskillende komponente van ’n harlekyntafel circa 1770	49
19	’n Harlekyntafel deur met besondere diep skorte deur Abraham Roentgen	50
20	’n Neo-Klassieke skryftafel deur David Roentgen	50
21	’n Neo-Klassieke buffet deur David Roentgen c1774	53
22	’n Neo-Klassieke kas-op-pote deur David Roentgen 1771	54
23	’n Neo-Klassieke kas-op-pote deur David Roentgen 1780/90	54
24	’n Neo-Klassieke laaikas deur David Roentgen 1780/90	54
25	’n Neo-Klassieke skryfkas deur David Roentgen 1780/90	55
26	’n Laaikas deur ’n onbekende Duitse vakman, c1795	55
27	’n Duitse plattelandse Empire tweedeur kas c1820	59
28	’n Vroeë Duitse Biedermeier skryfbureau c1820	59
29	Detail op die poot van ’n laaikas wat in Neuwied gemaak is c1800	60

30	Detail op die poot van 'n stoel wat in Neuwied gemaak is c1800	60
31	'n Biedermeier-laaikas c1830	61
32	Detail van die inlegwerk rondom die sleutelgat van laaikas in figuur 31	61
33	'n Vrugtehout tafel wat deur die Roentgen-werkwinkel gemaak is c1795	62
34	'n Stoel wat deur die Roentgen-werkwinkel gemaak is	62
35	'n Empire/Biedermeier interieur	63
36	Georg Schmidt (1709-1785)	66
37	Die drie sendelinge wat in 1792 in die Kaap aangekom het	69
38	'n Jong Khoi-vrou in tradisionele drag	79
39	'n Jong Khoi-man in tradisionele drag	79
40	'n Kaart van die Kaapkolonie teen 1712	81
41	'n Kaart van die Kaapkolonie in 1806	81
42	Die Herneutermes	107
43	Luike met oorspronklike ysterbeslag op Genadendal	110
44	Voorbeelde van die grofsmid se werk	111
45	Een van die Victoriaanse drukperse in die Genadendal Museum	113
46	Die sogenaamde Kunz-stoel	116
47	Die kenmerkende spanraam van die Kunz-stoel	116
48	'n Soliede geelhout werkbank wat deur die Morawiërs gebruik is	117
49	Anatomie van 'n systoel	122
50	Anatomie van 'n sytafel	123
51	Anatomie van 'n driehoekpedimentkas	123
52	Tolletjie systoel	125
53	Tolletjie hoekstoel	125
54	'n Baie vroeë stinkhouuttafeltjie	126
55	'n Baie vroeë plattelandse rooi-elskas	126
56	Patrisiër Van der Stel-systoel	128
57	Plattelandse Van der Stel-stoel	128
58	Queen Anne-stoel	128
59	Barok-sytafel	128
60	Barokkas	129

61	Rococo-systoel	130
62	Rococo-sytafel	131
63	Rococo-sytafel	131
64	Rococo-kas	131
65	Lierrug systoel	134
66	Gerfrug armstoel	134
67	Snaarrug systoel	134
68	Kriskrastralierug systoel	134
69	Neo-Klassieke sytafel	135
70	Neo-Klassieke platkroonkas	135
71	Regency strikdas-systoel	136
72	Regency reguitsport-systoel	136
73	Regency dunsport-systoel	136
74	Regency kraletjie-systoel	136
75	Regency-sytafel	137
76	Regency kas	137
77	Genadendal snaarrugstoel	138
78	Marsveld op 'n Genadendal-stoel	139
79	Skets met snaarrug rusbank in die agtergrond	140
80	Genadendal-stoel	141
81	Genadendal-stoel met twee ruglatte	141
82	Genadendal-stoel met riempiesitting	141
83	Genadendal-stoel met rottangsitting	141
84	Genadendal-stoel met gegroepeerde ruglatte	142
85	Genadendal-stoel met vier ruglatte	142
86	Uitsonderlike Genadendal-stoel met gedraaide voorpote	142
87	Tafel met dwarsstrook buitekant die skort	143
88	Dwarsstrook is duidelik sigbaar	143
89	Genadendal-tafel	144
90	Genadendal-tafel met breë skort	144
91	Genadendal-tafel met lang laai in breë skort	144

92	Genadendal-kas met lae driehoekpediment	146
93	Genadendal-voetstuk	146
94	Genadendal-voetstuk van die sykant gesien	146
95	Genadendal-kas	146
96	Genadendal-kas met platkroon en laaie onder	147
97	Genadendal-kassie met ongewone fronton	147
98	Neo-Klassieke kas-voetstukke	148
99	Marsveld-stoel	152
100	Twee stoele deur Morawiese vakmanne in Amerika gemaak	153
101	Kerkbanke	154
102	Morawiese kerk in Christianfeld, Denemarke	155
103	Morawiese kerk op Genadendal	155
104	Skets deur Latrobe	155

INLEIDING

PROBLEEMFORMULERING

So onlangs soos 1990 skryf 'n toonaangewende kultuurhistorikus dat daar geen Duitse invloed op vrystaande Kaapse meubels gevind kan word nie (Olivier 1990:13). Dié aanvegbare stelling reg aan die begin van die proefskrif lei daartoe dat sy nie verdere ondersoek daarna instel nie. Sy wys wel op die oënskynlike anomalie dat die meerderheid van meubelmakers wat gedurende die 18de eeu aan die Kaap gewerk het, wel van Duitse afkoms was (Olivier 1990:13). Verskeie faktore dui egter daarop dat daar wel baie Duitse invloed was, beide ten opsigte van vakmanskap en van die besondere stylkenmerke wat sekere Kaapse meubels vertoon.

In sy ondersoek na die invloed wat die Duitse vakmanne op die ontwikkeling van die Australiese meubelerfenis gehad het, identifiseer Ioannou vrae wat hy in sy studie probeer beantwoord: [...] *what are the spesific furniture traditions which were transplanted, and how closely did they mimic the form of their regional homeland antecedent? How do we interpret the Germanic design vocabulary? To what degree did physical and social factors stemming from the new Australian setting change the practice of furniture traditions and their stylistic outcome? What were the circumstances which fostered the emergence of vernacular forms? And, what do these traditions reveal about the work and the lives of the German cabinet-makers and their communities?* (1995:41). Dit is dié tipe vrae wat beantwoord kan word met 'n opname en analise van die meubelerfenis van spesifieke en dikwels klein, maar invloedryke groepe soos die Morawiërs van Genadendal.

Die probleem wat in hierdie studie aangespreek word is dus tweeledig: die mate waartoe die Genadendal-meubel Duitse invloed toon en hoeveel daarvan toegeskryf kan word aan die Morawiese piëtistiese lewensuitkyk.

DOEL VAN ONDERSOEK

Die oorkoepelende doel van hierdie studie is om vas te stel tot watter mate die Morawiese piëtisme verantwoordelik was vir of bygedra het tot die ontwikkeling van die unieke Kaaps-Duitse meubelstyl wat sy oorsprong in die Morawiese sendingstasie te Genadendal gehad het.

Afsonderlike doelwitte is die volgende:

- o Om die Morawiese piëtisme as wêreldsiening te ontleed
- o Om die ontwikkeling van die Duitse meubeltradisie in Europa te ondersoek
- o Om die ontwikkeling van die Genadendal-meubel as deel van die Kaaps-Duitse meubeltradisie in die konteks van Ou-Kaapse meubels te plaas
- o Om die Genadendal-styl te identifiseer en te omskryf

TERREINAFBAKENING

Die studie dek die periode vanaf 1720 tot 1900. Aangesien die fokus op die oordrag van stylkenmerke en die vestiging en ontwikkeling van die Genadendal-meubelstyl is, word die meeste klem geplaas op die tydperk rondom die aankoms van die sendelinge in 1793 en die jare wat direk daarop volg. Waar van toepassing, word die stylvariante wat daarná gemaak is, aangedui.

Vir die doeleindes van hierdie studie word net die meubels wat in Genadendal gemaak is, bestudeer. Die Morawiese sendingpoging was meer suksesvol as wat selfs hulle aanvanklik voorsien het, sodat verskeie nuwe sendingstasies ontstaan het. Hoewel daar op baie van hierdie sendingstasies meubels gemaak is, word dit net gemeld en nie geanaliseer nie.

Mouton & Marais stel voor dat die voornemende navorser sy terrein in sogenaamde eenhede van studie verdeel (1990:40-43). Twee eenhede van studie kan vir hierdie projek geïdentifiseer word: kulturele artefakte (die meubels) en historiese gebeurtenisse (Morawiese sending). Vir die doel van hierdie navorsingsprojek sal die ontleding en interpretasie van die

stylkenmerke van die Genadendal-meubel net in terme van die sit- (stoele en banke), werk- (tafels) en bergmeubels (kaste) gedoen word.

TERMINOLOGIE EN KONSEPTUALISERING

Die term **meubels** sluit alle meubelgroepe in, naamlik sitmeubels, werkmeubels, bergmeubels en slaapmeubels (Olivier 1990:1).

Die term *Genadendal-meubel* verwys na 'n eiesoortige Kaaps-Duitse meubelstyl. Volgens die *Verklarende Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal* (hierna HAT) beteken die term **styl**: *Trant, wyse van skryf, skilder, bou, ens.; eenheid van vormgewing in 'n kunswerk; kenmerkende vorm, wyse van uitdrukking van 'n bepaalde kunstenaar, skool of tydperk* (1981:1105). Die term het sy oorsprong in die Latynse woord *stilis*: 'n instrument waarmee prikmerke in wastablette gemaak is (Shipley 1979:341). Hierdie *stilis* het later in die potlood ontwikkel. Die term verwys dus oorspronklik na handskrif (aanduidend van 'n manier van skryf) en het ontwikkel om uiteindelik te verwys na alle ander *maniere van dinge doen*.

Die feit dat dié term daagliks in letterlik honderde kontekste gebruik word, mag wel dui op die veelsydigheid daarvan, maar onderbeklemtoon terselfdertyd die komplekse aard van sy betekeniswaarde. Vir kultuur- en kunshistorici is dit 'n term wat konstant debatte uitlok (Jackson 2002:6). Die komplekse aard van die term kan afgelei word uit die volgende interessante definisie van styl: *By style they mean a subjectively determined assemblage of artistic features that fits into a chronological sequence or, more or less, the elite or popular aesthetic of a distinct period* (Glassie 1972:259). Die meubelhistorikus, Anna Jackson, definieer styl as *the manner in which a work of art is executed, regarded as characteristic of the individual artist, or of his time and place* (2002:6). Sy verwys dus na wat Glassie die "stel subjektief bepaalde artistieke kenmerke" noem, as die *manner* – vir die meubelhistorikus hou hierdie konsepte verband met vorm en dekorasie. Die naspeur en identifikasie van die oorsprong, ontwikkeling en gebruik van vorme en dekoratiewe motiewe is die belangrikste indikers van styl. Die waarde van styl-indentifikasie lê daarin dat dit kohesie en betekenis aan groepe objekte (of idees) gee (Jackson 2002:6). Styl word dikwels eers lank nadat dit

gevorm het, geïdentifiseer; dit beteken dat mense wat op 'n sekere manier werk dikwels nie eens bewus is daarvan dat hulle deel van die eksponensie van 'n betrokke styl vorm nie.

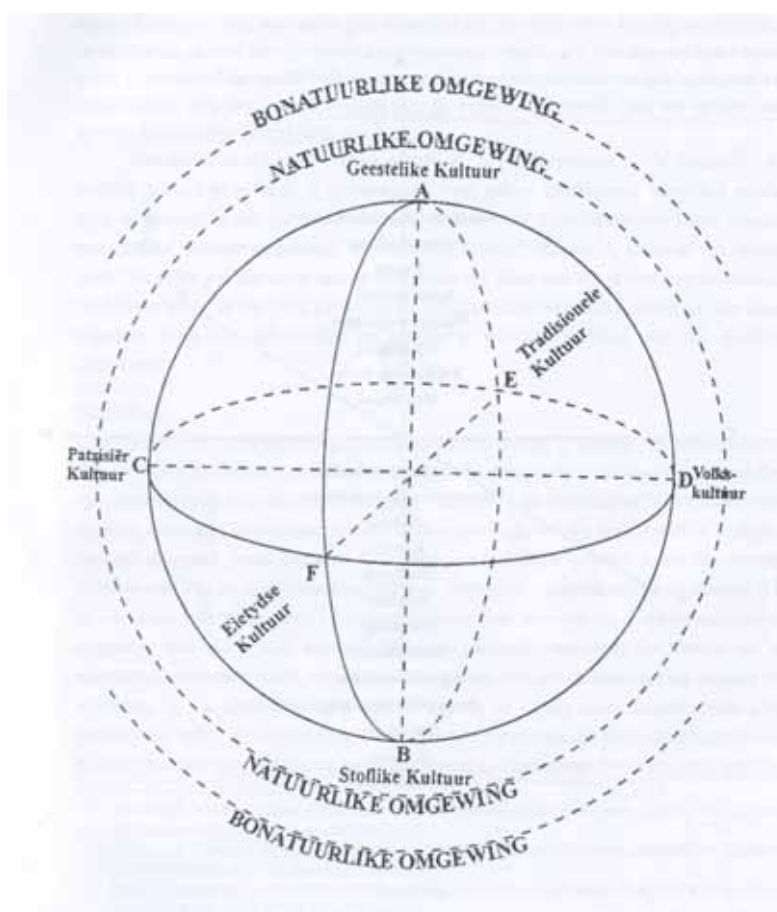
Piëtisme verwys na 'n geestesingesteldheid wat vroomheid, godvresendheid, eenvoud en hardwerkendheid voorstaan. Die **Morawiese Piëtisme** het hierdie geestelikheid aan 'n Christosentriese ideaal gekoppel en het, as gevolg van die betrokkenheid van die 18de-eeuse Saksiese edelman Von Zinzendorf, 'n eiesoortige kommunale gemeenskapslewe as deel van die geestesbelewenis ontwikkel. Die sendingideaal was sentraal tot die Morawiese Broederskap en sou uiteindelik die enigste bestaansreg van die Morawiese gemeenskappe in die kolonies wees. Hul mandaat was om die evangeliese boodskap na die inheemse volke van die wêreld uit te dra. Die Morawiër het homself altyd in terme van sy Morawiese Piëtistiese agtergrond geïdentifiseer. Selfs die eenvoudigste vakman was altyd deel van en het homself inderdaad beoordeel in terme van die groter Morawiese ideal: van plaaslike gemeenskap, tot internasionale gemeenskap, tot die oorkoepelende geestesgemeenskap van Christus. Die Morawiese etos is dus nie net altyd aanwesig nie, maar inderdaad bepalend.

Die term "Hottentot" word deur verskillende skrywers na onder meer Khoekhoen (Van Bart 2006:14), Khoikhoi (Schoeman 2004:168; Giliomee 2003), Koina (Sleigh 1993:76) en Khoekhoen (Coertze 1983:46) vertaal. Nie almal verklaar waarom 'n bepaalde weergawe gekies word nie, en dit maak die keuse van 'n term baie problematies. Aangesien daar nêrens eksplisiet aangedui word of daar wel 'n "korrekte" term bestaan nie, word daar in hierdie studie deurgaans na die *Khoi* verwys.

NAVORSINGSMETODOLOGIE

[...] over the past few decades an increasing awareness of the importance of social history has slowly but seriously begun to challenge the old and somewhat arrogant view that only the lives of the rich and powerful or the famous and talented are worth recording or exploring in any depth. The story of how most people lived and worked is now recognised as equally significant and, it is to be hoped, their furniture will likewise become the object of increasing interest (Knell 2000:12).

Die Burden-model vir Kultuurgeskiedenis (figuur 1) maak binne 'n akademies-teoretiese raamwerk voorsiening vir presies dit wat Knell bepleit: dat alle vorme van kultuur, materieel en nie-tasbaar, van alle mense, patrisiër sowel as pionier, deur alle tye in samehang met mekaar bestudeer moet word. In hierdie model word aangedui dat op die kontinuum wat die skeppingsvlak van kultuurverskynsels of –produkte voorstel (sien die CD-as op die model), daar voortdurende wisselwerking tussen patrisiër en volkselemente plaasvind (Burden 2000: 18,24). In die geval van meubels as kultuurproduk, veral aan die Kaap, het dit gelei tot die ontstaan van 'n plattelandse meubelgroep wat 'n vereenvoudiging van patrisiër meubels is, maar nog nie so styloos soos pionier- of volksmeubels nie. Dit is dus nie 'n geval dat die kultuur van óf die een óf die ander ondersoek word nie, maar die wisselwerking tussen kultuurlae.



Figuur 1: Die Burden-model vir Kultuurgeskiedenis
(Burden 2000:13)

Twee essensiële dimensies van kultuurstudie kom na vore in hierdie ondersoek.

Bogenoemde verhouding tussen patrisiër, plattelandse en pionierkultuur is een daarvan. Die ander dimensie, naamlik dié van materie of nie-tasbaarheid, word op die AB-as van die Burden-model aangespreek. Die interpretasie van hierdie dimensies en die toepassing daarvan op die twee elemente van die studie (geestesingesteldheid en artefak), is die metodologiese benadering wat gevolg word.

As kultuurskepping word die stoel en ander mensgemaakte voorwerpe gerieflikheidshalwe teenoor geestelike kultuur geklassifiseer as stoflike of materiële kultuur. As navorsingsmateriaal of bron word hierdie voorwerpe weer as beeldende of visuele bronne geklassifiseer (Olivier 1987:19). *Stoflike kultuurprodukte is vir die kultuurhistorikus 'n belangrike bron van kennis aangaande die lewe van die mens in vergange tye* (Pretorius 1990:1-2). Kulturele erfenis kan stoflik of geestelik wees. Stoflike erfenis is alles wat 'n mens fisies kan aanraak, terwyl die nie-materiële erfenis daardie deel van die erfenis is wat ontleed, beskryf en nagevors maar nie aangeraak kan word nie. Kulturele objekte vorm dus deel van die materiële kultuurerfenis van die mens, maar kry slegs volle betekenis as dit aan die hand van die geestelike kultuur geanaliseer en geïnterpreteer word.

Die metodiek wat gebruik is vir die identifisering van die Genadendal-meubels is beide nomoteties en ideografies van aard. Ooreenkomste en verskille begin stelselmatig patrone blootlê wat soek na 'n akademiese ontsluiting. Voorbeelde van Genadendal-meubels in privaat versamelings, museum-versamelings en reeds geïllustreerde materiaal is met mekaar vergelyk nie net om die ooreenkomstige stylkenmerke van die Genadendal-meubel te identifiseer nie, maar ook die verskille tussen die Genadendal-meubels en die ander meubelstyle wat gedurende dieselfde periode aan die Kaap gemaak is, bloot te lê.

Die antwoorde waarna die meubelhistorikus soek lê dikwels opgesluit in 'n magdom verwante vakdissiplines: sosiale en ekonomiese geskiedenis, historiese argeologie, sosiale antropologie, historiese demografie, teologie en andere. Daarom is 'n omvattende literatuurstudie gedoen.

Die meubelhistorikus vind sy vrae en baie van die antwoorde daarop, in 'n meubelstuk. Dit is sy uitgangspunt. Die gebruik van die artefak as bron word besonder goed gemotiveer deur die volgende stelling van Ioannou: *As a whole, the crafted artefact signifies skill, dignity, independence, craftsmanship, utility, a sense of cultural continuity, and various social values. Its intricate links to personal identity, to community, and to social life generally in the nineteenth century, cannot be over-emphasised* (1995:14).

EVALUERING VAN BRONNE

Verskeie skrywers het die afgelope 45 jaar bydraes gelewer tot die Kaapse meubelkuns. Hierdie bydraes het as boeke, tesisse, katalogusse en artikels in vak- en populêre tydskrifte die lig gesien. Van Onselen (1959), Pearse (1960), Atmore (1970), Fransen (1970), Botha (1976), Baraitser & Obholzer (1978), Mills (1979), in 1987 'n tweede hersiene uitgawe van Baraitser & Obholzer se boek oor plattelandse meubels en 'n nuwe boek oor die patrisiër meubels van die Kaap, Olivier (1990), Burden (1998 en 2004), Viljoen (1999 en 2000), Viljoen & Rabe (2001 en 2002) en Rabe & Rabe (2003 en 2004) het bydraes gelewer. 'n Tendens wat bespeur kan word is dat die vroegste boeke bestaan uit versamelings foto's wat losweg rondom temas soos tipes en periodes georden is. Die werk van Olivier is 'n diepgaande analitiese studie oor die Kaapse bergmeubel en die studies van Burden is stylanalities en kontekstualiserend van aard. Latere werke soos dié van Viljoen, Viljoen & Rabe en Rabe & Rabe poog om die individuele en groepe meubels in die sosio-politieke konteks van die tyd waarin dit gemaak en gebruik is, as 'n soort materiële getuieis aan te bied.

Geen navorsingsprojek oor die invloed wat die Duitse meubelmakers in die algemeen en die Morawiese meubelmakers in besonder op die ontwikkeling van die Kaapse meubelkultuur uitgeoefen het, is al gedoen nie. Selfs internasionaal is die onderwerp nog bykans onontgin. 'n Enkele akademiese artikel in die Britse vaktydskrif van die *Furniture History Society* ondersoek die invloed wat die Morawiese vakmanne op die Britse meubeltradisie gehad het. Behalwe vir hierdie enkele artikel is daar geen akademiese werke oor die onderwerp geskryf nie. Die tekort aan sekondêre bronne oor dié onderwerp het daartoe bygedra dat argivale en

ander primêre bronne (die meubels) van uiterste belang was om sekere afleidings te maak en sinteses te kon doen.

Die dagboeke van die Morawiese sendelinge was 'n uiters waardevolle bron. Om die dagboeke in historiese konteks te plaas, moet in ag geneem word dat die evangeliste hierdie dagboeke as 'n geestelike inspirasie vir die gemeentelede tuis geskryf het. Die dag-tot-dag verslae was daarop gemik om die hand van God in die uiteengesette taak van evangelisasie aan te dui en te vier. Tog kan daar uit hierdie werke 'n enorme hoeveelheid inligting ontgin word wat aan die kultuur- en meubelhistorikus waardevolle insae verskaf. Phillips beskryf die skrywers van hierdie dagboeke se posisie as deelnemend-waarnemend van aard. As eksponente van 'n tydsgees, was die sendelinge oortuig van hul eie geloofs-, morele, kulturele en rasse-meerwaardigheid of superioriteit (Phillips 2004:vii). Hulle was eksponente van kulturele imperialisme en het geglo dat wat hulle het om te bied (die Westerse model) net voordele vir die res van die wêreld inhou.

Genadendal was van die staanspoor af 'n interessante bestemming vir die welgestelde patrisiërs van die Kaap sowel as vir die internasionale reisbeskrywers wat hier aangedoen het. *Evidently, nobody of repute omitted to see the sight of Genadendal*, som Krüger die reaksie van bykans elke belangrike amptenaar en reisiger na hul besoeke aan Genadendal op (1966:110). Die lys van historiese figure wat nie net by Genadendal aangedoen het nie, maar oor die dorpie geskryf het, is indrukwekkend. Lady Anne Barnard (1798), John Barrow (1798), Augusta de Mist (1802), WBE Paravicini di Capelli (1803), Henri Lichtenstein (1803/6), William Burchell (1811), John Campbell (1812), CI Latrobe (1816), Thomas Pringle (1824), George Champion (1835), James Backhouse (1838), George Angus (1848) en Duff Gordon (1861) verskaf aan die leser 'n persoonlike maar kronologies-deurlopende beeld van die ontstaan en ontwikkeling van die unieke Morawiese gemeenskap in die Baviaanskloof. Uit die dagboeke, reisbeskrywings, briewe en ander ego-dokumente wat uit die pen van hierdie besoekers gevloei het, kan interessante inligting en indrukke opgediep word. Hierdie inligting oor die leefstyl, ingesteldheid en fisiese toestande van die mense op Genadendal werp lig op onder meer die ontwikkeling van die materiële kultuur. Vir hierdie studie is daar dus sover moontlik ook van hierdie bronne gebruik gemaak.

Hoewel Balie in sy boek kortliks verwys na die meubels wat in Genadendal gemaak is en dit met 'n paar voorbeelde illustreer, is daar nog geen vorige of verdere poging aangewend om met behulp van 'n goed uiteengesette stel karaktereienskappe 'n stelselmatige identifisering van die Genadendal-meubelstyl te doen nie.

'n Navorsingsprojek soos hierdie sou bloot onmoontlik wees indien die meubelstuk self nie as primêre bron gebruik kon word nie. As meubelhistorikus en spesialis oudhedehandelaar was dit vir die navorser moontlik om toegang te hê tot letterlik duisende Ou-Kaapse meubelstukke. Dit het grootliks bygedra tot die resultate en gevolgtrekkings wat in die studie gemaak word.

HOOFSTUK 1

ONTSTAANS- EN SENDINGGESKIEDENIS VAN DIE MORAWIESE KERK IN EUROPA

1.1 Die Ou Broederkerk

1.1.1 Johannes Huss

Die martelaar, Johannes Huss (1375–1415) word as die vader van die Morawiese Kerk beskou. Sommige skrywers gebruik die naam-spelvorm *Jan Hus* (Boynton 1993:46, De Boer & Temmers 1987:2) (figuur 2). Hoewel die Morawiese Kerk homself volkome met die hervormings van Martin Luther vereenselwig, gaan die oorsprong van sy stigting veel verder terug na die beginjare van die hervormingsgeskiedenis. Die hervormingsdebatte was essensieel 'n teologiese en nie 'n godsdienstige kwessie nie. Dit was hervorming binne die Christelike geloof en nie 'n soeke na 'n nuwe geloof nie (Barzun 2001:23)

Johannes Huss, 'n invloedryke Boheemse akademikus in antieke Morawië en Boheme (vandag deel van die Tsjeggiese Republiek) was 'n lidmaat van die ou Boheemse en Morawiese kerk wat gedeeltelik op die voorbeeld van die Grieks-Ortodokse Kerk geskoei was (Keegan & Baudert 2004:xv). Huss was 'n aanhanger van die Engelse kerkhervormer, John Wycliff (1320-1384), wat hom gedurende die 14de eeu reeds teen die geestelike verval in die Rooms-Katolieke Kerk verset het (Balie 1988:3).

Vir Wycliff en sy volgelinge was die Bybel die enigste wegwyser in die beoefening van die Christelike geloof. Om dit vir die nie-geestelike gelowiges moontlik te maak om die Bybel self te lees, vertaal hy dit in Engels en verloor uiteindelik sy lewe op die brandstapel daarvoor (De Boer & Temmers 1987:2). Wycliff het sy volgelinge aangemoedig om die Evangelie te verkondig. Hierdie evangelisasie-pogings het veroorsaak dat sy geskrifte en idees vinnig oor Engeland en selfs die kontinent versprei het. Dié geestelike herlewing het daartoe gelei dat

hervormers vroeg in die 15de eeu hulself openlik teen die Rooms-Katolieke Kerk begin verset het (Balie 1988:3).



Figuur 2: Johannes Huss (1375-1415)
(Balie 1988:3)



Figuur 3: Johann Amos Comenius (1592-1670)
(Lahr & Wildscheid gd: 14)

Ook Johannes Huss het in 1415 'n martelaarsdood vir sy ideale gesterf. Hy is na die brandstapel gestuur vir sy aandeel aan die verset teen die maatreëls wat Rome wou instel ten einde Katolieke dominansie te bewerkstellig. Volgelinge van die martelaar het hulself in Kunewalde gaan vestig en op 1 Maart 1457 die eerste gemeente van die *Unitas Fratrum* (Broeders van die Wet van Christus), vandag bekend as die Ou Morawiese Kerk of Ou Broederkerk, gestig (Balie 1988:3) Volgens Keegan, wat dieselfde jaartal as stigtingsdatum aangee, is die *Unitas Fratrum* egter in Praag gestig (2004:xv).

De Boer beskryf die nuutgestigte genootskap as *episcopal in organisation, protestant in character, accepting the Bible as the only rule of faith and life* (1987:2). Die Piëtisme was verantwoordelik vir 'n geestelike herlewing met geweldige omvang: dit het 'n aktiewer rol vir die lekedom in die kerk voorgestaan, die gebruik van die Bybel aangemoedig en 'n bewustelike bekering (of wedergeboorte) as uitdrukking van die persoonlike verlossing wat die Protestantse geloof gebied het, voorgehou. Letterlik duisende Duitse Protestante, edelliede en gewone mense, is deur hierdie herlewing geraak (Weinlick 2001:11,12).

As gevolg van hul aanhang van die hervormingsideale beleef die *Unitas Fratrum* langdurige vervolging deur die Katolieke Kerk. Ten spyte hiervan groei gemeentegetalle ná 1532 tot nagenoeg 200 000 (Nielsen 1999:21). Na Martin Luther se dood in 1546 begin koning Ferdinand 1 van Boheme met 'n grootskaalse vervolging van die Protestantse afvalliges en vlug baie van hulle na Pole en Pruise (Balie 1988:4; Keegan & Baudert 2004:xv).

Na 1560 volg daar 'n periode van meer geestelike verdraagsaamheid en floreer die kerk in Boheme, Morawië en Pole. In 1612 kondig Rome die dekreet van die Konsilie van Trente af, waarvolgens alle protestantisme uitgeroei moes word. Dit gee uiteindelik aanleiding tot die Dertigjarige Oorlog (1618 – 1648) tussen Katolieke en Protestante (Keegan & Baudert 2004:xv-xvi). Die meedoënlose vervolging van Protestante in Boheme en Morawië lei tot massa-migrasies na ander Duitssprekende gebiede (Keegan & Baudert 2004:xvi).

1.1.2 Johann Amos Comenius

Jan Amos Komensky (1592–1670), internasionaal bekend as Comenius, was die laaste biskop van die Ou Broederkerk. Comenius was 'n teoloog en pedagoog (figuur 3). Hy was 'n onwrikbare vegter vir die opvoeding van die massas. Opvoeding sou volgens hom die mens van sy sondige aard en verkeerde neigings laat afsien (Balie 1988:4). *His aims were a higher standard of erudition, morality and piety* (De Boer & Temmers 1987:2).

Comenius was 'n vrugbare skrywer en in die honderd sewe-en-twintig boeke wat deur hom geskryf is, word die woord *piety* herhaaldelik gebruik (De Boer & Temmers 1987:2). *Piety* word in die *Groot Woordeboek* vertaal as *vroomheid, piëteit, devosie, godsvrug, godvrugtigheid, godsvresendheid* (Kritzinger 1986:112). Comenius sou gereedlik aanspraak kon maak op die titel van vader van die Piëtisme. Die piëtistiese ideale word tot vandag toe met groot oortuiging deur onder andere die Morawiërs nagestreef.

1.1.3 Phillip Jakob Spener

Phillip Jakob Spener (1635-1705), 'n Lutherse pastoor en een van Comenius se grootste aanhangers, het 'n geweldige invloed op die vroeë ontwikkelingsgeskiedenis van die nuwe Morawiese kerk uitgeoefen. In sy boek *Pia Desideria (Pious Desires)* wat in 1675 gepubliseer is, brei hy verder uit op die konsep van persoonlike piëteit of vroomheid (Weinlick 2001:9). Vir Spener het dit geïmpliseer dat *the teachings of the Church had to be accepted by the heart and lived out in everyday life* (De Boer & Temmers 1987:3). Sy uitgangspunt was 'n intellektuele teenvoeter vir die rigiede formalistiese Ortodokse Lutherse geloofsbeoefening van die tyd (Krüger 1966:11). Hy bepleit kerkdienste wat minder intellektueel en meer godsdienstig van aard is. Vir hom was die konsep van 'n Christelike wedergeboorte sentraal tot die belewenis van die Christelike geloof (Weinlick 2001:9). Spener het benadruk dat evangelisasie deel was van die uitlewing van persoonlike piëteit (De Boer & Temmers 1987:3).

1.1.4 August Hermann Francke

Een van Spener se navolgers, August Hermann Francke (1663-1727), word ná Spener se dood die leier van die Piëtistiese Beweging. Francke het as professor in teologie aan die Universiteit van Halle geleentheid gehad om sy lewensideale te verwesenlik. Sy liefdadigheids-ondernemings sluit 'n kinderskool, 'n tehuis vir armes, 'n opleidingskool vir onderwysers, 'n drukpers en boekwinkel, 'n apteek, 'n siekeboeg en 'n buitelandse sendingstigting in (Weinlick 2001:10).

Die sentrum wat deur Francke geskep is, het geweldige belangstelling van regoor die Duitssprekende gemeenskappe van Europa ontlok en baie edelmannes het hul seuns daarheen gestuur om by sy beroemde *paedagogium* opleiding te ontvang (Weinlick 2001:10). Dit het die Piëtisme as populêre geloofsoortuiging onder die adel laat groei.

A notable feature of Halle was its interest in foreign missions, then unknown amongst Protestants [...] (Weinlick 2001:10). Ook Krüger dui Halle as die geboorteplek van die Protestantse sendingideaal aan (1966:11,12).

1.2 Ontstaan van die Hernieuwe Morawiese Kerk

Die monumentale geestelike herlewing op Woensdag, 13 Augustus 1727, word beskou as die geboorte van die Hernieuwe Morawiese Kerk as denominasie (Koch 2001:9; Weinlick 2001:77-79; Balie 1988:5). Die Morawiese Kerk was 'n hernuwing van die Boheemse Broederskap, 'n oorblyfsel van die veel ouer *Unitas Fratrum* en was die enigste kerkgenootskap wat uit die Piëtistiese Beweging gebore is (Weinlick 2001:11). Volgens Balie is die naam Morawiese Kerk eers vanaf 1749 in gebruik (1988:6).

Von Zinzendorf, 'n getroue lid van die Lutherse kerk, was nooit daarop uit om 'n nuwe denominasie te stig nie. *But as the fruits of this new awakening, new forms and traditions were being developed that deviated from the old Lutheran Church Order and its Liturgical*

practices (Koch 2001:10). Die nuwe denominasie het dus nie sy ontstaan te danke aan 'n intellektuele wegbreekaksie of revolusionêre impuls nie.

Von Zinzendorf het bykans onwetend en onwillekeurig die milieu geskep waarbinne die piëtistiese ideaal tot 'n volwaardige nuwe denominasie kon ontwikkel (Weinlick 2001:62). Reg van die begin af het die Piëtiste Beweging die ekumeniese ideaal van eenheid van die Christelike kerke nagestreef. Selfs ná die totstandkoming van die nuwe denominasie het Von Zinzendorf te alle tye die eenheid en geïntegreerdheid met die ander Protestantse kerke bepleit (Nielsen 1999:447).

1.2.1 Graaf Nicolaus Ludwig von Zinzendorf

The union of piety and nobility is one of the keys to an appreciation of the career of Zinzendorf (Weinlick 2001:21) (figuur 4). Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760) is op 26 Mei 1700 in Dresden gebore. Die Von Zinzendorf familie was 'n vooraanstaande aristokratiese familie en was vir eeue deel van die Saksiese adel wat as adviseurs die Keurvors van Sakse bygestaan het. Baie lede van dié familie het na die hervorming die Protestantse geloof aangehang. Albei graaf Von Zinzendorf ouers het uit streng gelowige en vroom huishoudings gekom (Weinlick 2001:13).

Minder as twee weke na sy geboorte sterf Von Zinzendorf se vader. Sy moeder verlaat Dresden en gaan woon met haar pasgebore eersteling by haar moeder, die Barones Gersdorf in haar kasteel by Hennersdorf. Hierdie formidabele ouma sou 'n kardinale rol in die lewe van Von Zinzendorf speel (Weinlick 2001:13,14).

Barones Henrietta Catherina von Gersdorf was in alle opsigte 'n besonderse dame. Behalwe dat sy 'n bekwame digteres en musikus was, was sy Latyn, Hebreeus en Grieks magtig. Dit het haar in staat gestel om die Heilige Geskrifte in hul oorspronklike tale te lees. Een van haar grootste passies was die Protestantse Hervorming. Sy het groot empatie met die Piëtiste gehad en mense soos Spener en Francke was dikwels gaste by haar aan huis. Tipies van die tydgees het die aristokrasie hul verantwoordelikheid teenoor die minderbevoorregtes



Figuur 4: Graaf Nicolaus Ludwig von Zinzendorf (1700-1760)
(Meyer et al 2000:2)



Figuur 5: Gravin Erdmuth Dorothea von Ruess (1700-1765)
(Meyer et al 2000:16)

en geestelikes aanvaar. Barones Von Gersdorf het dikwels die projekte van die Piëtiste finansieel ondersteun (Weinlick 2001:15).

Nadat sy moeder vir 'n tweede keer getroud is, word daar besluit dat die jong Von Zinzendorf by sy ouma sal aanbly. Von Zinzendorf word dus groot in 'n huishouding waar hy van kleins af omring is met die idees van piëtistiese vroomheid as geestelike ingesteldheid, maar ook as intellektuele moontlikheid. *I can say with truth that my heart was religiously inclined as far back as I can recollect*, beskryf Von Zinzendorf sy geestelike ingesteldheid as kind (Weinlick 2001:19).

Op tienjarige ouderdom word Von Zinzendorf na Francke se beroemde *paedagogium* te Halle gestuur. Hier maak hy nie net direk kontak met die idees van die Radikale Piëtisme nie, maar smee hy hegte bande met seuns uit ander aristokratiese families wat die piëtisme aanhang. Hierdie kontakte en vriendskappe sou reg deur sy lewe vir Von Zinzendorf belangrik bly en die ontwikkeling van die Morawiese Kerk tot voordeel strek (Weinlick 2001:23).

Von Zinzendorf se familie-status en die feit dat Francke sy ouers persoonlik geken het, besorg aan hom 'n plek aan die etenstafel van Francke self. Volgens De Boer het die idees van August Hermann Francke 'n kardinale rol in die vorming van die Saksiese edelman, baron Von Zinsendorf, se lewensfilosofie gespeel (1987:3).

Nie net is die idees en ideale van die Piëtiste gedurende hierdie jare in Halle dikwels verduidelik en blootgelê nie; Von Zinzendorf ontmoet ook van die sendingwerkers wat gereeld by Francke aandoen en sy tafel deel (Weinlick 2001:29). Hier ontmoet hy die heel eerste Protestantse sendelinge, Plütschau en Ziegenbalg, twee Piëtiste van Halle wat in 1706 deur Frederik IV van Denemarke na Tranquebar gestuur is, persoonlik (Weinlick 2001:11,29; Krüger 1966:13). Die onbaatsugtige geroepenheid van hierdie twee mans maak 'n geweldige groot indruk op jong Von Zinzendorf.

Na skool (1716) gaan hy na die Universiteit van Wittenberg om sy tersiêre onderrig voort te sit. Wittenberg was, naas Halle, die belangrikste sentrum vir die Piëtisme. Onder

aanmoediging van sy ouma, Catherina von Gersdorf, konsentreer hy op vakke wat hom vir sy politieke loopbaan sal voorberei. Sy graafskap het aan hom sekere vryhede verseker, maar het ook sekere verpligtinge en verantwoordelikhede ingehou. Een daarvan was diens aan die Hof van die Keurvors van Sakse. Om te kon volg in die voetspore van sy vader is daar besluit dat hy in die regte sou studeer. Sy vakke het regsgeleerdheid, filosofie en tale (Grieks, Latyn en Frans) ingesluit (Weinlick 2001:34).

In 1719 gaan hy na Utrecht om verder te studeer. Hoewel hy na net enkele maande die universiteit verlaat, is dit die kontak wat hy daar, soos by Wittenberg, met ander getitelde persone en vooraanstaande akademici maak wat 'n lewenslange effek op hom sal hê. Een van hierdie persone, die Hertog van Zeist, sou later as beskermheer van Zeist 'n belangrike rol speel in die lewe van die Morawiese sendelinge wat na Suid-Afrika gestuur is (Weinlick 2001:42,43).

Sy huiwering, selfs openlike onwilligheid, om die familie-tradisie van staatsdiens voort te sit, word toenemend duidelik uit sy briewe, dagboeke en mymeringe (Weinlick 2001:51). *My mind inclined continually toward the cross of Christ* skryf Von Zinzendorf aan sy tante (Weinlick 2001:34). Sy titel het hom daarvan weerhou om as leraar op te tree (Weinlick 2001:52). Vir die graaf was sy titel op daardie stadium 'n struikelblok in sy weg tot diens aan Christus. Sy ma en stiefpa was uitgesproke en bekommerd oor Von Zinzendorf se bykans fanatiese geïnteresseerdheid in die teologie. Ook sy ouma het druk op hom uitgeoefen om sy plek langs die ander getitelde leiers by Dresden in te neem (Weinlick 2001:52).

Tussen 1722 en 1725 aanvaar hy 'n posisie as regsadviseur aan die Saksiese hof (Weinlick 2001:52,53). Gedurende dié tyd trou Von Zinzendorf met gravin Erdmuth Dorothea von Ruess, die suster van 'n mede-piëtis en vriend, graaf Henry von Reuss (Weinlick 2001:50,52) (figuur 5). Romantiese liefde het 'n minder belangrike rol in die hofmaking van die graaf en gravin gespeel. [...] *marriage was entered upon because of a common devotion to the service of Christ*, verduidelik Von Zinzendorf per brief aan sy aanstaande skoonmoeder (Weinlick 2001:57).

Von Zinzendorf, teleurgesteld met wêreldse aspekte en gebruike, was lank onseker oor die vraagstuk van priesterskap en selibaatheid. Na intensiewe studie van die Ou en Nuwe Testamente, gesprekke met geestelikes en gebed rakende die wenslikheid van huwelike, het hy tot die slotsom gekom dat dit regverdigbaar is solank die huwelik tot die verheerliking van Christus sal bydra. *It [sy huwelik] was to set a pattern also in relegating normal home life to second place in favour of the call of duty* (Weinlick 2001:57).

Nog 'n uitstaande gebeurtenis uit hierdie tydperk is sy aankoop van die Berthelsdorf landgoed naby die Hennersdorf landgoed van sy ouma. Hy begin dadelik met die bou van 'n herehuis op die landgoed. Die gemeente van Berthelsdorf was op daardie stadium herderloos en Von Zinzendorf sien dit as 'n geleentheid om die Piëtistiese ideale uit te dra deur 'n ander piëtis, John Andrew Rothe, as pastoor aan te stel.

1.2.2 Christian David

Christian David (1690-1772) was een van die belangrikste figure in die herlewing van die bykans uitgewiste *Unitas Fratrum* en die totstandkoming van die enigste kerkgenootskap wat as uitvloeisel van die Piëtistiese Beweging tot stand gekom het (Weinlick 2001:60) (figuur 6).

David, 'n Morawiër, was die seun van Rooms-Katolieke ouers en het vir baie jare self die leerstellinge van dié denominasie met oortuiging uitgeleef. As skaapwagter het hy die Ou Testamentiese tekste geweldig persoonlik geïnterpreteer en algaande afvallig van die Katolieke Kerk se formalisme begin raak. In die geskrifte van die hervormers het hy 'n element van die persoonlike geloofservaring waarna hy gesmag het, gevind. Ook die Protestantisme van die Ortodokse Lutherane voldoen uiteindelik nie aan sy verwagtinge nie. Dit is eers toe hy in 1717 met die Piëtiste pastoor Melchior Schaeffer van Görlitz kennis maak, dat hy hom vir die eerste maal in 'n bestaande geestelike orde tuis voel (Weinlick 2001:60).



Figuur 6: Christian David (1690 – 1772)
(Meyer et al 2000:34)



Figuur 7: Christian David en die nege vlugteling uit Morawië
(Meyer et al 2000:34)

Hy ontaard in 'n sogenaamde "bosprediker" en verkondig die ideale van vroomheid. Hy beywer hom ook vir die vryheid van geloof, veral aangesien sy medegelowiges te Görlitz in Silesia (Morawië) steeds onder die toorn van vervolging vir hul protestantse geloofsoortuigings gebuk gegaan het (Hutton 1895:118; Weinlick 2001:60).

In Mei 1722 ontmoet Christian David vir graaf Von Zinzendorf. Pastoor Schaeffer het vir David aan Rothe, toekomstige geestelike leier van Berthelsdorf, voorgestel. Op sy beurt het Rothe, gedurende 'n besoek aan Dresden, vir David aan Von Zinzendorf voorgestel. Oortuig van sy saak en terdeë bewus van die graaf se simpatie en persoonlike oortuiging, rig David 'n versoek aan Von Zinzendorf: hy verlang verblyf op sy landgoed sodat die piëtistiese asielsoekers 'n geestelik geïnspireerde gemeenskap kan vestig waar hulle vry sou wees om hul geloof openlik te beoefen (Koch 2001:5,6; Weinlick 2001:60,61; Hutton 1895:119).

Nie een van dié twee was op daardie stadium bewus van die ingrypende en langdurige invloed wat hierdie toevallige ontmoeting op die geskiedenis van die Piëtisme en sendingwerk sou hê nie.

1.3 Herrnhut: geboorte van die Morawiese gemeenskap

Von Zinzendorf se simpatieke reaksie vuur David aan om onmiddellik na Sehlen in Morawië terug te keer en met sy vriende die goeie nuus te deel. Tussen die groep van tien (ses volwassenes en vier kinders) wat besluit om onmiddellik te emigreer, is die twee broers Augustine en Jacob Neisser, lede van een van die laaste families wat nog die tradisies van die Boheemse Broederskap (of Ou Morawiese Broederskap) beoefen het. Op 25 Mei 1722 vertrek die klein groepie, met Christian David as leier, te voet na Sakse (Weinlick 2001:61).

In die afwesigheid van die graaf gee Heitz, Von Zinzendorf se hofmeester, aan David toestemming om aan die voetend van 'n heuwel, die Hutberg, 'n huis te bou. Op 17 Junie 1722 kap David die eerste boom af; 'n simbool van die nuwe vestiging wat daar sou opgaan (Weinlick 2001:61) (figuur 7).

Dieselfde dag stuur Heitz 'n brief na graaf Von Zinzindorf in Dresden om hom in te lig omtrent die reeks gebeure wat met sulke verbysterende spoed plaasgevind het. Von Zinzindorf keur alles goed. 'n Maand later lig Heitz Von Zinzindorf in dat die dorpie Herrnhut heet (Weinlick 2001:62). Koch beweer dat die naam aanvanklik deur die Berthelsdorfers gebruik is om na hul nuwe bure te verwys. Volgens hom het dit beteken: *those living under the protection or watch (Hut) of the Hutberg (name of the hill), belonging to the Lord (Herr) Zinzindorf* (2001:8). Die term *herr* word egter dikwels as "Here" vertaal en is deur die Hernhutters aanvaar as *under the protection and watch of the Lord* (Krüger 1966:13).

Vir Von Zinzindorf, wat op daardie stadium weinig van die geskiedenis van die Boheemse Broederskap geweet het, was die nuweling niks anders as 'n groep bannelinge wat op soek was na godsdiensvryheid en oënskynlik met groot nougesetheid hul godsdien beoefen het nie (Weinlick 2001:62). Die vestiging op Berthelsdorf was egter die begin van 'n permanente en vrugbare assosiasie tussen die *Unitas Fratrum* en Von Zinzindorf (De Boer & Temmers 1987:3).

Die gemeenskappe het vinnig in getalle toegeneem. Meer mense van Boheme en Morawië, maar ook volgelinge vanuit ander Duitssprekende dele van Europa het by Herrnhut aangekom op soek na 'n geestelike gemeenskap waarvan hulle deel kon word. Almal het hul eie persoonlike uitgangspunte en interpretasies van die Woord saam met hulle gebring. Die mees dominante van hierdie geestelike kultuurgroepe was die *Unitas Fratrum* (August 2005:3,4).

Die verskillende kulture en interpretasies van die Bybel het grootskaalse onmin en struwelinge in hierdie nuutgestigte gemeenskap veroorsaak (Weinlick 2001:69). Dit het so erg geraak dat Christian David die vestiging verlaat het en vir hom 'n huis buite die grense van die dorpie gaan bou het. Vir hom het Herrnhut in Sodom en Gomorra verander (Koch 2001:9).

Die tweespalt het bykans al Von Zinzindorf se aandag in beslag geneem. In 1727 kry hy verlof van die hof van Sakse om na sy belange te gaan omsien en in Junie van daardie jaar

vestig hy en sy gesin hulle in Herrnhut (Krüger 1966:13). Hoewel sy status as edelman hom daarvan weerhou het om aanvanklik die rol van prediker of pastoor te vervul, maak Von Zinzendorf se teenwoordigheid van die begin af 'n geweldige impak op die daaglikse lewe van Herrnhut. *Zinzendorf was a seminal mind who brought much that was original and fresh to the church life of his day* (Weinlick 2001:14,15).

1.4 Die ontwikkeling van die modeldorp: Herrnhut, Neuwied, Zeist

These communities, skryf Weinlick met verwysing na die Morawiese vestiging op die kontinent, *were a blend of Pietism, the discipline of the Bohemian and Moravian Brethren, and the genius of an individual* (2001:83). Herrnhut sou dien as model vir die sowat twintig ander Morawiese vestigings wat in die daaropvolgende vyftig jaar gestig sou word. Die populariteit van die Morawiese kommunes het veroorsaak dat Neuwied en Zeist spoedig ná Herrnhut hul ontstaan as nedersettings gehad het. Die essensiële karakter van die dorpe was religio-sosio-ekonomies van aard (Weinlick 2001:83). Bredekamp beskryf die manier waarop Zeist bedryf is as 'n ondernemende republiek vir God in 'n sekulêre wêreld (1992:22).

Nie al die Morawiese gemeenskappe was, soos Herrnhut en Neuwied, nuutgestigte dorpieë nie. Zeist, 'n dorpie buite Utrecht in Holland, het reeds sedert 838 AD bestaan. Die dorp se assosiasie met die Morawiese kerk begin in 1746 toe Cornelis Schellinger, 'n welgestelde ysterhandelaar van Amsterdam, die landgoed met sy indrukwekkende kasteel koop en vir Von Zinzendorf nooi om 'n Morawiese gemeenskap daar te vestig. Teen die 1790's was dit die belangrikste halfwegstasie vir die Morawiese sendelinge op pad na hul verskillende sendingposte in die kolonies, onder andere ook diegene wat na Suid-Afrika op pad was (Bredekamp & Plüdderman 1992:22). Zeist sou later dien as voorbeeld vir die vestiging van Genadendal in die Wes-Kaap.

1.4.1 Die rol van beskermheer

Morawiese gemeenskappe, beide die moedergemeentes in Europa en later die sendinggemeenskappe wat versprei was regoor die res van die wêreld, was net suksesvol

wanneer dit onder die beskerming van 'n outoriteit gestaan het. In die geval van die Duitse en Hollandse vestigings is hierdie rol deur aristokratiese grondeienaars of welgestelde koopmanne vertolk. In Suid-Afrika sou die tweede Morawiese sendingpoging slaag as gevolg van die beskerming wat die sendelinge van die Verenigde Oos Indiese Kompanjie (hierna VOC) sou ontvang.

Die rol wat die getitelde beskermhere in die gemeenskap gespeel het, was divers van aard (Huth 1974:9). In die meeste gevalle het dit die allokasie van grond en/of bestaande geboue vir die vestiging van 'n gemeenskap behels (De Boer & Temmers 1987:4). Von Zinzendorf se toegif van grondgebied op sy Berthelsdorf landgoed het gelei tot die totstandkoming van Herrnhut. Prins Wied se simpatie met die hawelose Morawiërs het gelei tot die totstandkoming van Neuwied op die Rynrivier. In die geval van Zeist was dit die welwillendheid van die welgestelde ysterhandelaar, Cornelis Schellinger, wat die Morawiese pogings moontlik gemaak het (Bredekamp & Plüdderman 1992:21; De Boer & Temmers 1987:4). Von Zinzendorf het dikwels 'n groot rol gespeel in die onderhandelinge tussen die Morawiërs en hierdie beskermhere.

Die beskermhere het dikwels voorspraak gemaak vir hul gemeenskappe en het ook soms die rol van arbiter vertolk. In die geval van Neuwied, het prins Wied byvoorbeeld dikwels as arbiter of tussenganger namens Abraham Roentgen opgetree wanneer hy by die gemeenskapsowerhede in die moeilikheid was. Die finansiële steun wat beskermhere verleen het, het baie vorme aangeneem. In Neuwied was prins Wied byvoorbeeld, soos later uiteengesit, een van Abraham Roentgen se getrouste kliënte en het met sy getroue ondersteuning gehelp dat die besigheid floreer (Huth 1974:9). Hierdie beskerming het aan die gemeenskappe 'n groot mate van onafhanklikheid en vryheid besorg. Dit sou interessante implikasies vir die ontwikkeling van unieke meubelstyle oor die wêreld inhou.

1.4.2 Sosiale organisasie: die rol van kommunaliteit

Gedurende die 18de en vroeë 19de eeu is die Morawiërs uitgeken aan hul praktiese beleving van hul geloof en hul hoogs georganiseerde en geordende kommunale leefstyl (Ioannou

1995:41). As eksponent van die Radikale Piëtisme was die Morawiese kerk 'n finansiële organisasie, 'n gemeenskapsorganisasie en ook die organisasie wat na die spirituele welstand van elke lidmaat omgesien het (Bøytler 2005:118)

I decree that there can be no religion without community verklaar Von Zinzendorf in 1734 (August 2003:74). Godsdienst was 'n sosiale ervaring – sonder die uitdrukking van broederliefde in gemeenskapsverband was die geloofsbeoefening volgens Von Zinzendorf leeg en betekenisloos (August 2003:75).

Een van die belangrikste onderskeide wat getref kan word tussen die Morawiese Kerk en ander tydgenootlike Piëtistiese bewegings is die belangrike rol wat gemeenskap van gelowiges eerder as 'n geformaliseerde Kerk gespeel het (Jorgen & Jessen 2005:118). Volgens hierdie fundamentele dogma is die daaglikse lewe van elke lidmaat in terme van die behoefte van die gemeenskap georden. Die gemeenskap was die liggaam en Christus die kop, het die Morawiërs geglo (Huth 1974:7).

Huth verwys daarna dat daar soms na die sosiale organisasie in die Herrnhutter gemeenskappe verkeerdlik verwys word as “kommunisties” (Huth 1969:9). Wat egter wel waar is, is dat die Morawiërs 'n uitermate hoë premie op die gemeenskapsbelang of kommunaliteitsideaal, dikwels ten koste van die individu of familie, sou stel. Die sosiale patrone wat ontstaan het, het deels voortgevloei uit praktiese noodsaak en gedeeltelik uit opsetlike aanpassing. Die kommunaliteit was uiteindelik die mees effektiewe manier waarop hierdie groep verarmde bannelinge hulself kon onderhou (Weinlick 2001:84).

'n Jong seun is na 'n kommunale institusie wat deur die Herrnhutters by Niesky in Silesia in stand gehou is, gestuur. Hier het die seuns van die verskillende Morawiese gemeenskappe 'n doelgerigte skoolopleiding ontvang waarvan die standaard baie hoër was as wat selfs die kinders van die welvarendste mense van die dag sou ontvang (Huth 1969:9). Behalwe vir die mees ooglopende funksie van akademiese onderrig was hierdie “kosskole” ook die teelaarde vir die piëtistiese ideale en die plek waar die seuns van die onderskeie gemeenskappe mekaar ontmoet, leer ken en bande gebou het en waar idees, kennis en smaak uitgeruil is.

In Herrnhut het volwasse ongetroude jong mans saam in huise, bekend as Enkels Broederhuise, gewoon. *It was more than a residence, for it was the focal point of handicraft industries and the training of apprentices* (Weinlick 2001:81). Opleiding in en beoefening van handwerkvaardigheid het 'n groot deel van die Morawiërs se lewens uitgemaak. Teen 1766 was daar in Herrnhut onder andere sewentien snyers, vyf skoenmakers, vier knoopmakers, twee goudsmede, 'n kopersmid en vyftien meubelmakers (Mentzel 2001:11).

1.4.3 Selfonderhoudendheid en –versorgendheid

Die Herrnhutters het 'n onafhanklike gees openbaar wat nie tipies van die middelklasmens van die tyd was nie. Vir die gemiddelde mens was die bestaan van outoriteitsfigure bokaant hom 'n algemeen-aanvaarde realiteit. Vir die Herrnhutter was Christus die enigste gesag. Hierdie onafhanklike gees het daartoe gelei dat die Morawiese gemeenskappe selfstandigheid en selfonderhoudendheid sou nastreef (Huth 1969:9).

Boynton beskryf in haar voetnotas die Morawiese vestings as gemeenskappe (*oeconomy*) waarvan daar van die lede verwag is om as ambagslui te werk (1993:58). Selfversorgendheid het ook op 'n praktiese vlak 'n dringendheid gehad. Teen 1760 was die lidmaatskap van die moedergemeentes van die *Unitas Fratrum* net meer as eenduisend mense, maar was die sendingideaal reeds tot so mate verwesenlik dat Morawiese sendingstasies al reg oor die wêreld bedryf is. Die klein tuis-gemeente kon bloot nie finansiële hulp aan die groot hoeveelheid sendinggemeentes bied nie. Die opleiding van die lidmate wat hulself tot sendingwerk geroepe gevoel het, was dus 'n noodsaaklikheid ten einde die finansiële onafhanklikheid van die sendinggemeentes te probeer bewerkstellig (De Boer & Temmers 1987:4).

Selfs al sou die tuis-gemeentes wel daartoe in staat wees om die buitelandse sendingstasies finansiël te onderhou, sou Von Zinzendorf dit ten sterkste afkeur, beweer Weinlick. *He believed it highly important that the missionary earn his own living in order to teach the natives the dignity of labor* (2001:100). Die Morawiërs het altyd met hul vroomheid, handeling en werksetiek 'n voorbeeld vir ander gestel.

1.4.4 Reëls en koöptering

Om in Herrnhut te kon woon, verduidelik Balie, moes 'n mens bereid wees om 'n ernstige en eenvoudige Christelike bestaan te voer (1988:7). Tug is streng toegepas wanneer enige van die reëls van die gemeenskap oortree is. Ekskommunikasie was die uiterste vorm van tug; dit het beteken dat die betrokke lidmaat van alle geestelike aktiwiteite van die kerk uitgesluit is (Balie 1988:7).

In elke gemeenskap is twaalf ouderlinge met behulp van die lot gekies. Hul taak was om na die maatskaplike en kerklike welstand van die gemeente om te sien (Balie 1988:8). Die ouderlinge het hulself die reg toegeëien om op absoluut elke aspek van sy lede se lewens insae te hê en beheer uit te oefen. As voorbeeld hiervan kan verwys word na die geval van John Okeley, 'n vakleerling uit Londen en Engelse Herrnhutter wat hom in 1772 saam met Abraham Roentgen op Neuwied kom vestig het. Sy optrede is streng veroordeel omdat hy te veel gelees het en 'n studie gemaak het van *naturalistic and deistic principia which could not do him any good* (Huth 1974:10,11).

1.5 Die Morawiese etos

1.5.1 Spiritualiteit

Om die Morawiese etos te verstaan, moet daar in gedagte gehou word dat vir die Morawiërs gedrag eerder as dogma bepalend was. Piëteit en etiese handeling was belangriker as die slaafse navolging van 'n spesifieke stel leerstellinge (August 2003:74). Dit was per slot van sake 'n geloof van die hart en nie 'n geloof van idees nie (Weinlick 2001). Luther se "elkeen is 'n priester" is letterlik opgeneem en lede van die gemeenskap het as predikers en sendelinge in die gemeenskap gewerk (Barzun 2001:26).

Die aanvaarding van Jesus Christus as enigste seun of manifestasie van God en die konsep van persoonlike verlossing wat daarmee gepaard gegaan het, was sentraal tot die

spiritualiteit van die Morawiërs. *To believe in the wounds of Jesus and not in God is impossible, but to believe in God and not the Saviour is common*, het Von Zinzendorf gepreek (Nielsen 1999:446).

Die Morawiese uitgangspunt was dus streng Christo-sentries of Christokraties (Krüger 1966:13). *The word christocratic was meant to indicate that the people regarded themselves to be ruled directly by Christ Himself* (De Boer & Temmers 1987:3).

Tog was dié geloof vry van die imperialistiese imperatief. Die spiritualiteit van die Morawiërs het *freedom of conscience* as basiese menslike reg gerespekteer. Von Zinzendorf het aan sy kudde opdrag gegee om nooit enige persoon vir sy onvermoë om God as verlosser te aanvaar, te veroordeel nie (Nielsen 1999:448). Praktiese naasteliefde moes te alle tye nagestreef word (Balie 1988:8).

Hierdie sagmoedigheid en verdraagsaamheid van die Morawiese Piëtiste is heel moontlik een van die intellektuele erflatinge van Von Zinzendorf se grootmoeder Gersdorf. As intellektueel en aristokraat was sy inklusief in haar beskouing van die verskillende manifestasies van die Protestantse Hervorming. Hoewel sy haarself persoonlik geskaar het by die ideale van die Piëtiste, het sy respek gehad vir die Ortodokse Lutherane, die Calviniste en die Rooms-Katolieke Kerk. Vir haar was die verskillende kerke bloot verskillende intellektuele formalismes en was dit uiteindelik net een geloof wat beoefen is: die Christelike geloof (Weinlick 2001:22). Von Zinzendorf sou hierdie verdraagsaamheid ook deel van die intellektuele onderbou van die Morawiese Kerk maak. As gevolg van hierdie nie-imperialistiese aard van die Morawiese Kerk word daar dikwels na hul sogenaamde verdraagsaamheid verwys.

Dat die Morawiërs dié eienskap toegedig word, dui op die komplekse digotomiese aard van die 18de- en 19de-eeuse piëtistiese etos. Dié stelling vertel egter net helfte van die waarheid. Dit is inderdaad waar dat geen persoon ooit teen sy wil onderdanig gemaak is aan die Morawiese ideale nie of dat dit ooit afgedwing is op mense nie; dit was per slot van sake 'n kwessie van vrye keuse wat gepaard gegaan het met die konsepte van wedergeboorte en persoonlike verlossing. Om deel te raak van die Morawiese Kerk was 'n individuele wilsbesluit,

maar wanneer die besluit geneem is en 'n persoon besluit het om by 'n Morawiese gemeenskap aan te sluit, het die situasie lynreg verander. Binne die Morawiese gemeenskappe is die bykans drakoniese reëls en regulasies uiters streng en sonder uitsondering op alle lidmate toegepas. Lidmate was egter vry om enige tyd die Kerk en gemeenskap te verlaat.

1.5.2 Werksetiek

This spirituality is all-penetrating, all-pervading i.e. it is not only attracted towards inwardness as contemplation, prayer and worship, but also toward outwardness as involvement, action and work (Nielsen 1999:444). Met die alomteenwoordigheid van die Verlosser in gedagte maan Von Zinzendorf sy gemeente tot getrouheid in die klein dinge, selfs in die werkswinkel (Nielsen 1999:446). Alle werk moes in die gees van diens aan Christus verrig word.

Daar was vir die Morawiërs geen onderskeid tussen die geestelike en die wêreldse in hul hoogs-gedissiplineerde, hardwerkende en aanbiddende daaglikse lewens nie (Weinlick 2001:87). Die vroomheid en besadigdheid het met 'n vurige ywer en hardwerkendheid gepaard gegaan. *They were an industrious people, hardworking and religious* (Cooper 2002:120). In sy beskrywing verwys Cooper na die Duitse Protestante wat gedurende die 18de eeu na Amerika geïmmigreer het. Dieselfde kan van die Duitse Protestante wat na Suid-Afrika gekom het, gesê word. Hul materiële nalatenskap getuig hiervan.

1.5.3 Gewoontes en gebruike

Godsdienstige gebruike en gewoontes in die Morawiese gemeenskappe was so verweef met die prosesse van besluitneming rakende gemeenskapsake dat dit dikwels moeilik is om 'n duidelike onderskeid tussen die heilige en sekulêre aktiwiteite te tref (August 2005:6).

Een van die mees unieke en uitstaande gebruike van die Morawiërs was die proses van loting. Die lot is beskou as hulpmiddel om God se finale beslissing mee te bepaal (August 2005:6). Bykans alles besluite is deur dié metode onderskryf.

Op godsdienstige vlak is die lot byvoorbeeld gebruik om te bepaal of 'n persoon gereed is om gedoop te word en of 'n lidmaat wat geroepe gevoel het, gereed was om na die sendingveld gestuur te word (Krüger 1966:14). Op sekulêre vlak is dit onder andere ingespan om eggenotes te kies vir die hubare jong mans in die gemeenskap (Balie 1988:7).

Binne die gemeenskap van gelowiges of "kommunes" is vroomheid gesistematiseer (Bøytler & Jessen 2005:118). Gemeentelede het byvoorbeeld eenderse klere gedra. Vroue moes, volgens Balie, hulle elegante en kleurvolle Boheemse drag vervang met eenvoudige rokke met kappies wat met 'n strikkie onder die ken vasgebind is. 'n Pienk strikkie het daarop gedui dat 'n vrou getroud was, ligblou was bedoel vir jong ongehuides en wit was die kleur wat weduwees moes dra (1988:7).

Musiek en sang was van die vroegste tye al 'n integrale deel van die geloofsbelewenis van die *Unitas Fratrum*. Die eerste Protestantse gesangeboeke is deur hulle uitgegee. Vir die Morawiërs was dit egter nie nodig om hul gesangeboeke met hul saam te dra nie. Hulle het die liedere, baie daarvan deur hulself en hul voorsate gekomponeer, uit hul koppe geken (Balie 1988:7,8).

Selfs die manier waarop die gemeentelede gepraat het, was eiesoortig en uitdrukkings was deurspek met verwysings uit die Bybel. 'n Voorbeeld hiervan is dat die algemene gebruikswoord vir Jesus "Die Lam" was. Alles was voorgeskryf, gesistematiseer en gestandaardiseer om die mens se gelykheid aan mekaar as simbool van hul gelykheid voor God te simboliseer (Bøytler & Jessen 2005:118).

Die ure van die werksdag was rigied ingedeel: vyf ure vir slaap, sestig vir werk en drie ure vir aanbidding en eet. Sondae is aan kerklike aktiwiteite gewy (Balie 1988:8, Krüger 1966:14).

Na die voorbeeld van Von Zinzendorf self was die Morawiese gemeentes kranige kommunikeerders en briëfskrywers. Met behulp van reise en korrespondensie is die broerskap en band tussen hulle lewendig gehou. Die voorlees van hierdie briewe en ander

korrespondensie soos die dagboeke wat deur die verskillende sendelinge gehou is, was 'n maandelikse geleentheid en is die Gemeente- of Biddag genoem (Weinlick 2001:88,90).

1.6 Die Morawiese sendingideaal

Dit is veral as gevolg van sy sukses op die gebied van sendingwerk dat Von Zinzendorf homself van ander aristokratiese beskermhere van sy tyd onderskei en sy bydrae 'n internasionale toon aangeneem het. *Missions grew to be his greatest monument*, stel Weinlick dit tereg (2001:93). Die jare by Halle, geboorteplek van die Protestantse sendingideaal, het hom op hierdie lewenstaak voorberei.

Die Herrnhut-gemeenskap fokus reg van die begin af op evangelisasiewerk en begin reeds in 1722, die jaar waarin die vestiging gestig is, met die uitdra van die verlossingsboodskap aan die naburige gemeenskappe (De Boer & Temmers 1987:3). Sendingwerk was reg vanaf die ontstaan van die Morawiese broederskap een van hul hoof oogmerke; die roeping tot sendingwerk is as 'n Goddelike roeping gesien (Huth 1974:7).

In 1732 stuur Von Zinzendorf die eerste sendelinge na die Wes-Indiese eiland, St. Thomas. Sy opdrag is ondubbelsinnig en apostolies: *You must never be deceived by the notion that, before you tell them about Christ, you have to tell them about God. That idea is false. They already know that there is a God. They do not, however know Christ [...]* (Nielsen 1999:23). In 1733 verlaat die volgende groep sendelinge Herrnhut. Hul bestemming was Groenland. Sendingmissies gaan in daaropvolgende jare uit na Noord-Amerika (1735), Suid-Amerika (1735), Suid-Afrika (1737) en 'n verdere groep na Noord-Amerika in 1752 (Balie 1988:8). Tussen 1732 en 1760 (die jaar waarin Von Zinzendorf sterf) is driehonderd-en-twaalf mans en vroue uit 'n gemeenskap van net oor 'n duisend lidmate, reg oor die bekende wêreld as Morawiese sendelinge uitgestuur (De Boer & Temmers 1987:3) (figuur 8).

Hoewel hierdie sendelinge ingeseën was, was hulle nie professionele pastore of leraars nie. Hul voorbereiding vir die sendingveld het net die mees basiese geestelike opleiding behels. Die eerste sendelinge was egter almal goed opgeleide vakmanne van Morawiese oorsprong

(De Boer & Temmers 1987:3). Hul vakvaardigheid en werksetiek sou 'n monumentale impak op die ontwikkeling van 'n Morawiese meubeltradisie wêreldwyd hê.



Figuur 8: Internasionale verspreiding van Morawiese sendinggemeenskappe teen 1760
(Meyer et al 2000:194)

HOOFSTUK 2

DIE MORAWIESE BROEDERSKAP EN DIE DUITSE MEUBELTRADISIE: 1720 - 1850

2.1 Die invloed van Piëtisme op 18de- en 19de-eeuse ontwerp

2.1.1 Protestantisme en smaak

Catholicism has a conception of the Christian ideal: to become nothing in the world. Protestantism is worldliness from beginning to end (Barzun 2001:24). The Moravian heritage particularly encouraged individuals to develop aspects of their culture in everyday life, including music, architecture, education and the crafts (Ioannou 1995:41).

Volgens Katolieke dogma was een van die sentrale rolle van die kerk nie net om God aan die mens te openbaar nie, maar om die bedryf van godsdiens en geestelikheid vir die gewone man op straat volgens Die Bybel te interpreteer, gedrag te reguleer en as tussenganger tussen die mens en God op te tree. Die Katolieke katedrale het met hul prag en praal - die loodglasvenster, kruise, kerse, wierook, altaarlappe, skilderye, beelde, selfs die klere van die geestelikes - God se grootsheid vir die kerkgangers verteenwoordig. Die simbole was allegories van aard. Die Kerk het die Woord van God "lewend" gemaak. Hul mag as "tussengangers" tussen God en mens is onder andere gedurende die Middeleeue beskerm deurdat net die priesters toegang tot die Bybel en ander geestelike boeke gehad het. Selfs iemand soos die hervormer Martin Luther het in sy twintigerjare vir die eerste keer 'n Bybel gesien (Barzun 2001:27). Sy godsdienstige opvoeding was gegrond op die keuse van geselekteerde tekste wat deur die kerkvaders gemaak is.

Met die Protestantse Hervorming het 'n algaande groeiende weerstand teen hierdie tussenganger-rol wat die katolieke kerk gespeel het, ontwikkel. Vir baie het die prag en praal die simbool geword van alles waarteen hul gekant was. [...] *idolatry dressed up* is hoe die weelde later deur die Presbiteriaanse kerk in Engeland beskryf sou word (Barzun 2001:26).

Met elke nuwe sektariese hervorming het die plekke van gebed, hetsy kerke of sale, meer en meer ontdaan van ornamentasie geraak (Barzun 2001:26). Die nuwe ideologie van gelykheid voor en toeganklikheid tot God het 'n hoogtepunt bereik met die Radikale Piëtisme. Die binnekant van die Morawiese Kerkgeboue het bykans geen dekorasies gehad nie. Alle meubels en mure is wit geverf en naas die kandelare, die liturgiese tafel met 'n stoel en die rye banke is daar geen ander meubels of versierings nie (Bøytler & Jessen 2005:45). Die houtwerk in die kerkgeboue (die trap, die traliewerk rondom die galery en die houtbanke) is wit geverf, eenvoudig en gestandaardiseer in die verskillende Herrnhutter-kerke oor die wêreld. Die wit verf, die keuse en plasing van die meubels, om die waarheid te sê, alles in die Morawiese Kerke en dorpe, het egter ook betekenis gehad in terme van hul spesifieke Christelike dogma.

Vir die Radikale Piëtiste is daar geen onderskeid te tref tussen heilige en daaglikse gebruike nie. Volgens hierdie fundamentele dogma is die daaglikse lewe van elke lidmaat van die gemeenskap georden. *The community is the body and Christ is the head* (Huth 1974:7). Die Radikale Piëtisme verskil van ander Piëtistiese bewegings deur die sentrale rol wat nie meer die Kerk nie, maar die gemeenskap van gelowiges, gespeel het. *The eighteenth and early nineteenth-century Moravians were distinguished by a heritage derived from their strong practical faith, combined with their highly organised system of community living* (Ioannou 1995:41). As eksponent van die Radikale Piëtisme was die Morawiese kerk 'n finansiële organisasie, 'n gemeenskapsorganisasie en ook die organisasie wat na die spirituele welstand van elke lidmaat omgesien het (Bøytler & Jessen 2005:118).

Binne die gemeenskap van gelowiges of "kommunes" is vroomheid gesistematiseer (Bøytler & Jessen 2005:118). Jong, ongetroude mans en vroue het byvoorbeeld apart van mekaar gewoon en die lot is gebruik om 'n bruid vir een van die broeders te kies. Soos vroeër vermeld, was die manier waarop hulle gepraat het, eiesoortig en hulle het selfs eenderse klere gedra. Luther se "elkeen is 'n priester" is letterlik opgeneem en lede van die gemeenskap is met behulp van die lot as predikers en sendelinge gekies (Barzun 2001:26).

Die vroomheid en besadigdheid het met 'n vurige ywer en hardwerkendheid gepaard gegaan (Cooper 2002:120). In sy beskrywing verwys Cooper na die Duitse Protestante

wat gedurende die 18de eeu na Amerika geëmigreer het. Dieselfde kan van die Duitse Protestante wat na Suid-Afrika gekom het, gesê word. Die eenvoudige, maar goed gemaakte meubels wat hul erflating aan hierdie geslag is, getuig hiervan.

2.1.2 Die Herrnhutters en smaak

Johann Casper Lavater, bekende ontwikkelaar van die fisionomie, 'n 18de-eeuse vakdisipline waarin daar met behulp van die studie van gesigsuitdrukkings afleidings oor die aard van die mens se siel gemaak is, was na 'n besoek aan Neuwied in 1774 uitermate beïndruk met die gesigte van die mense wat hy daar teëgekom het. Hulle gesigte het volgens hom "geskyn met eenvoud en eerlikheid" (Huth 1974 15,16). Selfs in ag genome die liriese romantisme van die tyd, gee hierdie betrokke kontemporêre beskrywing van die Herrnhutters van Neuwied tog 'n indruk van die tipe persoon wat homself in hierdie Morawiese gemeenskap gevestig het.

Die gemeenskappe van die *Unitas Fratrum* was oop vir enigiemand. Ten spyte van die liberale aard van die toeganklikheid en die bykans "kommunistiese", kommunale ideale van die onderskeie Herrnhutter gemeenskappe, was hul smaak konserwatief (Huth 1974:9). Die reëls het onomwonde gelui: *show moderation in nourishment, clothing and housing [...] abstain from luxury, vanity, and misuse of temporary goods and [...] do so by the grace of God* (Huth 1974:55).

Huth argumenteer dat die sosiale agtergrond en posisie van die individuele lede van die gemeenskap in Neuwied 'n kardinale rol gespeel het in die ontwikkeling van 'n sogenaamde Morawiese smaak. Neuwied het volgens hom 'n "Franse" karakter gehad wat voortgespruit het uit die feit dat baie van die gemeentelide uit Franssprekende dele van Switserland afkomstig was (Huth 1974:9). Behalwe dat dit 'n sekere kulturele standaard teweeg gebring het, het dit ook die voordeel gehad dat die meeste Neuwieders Frans kon praat en sodoende direkte toegang tot die Franse kultuur gehad het. Nie net kon hulle die leesstof, ingesluit die meubelpatroonboeke wat in Frans verskyn het, lees nie; hul meesterskap van die Franse taal het hulle ook toegang tot die monolingvistiese "smaakhoofstad" van die wêreld, Parys, verseker. Hulle kon dus die nuutste Franse modes en tegnieke assimileer.

Die feit dat hulle Frans magtig was, was 'n waardevolle bate vir die beroemde Morawiese meubelmakers Abraham en sy seun David Roentgen, toe hulle ná 1774 begin het om met die Europese elite besigheid te doen. Frans was die modetaal van die 18de eeu.

In Neuwied was daar 'n hele aantal aristokrate wat by die gemeenskap aangesluit het. Huth beweer dat die gemeentelide uit die middelstande die maniere, gewoontes en smaak van die elite en getiteldes begin emuleer het, eerder as die teenoorgestelde. Hierdie proses van veredeliking (*gentrification*) het enorme implikasies vir die ontwikkeling van smaak gehad. Die adeldom van 18de-eeuse Europa was welvarend, gewoond aan die patrisiër smaak, gewoontes en style aan die prinslike hofe en in die adellike herehuise en het 'n onafhanklike houding ten opsigte van die samelewing openbaar. Hierdie onafhanklikheid het algaande 'n kenmerk van die Herrnhutters geraak. *The independent attitude of the Herrnhuter differed from that of the average citizen who accepted, as a way of life, the idea of an authority above him. Self-reliance, though always with humility and devotion to the Saviour, was second nature to the Herrnhuter* (Huth 1974:9).

Nog 'n faktor wat ingrypende implikasies vir die ontwikkeling van 'n unieke styl in die handgewerk het, was dat Herrnhutter-vakmanne toegelaat is om onafhanklik van die reëls van die Neuwiedse stadsgilde te werk. Die waarde van hierdie vryheid word geïllustreer deur die dringendheid waarmee dit verdedig is. Toe Abraham Roentgen in 1764 gedwing word om by die gilde aan te sluit, het hy gedreig om die stad te verlaat. Met die tussenrede van baron Wied, wat besef het watter aanwinst die Roentgen-meubelfabriek vir die dorp was, is hy toe nie net vrygeskeld van lidmaatskap nie, maar het hy ook burgerskap van die dorp ontvang (Huth 1974:9). Die implikasie vir smaak is natuurlik gekoppel daaraan dat die voorskrifte van die gildes geweldig beperkend was. Die gildereëls het vakmanne aan bande gelê. Min nuwe ontwikkeling is daardeur moontlik gemaak.

In 1788 beding ook David Roentgen met die stadsgilde van Neuwied vryskending van gildelidmaatskap (Huth 1974:15). Ten einde sy besigheidsverhouding met die Franse koningshuis voort te sit, raak David Roentgen wel in 1789 tevensinnig lid van die Paryse meubelmakersgilde (Philp 1980:126).

In 1788 doen hy aansoek vir 'n fabriekslisensie, die sg. *fabriquen-privilegium* wat hom in staat stel om sy meubelmakery as 'n fabriek te bedryf. Die implikasie is enorm: die fabriekstatus van sy werkwinkel stel hom in staat om vakmanne van verskillende vakdissiplines in diens te neem en sodoende met die groot verskeidenheid vakkundiges, draaiers, kerwers, horlosiemakers, en andere saam te werk (Huth 1974:15). Dit het hom in staat gestel om hele "room settings", volledige vertrekke wat volgens 'n spesifieke tema ontwerp en uitgevoer word, aan sy koninklike en ander ryk patrisiër kliënte te verskaf. *As in France, furniture, usually carved and gilded or painted was designed for an integrated interior* (Miller 2005:84). Die feit dat hy ook ten opsigte hiervan kon meeding, het hom op gelyke voet met die hof-kabinetmakers en van die bekendste onafhanklike meubelmakers van sy tyd geplaas.

2.2 Die invloed van die Morawiese Sendinggenootskap op wêreldmeubels: die verspreiding van kennis, vakmanskap, styl en smaak

Die opleiding en mobiliteit van die meubelmakers wat as sendingwerkers deur die Morawiese Broederskap na die onderskeie Morawiese gemeenskappe dwarsoor die wêreld gestuur is en die unieke sosiale toestande in hierdie Morawiese sendinggemeenskappe, het 'n ingrypende rol in die verspreiding van die laat 18de- en vroeg 19de-eeuse meubelstyle gespeel (Boynton 1993:49). Die Morawiese Kerk het 'n goed gevestigde sosiale netwerk dwars oor die wêreld gevestig. Die gereelde reise en migrasie van vakmanne tussen hul tuisgemeenskappe in Duitsland en Holland en die "buitegemeenskappe" in Denemarke, Engeland, Amerika en Suid-Afrika het tot gevolg gehad dat die nuutste tegnologie, vakkundige kennis en style waarmee hul tuis vertrouwd was, relatief maklik oorgedra kon word na die reeds-bestaande werkwinkels in die buitegemeenskappe waarheen hulle verplaas is of waar hulle selfs net tydelik aangedoen het (Boynton 1993:54).

Die moontlikhede wat toegang tot sulke goed gevestigde basisse aan die voornemende vakman verleen het, was uniek vir die tyd. Die normale kontemporêre verloop sou soos volg geskied het: 'n vakman (meubelmaker) wat besluit het om vanaf Europa na een van die kolonies te emigreer sou, as gevolg van die tekort aan ruimte op die skepe, met 'n relatief karige hoeveelheid gereedskap sy passaat aanpak. Wanneer hy dan arriveer, sou hy óf by 'n bestaande werkwinkel aansluit óf sy eie werkwinkel begin. Indien hy by 'n

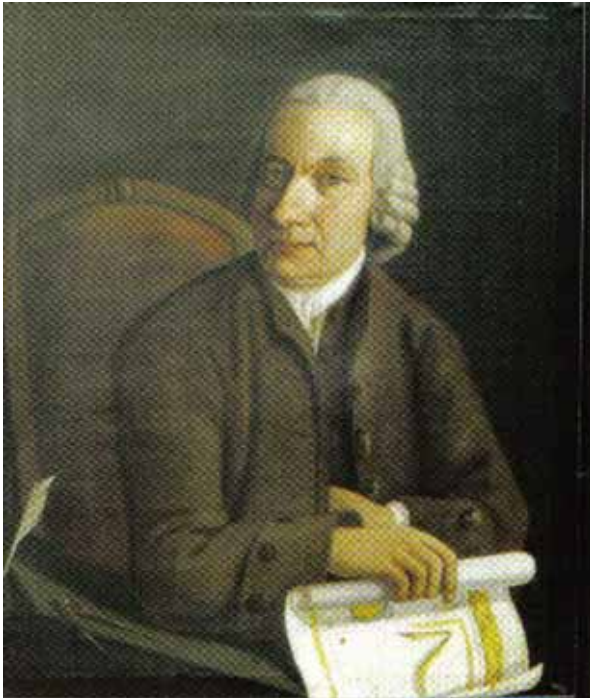
bestaande werkwinkel aansluit, sou 'n mens kon aanvaar dat daar reeds aan 'n bestaande styl of style (die sg. mode van die dag of handtekeningstyl van die meubelmaker wie se werkwinkel dit is) voorkeur verleen sou word. Indien hy sy eie werkwinkel sou begin, waarin hy aan sy eie bepaalde styl voorkeur sou kon gee, sou dit beteken dat daar heel moontlik 'n geruime tyd sou verloop voordat hy 'n gevestigde mark vir sy "nuwerwetse" meubels sou vestig. Hierdie aanname kan gemaak word as daar in ag geneem word tot watter mate die middelklas meubels onderhewig was aan 'n inherente konserwatisme wat gepaard gaan met die middelklas spaarsamigheid - dikwels genoodsaak deur ekonomiese en funksionele oorwegings.

Die buite-gemeenskappe was geskoei op die Duitse Morawiese voorbeeld van 'n geslote gemeenskap waarin ambagte eerder as landbou-aktiwiteite die bestaansreg verseker het. In hierdie gemeenskappe is die beoefening en onderrig in 'n verskeidenheid ambagte as essensieel vir die voortbestaan en uitbouing van die sendingideaal voorgehou (Ioannou 1995:259).

Die invloed tussen die Duitse vakmanne en die Europese lande waar hulle gewerk het was wederkerig. Ouer bronne wat handel oor wêreldmeubels het gewoonlik die Italiaanse, Franse en Engelse invloed op die Duitse meubelkuns uitgewys. Dit is maar so onlangs soos die 1990's dat Britse meubelhistorici soos Haywards en Medlam begin kyk het na die invloed wat Duitse vakmanne op die meubels van die res van Europa, spesifiek Brittanje, uitgeoefen het. In die wederkerige verhouding van uitruil van idees, tegnieke en smaak, betoog voorgemelde skrywers, speel die sosiale netwerk wat as gevolg van die sendingideaal van die Morawiese Broederskap tot stand gekom het, 'n sentrale rol. Die invloed word later in hierdie hoofstuk meer volledig toegelig.

2.3 Die Roentgen meubelmakery op Neuwied

German furniture design in the latter part of the eighteenth century was dominated by the work of David Roentgen, the only German designer at this time to have any international influence (Bourne & Fletcher 1982:172). Die familie Roentgen het tussen 1740 en 1795 'n meubelfabriek in die klein Morawiese dorpie Neuwied bedryf. Vir hul tyd was hulle baanbrekers (Huth 1974:4). Abraham Roentgen (figuur 9) en sy seun David Roentgen (figuur 10) was albei Morawiërs.



Figuur 9: Abraham Roentgen
(1711-1793)
(Zinnkann 2006:10)



Figuur 10: David Roentgen
(1743-1807)
(Zinnkann 2006:13)

Die Roentgens was in hul eie tyd geag vir die kwaliteit van hul produkte en het deel uitgemaak van 'n klein elite groep van meubelmakers wat nie net invloed op ander Duitse meubelwerke gehad het nie, maar ook die ontwikkeling van die 18de-eeuse meubelindustrie in Engeland, Skandinawië, Frankryk en Rusland beïnvloed het (Huth 1974:55). Nie net het hulle hoogs gespesialiseerde meubelstukke geproduseer nie, maar hulle het ook die infrastruktuur geskep wat hulle in staat gestel het om volledige binnenshuise skemas aan die koningshuise en aristokrasie so ver as Rusland te verskaf.

2.3.1 Abraham Roentgen (1711 – 1793)

As vakleerling verlaat Abraham Roentgen die laer Rynvallei in 1731 en sluit hom oor die volgende twee jaar by verskeie van die mees befaamde kabinetmakers in Holland, onder andere in Den Haag, Rotterdam en Amsterdam, aan. In 1733 arriveer hy in Engeland en

onderskei hy hom tot so 'n mate in graveerwerk, marketterie en die produksie van meganiese onderstelle vir meubels dat sy dienste deur van die belangrikste meesters gebruik word. Presies hierdie vaardighede sou in latere jare die werke van die Roentgens wêreldbekend maak. Abraham Roentgen was suksesvol, het baie geld verdien en het rojaal geleef (Huth 1974:6).

In 1737 hoor Abraham 'n preek deur graaf Nicolaus Ludwig von Zinzendorf gedurende een van sy toere na Engeland om nuwe bekeerlinge vir die *Unitas Fratrum* te werf. Von Zinzendorf was ongetwyfeld een van die belangrikste eksponente en mees dinamiese apostels van die Morawiese Piëtisme (Weinlick 2001:7). Abraham Roentgen was so geraak deur Von Zinzendorf se boodskap dat hy hom onmiddellik by die Engelse gemeenskap van die *Unitas Fratrum* in Londen aangesluit het. In 1738 keer hy terug na Duitsland en gaan woon in die Morawiese dorpie, Marienborn (Huth 1974:6,7).

In 1742 sluit hy hom by die nuut-gevestigde Morawiese gemeenskap te Herrnhag aan. Danksy 'n uitnodiging van 'n mede-kabinetmaker, Morawiër en vriend, Johann Friedrich Hintz, om by hom te kom woon en werk, is dit vir Abraham spoedig moontlik om weer in sy ambag werksaam te raak (Boynton 1993:47). Van die meubels wat Abraham in Herrnhag gemaak het, is vandag nog in die omgewing in die herehuise van die prinse, grondeienaars, sakemanne en dorpswonings van die Morawiërs te sien (Huth 1974:8). Gedurende hierdie periode het Abraham, in ooreenstemming met sy mees onlangse stilistiese invloede van die Nederlande en Engeland, in 'n Anglo-Nederlandse-styl gewerk (figuur 11 & 12).

As gevolg van die dood van hul beskermheer, Graaf Ernst Casimir von Ysenburg-Büdingen in 1749 en die feit dat sy opvolger nie die ooreenkoms met die Herrnhutters wou hernu nie, trek die hele gemeenskap in Oktober 1750 op uitnodiging van graaf Friedrich Alexander von Wied na Neuwied op die Rynrivier. Die stigtingsjare was geweldig moeilik, maar as gevolg van al die bou-aktiwiteite was dit vir Abraham moontlik om aan te hou werk. Baie van die deure wat met kerfwerk versier is en vandag nog in die dorpie in gebruik is, is deur hom gemaak (Huth 1974:8,9).



Figuur 11: 'n Okkerneuthout stoel c1720
Die balustervormige ruglat en
kabrioolpote is tipies van die Anglo-
Nederlandse-styl van die tyd.

(Keno, Riley & Stahl 1989:70)



Figuur 12: 'n Stoel wat teen ongeveer 1745
deur Abraham Roentgen gemaak is

(Huth 1974:plaat 5)

Volgens 'n kennisgewing in die Frankfurtse Koerant, *Intelligenzblatt*, van 25 September 1754 sou Abraham Roentgen daardie betrokke jaar, slegs vier jaar na die stigting van Neuwied, weer eens van sy meubels by die Frankfurt Handelstentoonstelling te koop aanbied. Dit het ingesluit *commodes, caskets, clock-cases, armchairs, tables and other furniture in the French and English taste with and without carved work* (Huth 1974:9). Die kennisgewing is vir verskeie redes belangrik. Die feit dat hy reeds teen 1754 genoeg meubels kon produseer om "weer eens" aan 'n groot uitstalling mee te doen, beteken dat hy reeds so gevestig was dat hy wel groot hoeveelhede meubels kon maak. Ook ten opsigte van die mode van die tyd en manier waarop Abraham meubels in daardie jaar gemaak en van die hand gesit het, kan afleidings gemaak word.

Die ekstremistiese ideale van die Radikale Piëtisme en die onverbiddelike en bepalende reëls van die *Unitas Fratrum* ten opsigte van die gedrag en handelswyse van die

gemeenskap en die gemeenskapslede se verhouding met wêreldse goed, het gedurig struwelinge tussen die Roentgen-familie met hul wydverspreide besigheidsbelange en die Raad van Ouderlinge tot gevolg gehad. *By the order of the community, the "irregular" Roentgen family was one to be watched in their activities and they were frequently interrogated about the manner in which they were conducting business affairs* (Huth 1974:7). Abraham Roentgen se produksie van waardevolle meubels is deur die Raad van Ouderlinge gesien as *bad, if not sinful* (Huth 1974:11). Die Roentgens is daarvan beskuldig dat hulle hul eie rykdom en roem nagestreef het, eerder as om die belange van die gemeenskap eerste te stel, en sodoende die gemeenskap te dien. Die Raad van Ouderlinge, leiers van die gemeenskap, kon die feit dat die Roentgens nie gewone vakmanne was nie, maar buitengewoon talentvolle kunstenaars wat slegs die hoogtes van hul vak kon bereik deur sake te doen met die adellikes en elite van hul tyd, nie begryp nie (Huth 1974:11). Die luukse items waarin die Roentgens gespesialiseer het, is van uitermate duur materiaal vervaardig en tydrowend om te maak – dit beteken dat net die heel rykste mense die besondere hoog-patrisiër meubelstukke kon bekostig. Niemand is egter oorgesien as dit by die rol van diens aan die gemeenskap eerder as diens aan eie talent gekom het nie. Die Morawiese gemeenskappe was oop vir almal en enigiemand kon enige tyd by die gemeenskappe aansluit of dit verlaat, maar vir lidmaatskap was die belangrikste reël onbuigbaar: konformeer.

Om dit te verstaan is dit belangrik om die sosio-religieuse konteks te verduidelik. Die leerstellinge van die Morawiese Piëtisme het 'n bepalende rol in die daaglikse handelswyse van sy gemeenskapslede gespeel. Enige besigheidsonderneming wat deur 'n lidmaat bedryf is, moes streng volgens die ideale waarvolgens die gemeenskap georden is, bedryf word. Die Herrnhutters was gewillig om enige persoon vanuit die Protestantse geloofsoortuiging tot die broederskap toe te laat, mits hul persoonlike beginsels nie met die beginsels en doelstellinge van die gemeenskap gebots het nie (Huth 1974:7).

Die amptelike oorhandiging van die werkwinkel aan sy seun David in 1772 is moontlik gemotiveer deur Abraham se soeke na 'n oplossing vir die problematiese verhouding tussen hom en die Raad van Ouderlinge. David, wat op daardie stadium nie 'n lidmaat van die Morawiese kerk was nie, sou buite die invloedseer van die gemeenskap se reëls en regulasies die besigheid kon voortsit. Volgens briewe uit dié tyd is dit egter duidelik dat Abraham tot 1784 steeds by die werkwinkel gewerk het (Huth 1969:13).

2.3.2 David Roentgen (1743-1807)

In 1757 word David Roentgen die eerste maal as inwoner van die huis vir jong, ongetroude mans genoem. Daar word aanvaar dat hy as veertienjarige op daardie stadium as vakleerling by sy pa se meubel begin werk het (Huth 1974:9).

David Roentgen was nie net 'n briljante meubelmaker nie, hy was ook 'n slim sakeman en bemarker van sy ware. Nadat hy in 1772 volle beheer oor die meubelfabriek (met bykans 100 Morawiese vakmante in diens) oorgeneem het, het hy besef dat ten einde aan te hou om meubels van die hoogste kwaliteit te maak, hy 'n nuwe, groter mark buite die grense van Duitsland moes gaan soek. In 1774 besoek hy Parys en vyf jaar later, in 1779, kry hy 'n afsetpunt vir sy meubels in Parys, die middelpunt van 18de-eeuse patrisiër smaak en mode-hoofstad van die wêreld. Hierdie onderneming was aanvanklik baie suksesvol en gedurende die 1780's word hy aangestel as *ébéniste-mécanicien du Roi et de la Reine* en word hy meer betaal as die amptelike hofmeubelmaker, Riesener, vir sy dienste gelewer aan Lodewyk XVI en sy modebewuste Oostenrykse vrou, Marie Antoinette (Bourne & Fletcher 1982:172-173, Huth 1974:16).

Spoedig het die Roentgens ryk aristokratiese kliënte regoor die Europese kontinent gehad (Huth 1974:16,17). David Roentgen se invloed het so ver as Rusland, waar hy aan die Russiese koningshuis meubels verskaf het, gestrek. In 'n brief aan baron Melchior von Grimm skryf keiserin Katerina die Grote in 1785 *David Roentgen and his two hundred cases have arrived savely and at the right moment to satisfy my gluttony* (Bourne & Fletcher 1982:173).

Namate David se besigheid floreer het, het sy verhouding met die Raad van Ouderlinge versleg. In 1787 doen hy aansoek vir lidmaatskap van die Morawiese Kerk. Die antwoord was dat dit slegs oorweeg kon word indien hy alle bande met die Russiese vorstehuis verbreek (Huth 1974:22). Dit sou egter die bankrotskap van hierdie talentvolle man beteken.

Ten spyte van agterdog teenoor hul besigheidspraktyk, is daar talle voorbeelde van beide Abraham sowel as David Roentgen se toegewydheid aan die Morawiese Kerk. Gedurende die 1740's het Abraham homself begin voorberei om as sendeling na een van die kolonies

te gaan. Sy pogings is egter deur 'n hele reeks persoonlike en toevallige insidente in die wiele gery (Huth 1974:7,8). Vir David Roentgen was die Morawiese ideaal van sending ook vooropgestel en maak hy oënskynlik van elke moontlike geleentheid gebruik om die boodskap van verlossing uit te dra. *Your Roentgen, [...] was eager to "Herrnhutiser" the entire Hermitage*, kla die Russiese keiserin in 'n brief gedateer 4 April 1784 aan baron Von Grimm (Huth 1974:20).

In 1795 noop die opmars van die Franse troepe oor die Rynrivier David Roentgen om die meubelfabriek op Neuwied toe te maak (Huth 1974:4). Behalwe vir die direkte dreigement wat die Franse revolusie ingehou het, het die oorlog ook die tydsgees laat verander. Min mense was in staat of bereid om gedurende die onseker tyd die hoë pryse wat David gevra het, te betaal. Die oorlog het ook 'n tempering in smaak teweeg gebring. David het op die hoogtepunt van sy sukses afgetree en is in 1807 dood (Huth 1974:4).

Verskeie van die meubelmakers wat vir die Roentgens gewerk het, het in ander stede in Duitsland, Rusland, Frankryk en Skandinawië hul eie s begin en sodoende die Roentgen-tradisie laat voortleef.

2.4 Ontwikkeling van die Duitse meubelkultuur 1720 – 1850

2.4.1 Inleiding

Wanneer daar na 17de-, 18de- en 19de-eeuse stylontwikkeling en -verspreiding gekyk word, is die konstante vloei van invloede oor grense en oseane duidelik sigbaar (Aronson 1970:VII). Verskeie faktore speel 'n rol in hierdie verspreiding, onder andere geografiese, politieke en ekonomiese alliansies, oorloë, godsdiens, aspirasies en die migrasiepatrone van individuele en groepe vakmanne. In min ander Europese lande is hierdie faktore meer sigbaar as in 18de-eeuse Duitsland.

Wat vandag as Oostenryk bekend staan was gedurende die 18de eeu nog deel van die alliansie van state wat bekend gestaan het as die Heilige Romeinse Ryk. Wenen was die hoofstad van die Ryk en het 'n groot kunstenaarsgemeenskap gehad. Werksgeleenthede het goed opgeleide Italiaanse vakmanne daarheen gelok met die gevolg dat hier, meer as in enige ander deel van die ryk, die invloed van Italië duidelik sigbaar is. In die suide kon

die geverfde meubels met die Noord-Italiaanse en Switserse meubelverf-tradisie vergelyk word. In die Noorde was die invloed van Holland met sy magtige handelsvloot, die VOC, te bespeur. Ook die Engelse meubelstyle van die agtiende eeu het 'n invloed op die Duitse meubelkuns gehad. Hierin het die Morawiese Broederskap en Roentgen-werkwinkel 'n sentrale rol gespeel (Payne 1989:68-69).

As oorblyfsel van die middeleeuse Heilige Romeinse Ryk het Duitsland gedurende die agtiende eeu uit meer as 600 klein landstreke bestaan: sekulêre prinsipaliteite, ekklesiastiese prinsipaliteite en onverbonde stede was selfs verder verdeel as Katolieke, Lutheraanse en Calvinistiese gebiede (Jackson-Stops 1982:119). Duitse meubels van die 18de eeu skets, as uitbeelding van hierdie politieke, ekonomiese en sosiale diversiteite, 'n buitengewone diverse prentjie (Meister 1969:146).

Binne die diversiteit het verskillende klasse meubels gemanifesteer. Aan die een kant was daar die hoë patrisiër hofstyl van die verskillende prinse met al die moontlike flambojante interpretasies van die nuutste modes uit Parys. Van die nagenoeg 300 prinsipaliteite was slegs drie state groot en magtig genoeg om op internasionale skaal mee te ding: Beiere, Brandenburg-Pruië en Sakse (Miller 2005:84). Die prinse, gedurig aan die wedywer met mekaar, het hul hofstyle geskoei op die verskillende gedaantes van die koninklike paleis van Versailles. Elkeen se interpretasie was anders - elke prinsipaliteit het dus 'n eiesoortige artistieke ontwikkeling ondergaan (Jackson-Stops 1982:88).

Patrisiër meubels is gemaak om te beïndruk en te vermaak. *While its design followed the prototype of an English bureau and was to serve as such, it was also supposed to entertain and amuse by its inventions, inside and outside, in the way the old Augsburg "Kunstschränk" once had been a favourite toy to amuse princes* (Huth 1974:17). Met die meganiese toestelle en magdom laaitjies en rakkies met hul inhoud van eksotiese minerale, skulpe, mandragoras en ander versamelaarsitems kon die adellikes hulself vermaak en hul gaste beïndruk.

[...] *the wealth of the great merchants of the Free Cities buttressed a solid taste for expansive comfort rather than a flexible search for novelty* (Meister 1969:146). Hierdie stelling som die verskil tussen die hofstyle wat die prinse nagestreef het, die hoë patrisiër styl en die meer konserwatiewe hoë middelklas styl van die tyd, op. In die vrystede het 'n

nuwe welvarende middelklas, bestaande uit koopmanne, die sterk middelklas kultuur met sy stemmige gees en natuurlike konserwatisme laat floreer. Die meubels is gemaak om te gebruik eerder as om slegs te vertoon (Meister 1969:145). Die gebruiks- en gemakswaarde van 'n item was net so belangrik as die toegevoegde waarde van indrukwekkendheid. Ook ten opsigte van die gebruiksmeubels wat vir die middelklasse gemaak is, was daar groot diversiteit. *Not surprisingly, in an area as vast and diverse as the German states, regional variations in vernacular furniture were considerable* (Payne 1989:69).

Die meeste van die geïllustreerde voorbeelde van die Roentgens se werk is hoog-patrisiër van aard – gemaak in die nuutste modestyle met behulp van die ingewikkeldste en mees komplekse metodes van konstruksie vir 'n uitgelese aristokratiese en dikwels koninklike mark. Die kwaliteit van die stukke, die naspeurbaarheid daarvan en die sorg waarmee hierdie stukke in van Europa se belangrikste koninklike howe en herehuise deur die eeue na omgesien is, maak patrisiër meubels 'n populêre onderwerp vir navorsers en samestellers van boeke. Die fokus daarop skep egter die vals indruk dat dit die enigste tipe meubels is wat deur die Roentgens gemaak is. Verskeie faktore dui daarop dat hierdie besondere stukke vir 'n spesifieke persoon (soos Marie-Antoinette en Katherina van Rusland) of op bestelling vir sy patrisiër kliënte gemaak is.

Huth stel dit onomwonde dat die grootste hoeveelhede meubels wat by die Roentgen-werkwinkel vervaardig is, van 'n eenvoudiger huishoudelike aard was en vir die gewone man op straat bedoel was (1974:6). Met behulp van 'n effektiewe proses van standaardisering van onderdele het die fabriek geweldige groot uitsette gelewer. Van die gebruiksitems, veral tafels, is daar nog verskeie voorbeelde in die oorspronklike huise op Neuwied te sien (Huth 1974:33; persoonlike besoek aan Neuwied, Maart 2006).

Behalwe vir die paar stukke van die Roentgens wat wel met hul voorletters, naam of waarmerk gemerk is, is Duitse meubels oor die algemeen selde gemerk. Miller beweer dat dit te wyte is aan die feit dat die meeste van die beste kabinetmakers van die 18de en vroeg-19de eeue voltyds deur die prinse in diens geneem is en dat hul s op die gronde van die paleise geleë was (2005:84). Hulle het dus, anders as in die geval van die Roentgens, nie onafhanklike s gehad nie.

2.4.2 Duitse Barok (1650 - 1750)

In general, however, it can be said that the full Baroque style came later to Germany than to most other European countries, that it achieved its most extravagant expression there, and that it was abandoned far less quickly, thanks largely to the innate conservatism of the German princes (Jackson-Stops 1982:88).

Een van die mees uitkenbare meubelstukke van die vroeë Duitse Barok was die *Schrank*, 'n massiewe groot twee-deur kas met argitektoniese detail wat in die ingangsportaal gestaan het. *It's heavy grandeur seemed to settle itself immovably in palaces and farmhouses, town and country (Riley 1980:58).*

Abraham Roentgen se vroegste meubels is in die Barok-styl gemaak. In sy boek noem Huth dat Abraham Roentgen aanvanklik in Herrnhag (1742–1750) in 'n Anglo-Nederlandse-styl gewerk het (1974:32) (figuur 13 & 14). Sy interpretasie van hierdie Barok-styl kan aan die blootstelling wat hy gedurende sy verblyf in Holland en Engeland gehad het, toegeskryf word.

Van die mees tipiese kenmerke van hierdie styl is die diep profiele en fatsoenering, die kontrapunt waar een deel van die geboogde lyn duidelik stop en die volgende deel begin (byvoorbeeld waar die skort en boonste deel van 'n poot bymekaar kom) en houtsnwywerk op die goed gedefinieerde knie van die kabrioolpoot wat in 'n bal-en-klou of onversierde slang- en disketvoet eindig (figuur 13). Abraham was 'n besondere knap houtkerwer, maar daar kan aanvaar word dat hy algaande die kerfwerk aan ander sou oorlaat (Huth 1974:55).

Een van die belangrikste nalatenskappe van die Duitse Barok was die gebruik van verskillende hoogs-gespesialiseerde vakmense in die vervaardiging van 'n enkele meubelstuk (Jackson-Stops 1982:88). Dit was 'n radikale breuk met die gilde-voorskrif dat slegs een vakman aan 'n meubelstuk mag werk - vandag byvoorbeeld identifiseerbaar in die gedaantes van die draaiers- (tolletjies) en skrynwerkerstoele.



Figuur 13: 'n Teetafel in die Anglo-Nederlandse-styl met tipiese geprofileerde skort en kerfwerk op die knieë, gemaak deur Abraham Roentgen, c1745 (Huth 1974:plaat 7)



Figuur 14: 'n Harlekyntafel in die Rococo-styl met kerfwerk op die pote en skort, gemaak deur Abraham Roentgen, 1755/60 (Kenworthy-Brown 1982:123)



Figuur 15: Parketterie was een van die versieringstegniese waarin die Roentgen-fabryek uitgeblink het. Die skort en knie is met vergulde brons gietvorms versier, c1765 (Zinnkann 2006:26)



Figuur 16: 'n Rococo skryftafel wat met piktorale parketterie versier is (Zinnkann 2006:32)

Nog 'n Duitse nalatenskap is reeds vanaf die begin van die 18de eeu te bespeur: die obsessie met meganika in meubels (Payne 1989:68, Watson 95). Die komplekse meganiese tegnologie was 'n spesialisgebied van die Roentgen-werkwinkel en hulle het daarin gespesialiseer tot met hul sluiting in 1795. Verskeie Barok, Rococo en Neo-Klassieke voorbeelde van die sogenaamde harlekyntafels is vandag in museums regoor die wêreld te sien (figure 17-20).

Die populariteit van ligte houtsoorte is reeds gedurende hierdie fase (1742 – 1750) waar te neem. Vrugtehout soos kersiehout is as soliede of dik fineer op 'n harde akkerhoutbasis gebruik. Vir marketterie is esdoringhout (*maple*) in verskeie skakerings gebruik. Seder-, berke- en okkerneuthout was ook populêre houtsoorte (Huth 1969:38). Donker houtsoorte soos rooshout en mahonie is gebruik om die vergulde brons (ormulo) versierings beter teen 'n donker agtergrond te laat vertoon (Huth 1974:38).

2.4.3 Duitse Rococo (1730 – 1775)

Teen die middel van die 18de eeu het die nuwe mode uit Frankryk ook in Duitsland populariteit begin geniet. In 1756-57 bestel Goethe se vader twaalf armstoele in kersiehout met kerfwerk op die rûe en twee konsoletafels in okkerneuthout, ook met



Figuur 17: Abraham en David Roentgen was albei bekend vir die komplekse meganiese komponente in hul meubels: harlekyntafel c1745 (Zinkann 2006:53)



Figuur 18: Die meganiese en tegnologiese vaardigheid van die Roentgen-werkwinkel het gedurende die 1770's 'n hoogtepunt bereik (Zinkann 2006:41)



Figuur 19: Die skorte op die harlekyntafels was besonder diep ten einde die meganiese onderdele te huisves
(Zinkann 2006:26)



Figuur 20: 'n Neo-Klassieke skryftafel wat kon oopvou om as 'n stander of knaap gebruik te word
(Huth 1974:plaat 146)

kerfwerk, van Abraham Roentgen. Alles moes in die nuwe "Franse Styl", die kontinentale Rococo-styl, uitgevoer wees (Huth 1974:34)(figure 14-19).

Soos dikwels die geval gedurende die oorgang van een styl na die volgende, is die vroegste voorbeeld van die Duitse Rococo slegs aanwesig in die vorm van die oppervlak versierings en applikasies. [...] *cupboards, cabinets and tables tended to remain in the traditional Baroque formulae* (Jackson-Stops 1982:119). Huth wys ook daarop dat *quite frequently, out-of-date models were used at a later time, decorated in a more modern manner* (1969:33). Die asimmetriese ontwerp van die sleutelplate, laaihandvatsels, houtsnywerk op skorte en pote van tafels en stoele en kroonlyste by kabinette het die nuwe mode aangekondig. Gekurfde kroonlyste wat met gekerfde "rocaille" en blom motiewe versier is, is van die vroegste manifestasies van die Duitse Rococo wat uit die Roentgen-werkwinkel gekom het (Huth 1974:32).

Die vroegste Rococo-meubels (1755/60) is met houtsnwywerk op fineer versier. Die sagter gekurfdde knie het, anders as by die Barok-knie met sy besliste en gedefinieerde punt van oorgang, 'n geleidelike krul uit die skort na die poot gevorm (figuur 14).

Met die toename in populariteit van die parketterie en marketterie het houtkerfwerk minder prominensie geniet en is dit deur ormulo-monterings vervang (figure 15 & 16).

Parketterie is inlegwerk in 'n basis van fineer waar geometriese patrone soos die vierkant-, driehoek- en diamant-vorme gebruik word om die oppervlak van hout te versier. Parketterie was teen 1755 een van die gunsteling metodes van versiering van Abraham Roentgen (figuur 15).

Marketterie is inlegwerk van hout en/of ander materiaal wat tonele of voorwerpe soos blomme op gefineerde oppervlakke uitbeeld. Abraham en David Roentgen het albei hierdie tegniek as versiering op hul heel belangrikste meubelstukke gebruik (figuur 16). Inlegwerk van ivoor, geelkoper, perlemoer en eksotiese houtsoorte in komplekse marketterie was een van die tegnieke waarin Duitse vakmanne toonaangewers was en waarin die Roentgens uitgeblink het (Payne 1989:69).

Piktorale inlegwerk is waar die ornamentele graveerwerk van bekende kunstenaars as inspirasie of patroon vir die marketterie en parketterie gedien het. Dit kan beskou word as 'n soort mosaïekwerk in hout (figuur 16). 'n Kontemporêre bron beskryf die piktorale marketterie soos volg: *a painting, though it was composed of pieces of wood, tinted throughout and appearing in various colours* (Huth 1969:36).

Die serpentyn- of kronkellyn en bombé-vorm is vanaf die 1750's as aanduiders van die Rococo-styl op Duitse meubels aanwesig. Die tipiese Frankfurt-kabinet is solied en eenvoudig in vorm en het slegs gedurende die 1750's die bombé of meer uitspattige buitelyne begin vertoon (Jackson-Stops 1982:122). Dit is egter gedurende die laat-Rococo periode dat hierdie vorm met die grootste sukses op meubels toegepas is.

Nog 'n direkte invloed van die Franse Rococo is die hoë, dun kabrioelpootjies wat 'n ligter gevoel aan die meubels verleen het (Meister 1969:150). *Alle logika word met nadruk*

bestreden. Zo wordt een poot daar waar hij de regel te dragen krijgt en het sterkst moet zijn, welbewust en tartend diep naar binnen gebogen (Berendsen 1949:54).

Ook die kabinette en eenvoudige teetafels wat uit die Roentgen-werkwinkel gekom het, het hierdie bykans onmoontlike dun pooitjies gehad. 'n Uitsondering is egter die swaar kabrioolpote van die harlekyntafels wat noodsaak is deur die geweldige swaar gemeganiseerde onderdele wat in die romp versteek is. Dit sou ook as verduideliking kon dien vir die besondere diep skorte van die harkekyn- en skryftafels (figure 14 & 15).

Die meganiese wonders van die Roentgen-meubels het gedurende die Rococo-periode uitspattige hoogtepunte bereik. Dit het 'n bykans magiese effek op mense gehad. Goethe het dit tot so 'n mate bewonder dat hy, in 'n feëverhaal oor Melusine, 'n beskrywing van 'n kabinet gee wat sonder twyfel op 'n voorbeeld van David Roentgen geskoei was. (Goethe het jare tevore, toe albei nog onbekend was, vir David ontmoet.) *At one pull all kinds of springs and latches come into play and writing board and writing materials, letter and money compartments spring forward simultaneously or in rapid succession. It is difficult to imagine how this palace unfolds itself before my eyes* (Huth 1969:43) (figuur 18).

Die meerderheid van meubels wat deur Abraham Roentgen gemaak is, is in die Rococo-styl uitgevoer.

2.4.4 Duitse Neo-Klassisisme (1775 – 1815)

In 1764 skryf baron Von Grimm, bekende stylmaker van sy tyd, in een van sy nuusbriewe uit Parys dat alles, insluitende meubels "*à la grecque*" deesdae in die Griekse styl gedoen word (Huth 1974:16). Die Neo-Klassisistiese styl, geïnspireer deur die Griekse en Romeinse klassisisme, was besig om sigself as nuwe mode in Parys te vestig.

Met sy besoek aan die Franse hoofstad in 1774 word David Roentgen deeglik blootgestel aan hierdie nuwe mode. Ornamentele graveerwerk en meubels van die belangrikste hof-kabinetmakers soos Riesener is alles in die nuwe klassieke styl uitgevoer (Huth 1974:16). Ten einde die deurwinterde modemark van die Paryse aristokrasie te kan betree sou hy ook in die nuwe styl moes begin werk. David Roentgen se sukses met die Neo-Klassieke

styl was so oorweldigend dat min mense vandag weet dat hy tot en met 1774 ook, soos sy vader, in die Rococo-styl gewerk het.

'n Interessante anomalie openbaar sigself in Neuwied-meubels ten opsigte van die oorgang vanaf die Rococo- na die Neo-Klassieke meubelstyl. Soos in die geval van die oorgang vanaf die Barok- na die Rococo-styl, was die eerste uitdrukking wat aan die nuwe klassisisme gegee is, ook in terme van die ornament gedoen. Die kraallyswerk, paterae, blomkrans, festoene, die vaas en ander motiewe wat as oppervlak-versierings gebruik is, het inderdaad hul oorsprong in die antieke beskawings gehad (Meister 1969:153). Anders as normaalweg, waar net die oppervlakversiering vir 'n tyd lank die enigste indikator van die oorgang na 'n nuwe styl is, het die vorm van die Roentgen-meubels ook skielik en dramaties verander nadat David in 1774 van Parys af teruggekeer het. In die meubels wat net na hierdie besoek aan Parys gemaak is, is die vorm wat David gebruik reeds in die Neo-Klassieke styl en het dit ook reeds die kenmerkende argitektoniese detail, maar word die houtvlakversierings aanvanklik steeds deur die kombinasie van marketterie en parketterie waarvoor die Roentgen-werkwinkel so bekend was, oorheers (Huth 1974:17) (figuur 21 & 22).

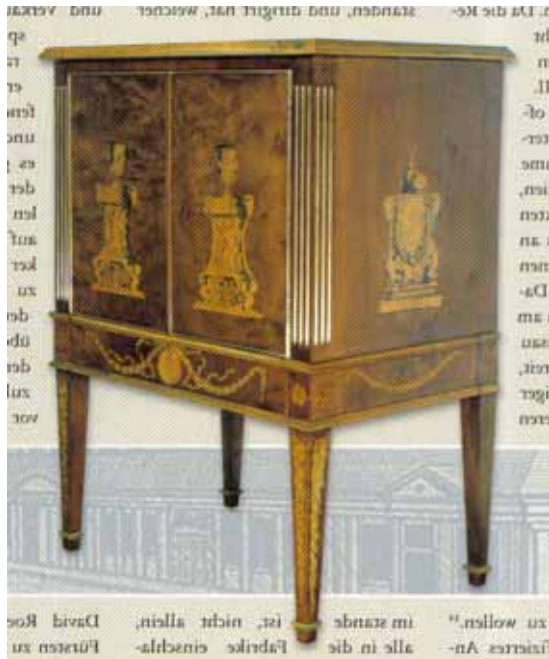
Naas die inspirasie vir die nuwe styl het David ook 'n hele klomp materiaal, onder andere ornamentele graverings van mense soos Francois Boucher, Jean Baptiste, Jean Charles Delafosse en Richard le Lalonde, saam met hom na Duitsland teruggebring (Huth 1969:16). Nieteenstaande sy blootstelling aan die Franse styl en gravure, het hy egter steeds keer op keer die graveerwerk van sy vriend en medewerker, Januarius Zick as model vir sy inlegwerk gebruik (Huth 1974:16).



Figuur 21:

'n Buffet wat na 1774 deur David Roentgen gemaak is. Die vorm van die skinktoonbank is reeds Neo-Klassiek in styl, maar die piktorale marketterie en die vergulde gietvorme is nog tipies van die vroeëre metodes van versiering waarin die Roentgens uitblink het.

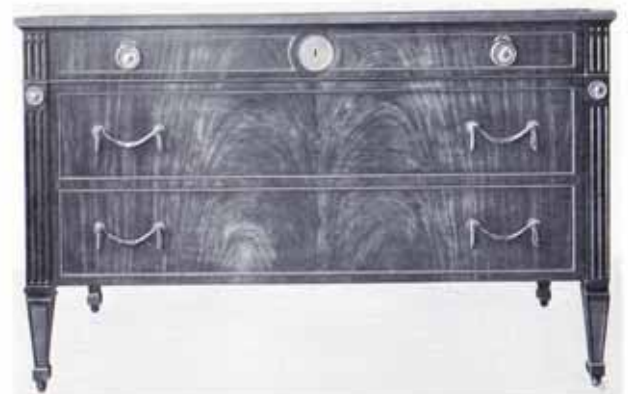
(Zinnkann 2006:57)



Figuur 22:
 'n Neo-Klassieke kas-op-pote wat met inlegwerk in hout-fineer versier is, maar ook reeds die drie siergroewe met vergulde brons ingelê, bevat, David Roentgen 1771
 (Büttner, Weber-Woelk & Willscheid 2006:74)



Figuur 23: 'n Neo-Klassieke skryftafel met vergulde brons inlegwerk in een of drie siergroewe was tipies van die werk van David Roentgen rondom 1780/90.
 (Huth 1974:plaat 117)



Figuur 24: Donker gevlamde mahoniehout fineer met vergulde brons of geelkoper medaljons. Die siergroewe en die festoen-handvatsels is alles karaktereïenskappe van die Neo-Kassieke modestyl.
 David Roentgen 1780/90
 (Huth 1974:plaat 180)



Figuur 25: 'n Skryfkas deur David Roentgen in die Neo-Klassieke styl uitgevoer 1780/90. Die groot vlakke van onversierde gevlamde hout, die lyswerk en die vergulde medaljon suggereer reeds die Empire-styl.
(Huth 1974: plaat 81)



Figuur 26: 'n Laaikas deur 'n onbekende Duitse vakman, c1795. Vakmanne het mekaar wedydys beïnvloed.

(Huth 1974:plaat 263)

Uitbeeldings van argitektoniese ruïnes in die piktorale marketterie wat Abraham Roentgen in 1764 gemaak het, suggereer die Neo-Klassieke obsessie met die klassieke wêreld (Huth 1974:34). Chinoiserie het tonele uit die daaglike lewe in China op romantiese en sentimentele wyse uitgebeeld - 'n kenmerk van die tydsges (Huth 1974:40). Ander temas en motiewe wat as inspirasie vir die marketterie gebruik is, is onder andere musiekinstrumente, tonele uit teaterstukke, huishoudelike binnetonele, blomme, voëls en tonele wat die mitologie verbeeld.

David se elegante piktorale markewerk is tot ná 1770 parallellopend met die nuwer styl wat voorskryf dat oppervlaktes onversier bly (figure 21 & 22). Marketterie het tussen 1770 en 1780 David Roentgen se voorkeur gebly terwyl die gebruik van mahoniehout met brons of vergulde brons-beslag tussen 1780 en 1790 sy werk tipeer (Philp 1980:126) (figuur 22).

Hierdie periode van die Neo-Klassisisme word getipeer deur die gebruik van hoogsgepoleerde mahoniehout wat met vergulde brons ingelê en met medaljons in 'n appliek-metode bo-op die houtvlak versier is (figure 23-26). Inlegwerk was van koper (een of drie parallelle strepe) wat in die siergroewe op pote ingelê is (figuur 23). Geelkoper of vergulde silwer medaljons is bo-op die houtoppervlaktes aangebring (figure 23-26). Die ornamente wat met 'n appliektegniek bo-op die vlak van die hout gemonteer is, is in Duitsland, naas die gebruikelike brons of vergulde brons, ook soms van vergulde hout of yster gemaak (Berendsen 1949:69).

Die vorm en tegniek van dié tipe versiering is so ontpies Duits, maar so tipies van die Roentgen-werkwinkel dat dit as een van die mees uitstaande kenmerke vir die identifisering van 'n Roentgen-meubelstuk geag word. Die oorsprong van die vorm en tegniek is vir dekades as Engeland aangedui en is bloot uit onkunde toegeskryf aan die tyd wat Abraham in Engeland gewerk het. Britse meubel-historici soos onder andere Lindsay Boynton, Helena Hayward, en Anthony Coleridge het egter sedert die vroeë 1990's 'n heeltemal nuwe beeld van die oorsprong van hierdie sub-styl begin kry. Die resiproke aard van beïnvloeding tussen die meester kabinetmakers van die 18de eeu is 'n bekende feit. Hulle het dikwels direkte kontak gehad of was ten minste terdeë bewus van en beïnvloed deur die modeneigings en metodes van konstruksie en versiering in ander s, plaaslik en in ander lande. Die rigting van die invloed moes egter heroorweeg word toe daar agtergekom is dat Roentgen nie die nabootser of navolger van die "Engelse" voorbeeld was nie, maar dat die Engelse meubelmakers deur Duitse vakmanne, spesifiek die migrerende meubelmakers van die Morawiese Broederskap, insluitend die Roentgens, wat in Engeland gewoon en gewerk het, beïnvloed is (Boynton 1993:45).

Boynton gaan so ver as om die bron of ontwerper van hierdie sub-styl as 'n immigrant uit Duitsland wat in Engeland gewerk het, 'n Morawiër genaamd Johann Friedrich Hintz, te identifiseer (1993:45). Dat dit dieselfde Hintz is wat vir Abraham in 1737 in Engeland ontmoet het en wat hom genooi het om saam met hom in Herrnhag te kom werk, word onomwonde deur Boynton bewys (1993:45-54). As tipiese voorbeeld van die migrasie van Morawiese vakmanne het Hintz verskeie kere tussen Duitsland en Engeland migreer. Daar is onsekerheid oor die datum wanneer hy vir die eerste maal na Engeland immigrer, maar in 1737, met sy vertrek uit Engeland, plaas Hintz 'n advertensie in 'n plaaslike koerant om die verkoop van sy produkte teen redelike pryse, genoodsaak deur sy

terugkeer na Duitsland, te adverteer. Verskeie stukke wat met geelkoper en perlemoer ingelê is, word gemeld (Boynton 1993:49).

Daar bestaan ook onduidelikheid oor die presiese datum waarop Hintz na Engeland terugkeer, maar in 'n brief gedateer 31 Oktober 1746 skryf hy uit Londen oor sy pogings om 'n Morawiese gemeente te stig (Boynton 1993:50). Hy het tot sy dood op 24 April 1772 in Engeland gewoon en gewerk (Boynton 1993:53). Dit is natuurlik toevallig dieselfde jaar dat David Roentgen die werkwinkel in Neusies van sy pa oorgeneem het. Daar kan aanvaar word dat David nooit dieselfde mate van direkte kontak as Abraham met Hintz sou gehad het nie; tog is dit die Neo-Klassieke meubels van David Roentgen wat die sterkste aan Hintz se "Engelse" styl herinner. Die rede is dat 'n man genaamd John Okeley by Hintz sowel as die Roentgens gewerk het. John, seun van Francis, 'n Morawiese meubelmaker wat in Engeland by Hintz gewerk het, vertrek in 1766 na Neuwied om daar sy opleiding in die meubelmakery van Abraham Roentgen te ontvang (Huth 1974:71, Boynton 1993:53). Soos die Roentgens was ook Hintz en later Okeley konstant onder skrutinerings en sensuur van die Raad van Ouderlinge.

Gelyklopend met die mode vir donker hout met vergulde brons of geelkoper monterings, het 'n smaak vir ligte plaaslike houtsoorte soos okkerneut- en kersiehout ook weer begin opvlam (Philp 1980:126; Miller 2005:140). David Roentgen was van die eerste meubelmakers in Duitsland wat die modeneiging om net ligte houtsoort vir die konstruksie van 'n hele meubelstuk te gebruik, nagevolg het. Dié mode het gedurende die vroeë 19de eeu 'n hoogtepunt bereik (Keno, Stahl & Taylor 1989:101).

The phenomenon of the Roentgen organisation apart, Germany was rather cautious in its acceptance of the Neoclassical style. Even allowing for the customary timelag between the establishment of a fashion in any metropolis and its acceptance in the provinces, [...] (Philp 1980:126). Miller beweer dat die streng reëls van die gildes gedeeltelik hiervoor verantwoordelik was. Volgens haar het die gilde-reëls dit bykans onmoontlik gemaak vir vreemdelinge om s in die Duitse stede te open – die invloede wat buitelanders met hulle sou saambring sou dus geminimaliseer wees deur hierdie inperkende stel reëls (2005:140).

Die argument het tekortkominge as die omvang en invloed van David Roentgen as primêre vertolker en verspreider van die internasionale Neo-Klassieke styl in gedagte gehou word. Hy was tog immers Duits en 'n uiters befaamde meubelmaker, selfs in sy eie tyd. 'n Meer aanvaarbare verduideliking vir die vertraging in die oordrag en aanvaarding van die Neo-Klassisisme as populêre styl, lê eerder in die natuurlike konserwatisme wat een van die basiese boustene of karaktereenskappe van die populêre of provinsiale (meestal bekend as plattelandse) stylmanifestasie was. Dit gee aanleiding tot 'n interessante fenomeen wat dikwels sigself herhaal. Aanvanklik is daar teenstand teen verandering; in dié geval teenstand teen die nuwe Neo-Klassieke styl as populêre styl. Maar wanneer die nuwe styl dan wel algemeen aanvaar word, bly dit vir lank vasberade in plek.

Eers teen 1787, met die publikasie van die joernaal getiteld *Journal des Luxus und der Moden* waarin die nuutste modes aangaande meubels en kleredrag uiteengesit en voorgeskryf word, is die Rococo-styl uiteindelik heeltemal vervang deur die Neo-Klassieke styl (Meister 1969:153).

Behalwe dus vir die Roentgen-fabriek en ten spyte van hul faam, het dit vir die Neo-Klassieke styl 'n lang tyd geneem om gevestig te raak, maar toe dit wel eers aanvaar is, het dit die basis gevorm vir een van die mees vereenvoudigde populêre style ooit: die Empire en toe die Biedermeier-styl.

2.4.5 Duitse Empire (1800 – 1820)

Empire furniture was a stricter, more austere and truer version of the pre-revolutionary Neoclassical style, which had now been abandoned as too ostentatious for the new political climate (Miller 2005:194). Die Empire-styl vorm stilisties nog deel van die Neo-Klassieke styl. Die styl het sy ontstaan in Frankryk gehad en was die amptelike hofstyl nadat Napoleon Bonaparte homself in 1805 tot Keiser verklaar het. As gevolg van Napoleon se onderwerpingstogte deur Europa, het hierdie styl regoor Europa versprei, onder andere ook na Duitsland (Keno, Stahl & Taylor 1989:89,90). Nadat Napoleon Bonaparte in 1806 homself ook as heerser van Duitsland gekroon het, is sy broer, Jérôme Bonaparte, in 1810 as koning van Wesfale gekroon en het hy sy koninklike paleis in die Empire-styl laat meubileer (Miller 2005:214).

Kenmerke van die Empire-styl:

- o Vorms was reghoekig strak, bykans kubusagtig en doelbewus drie-dimensioneel
- o Oppervlaktes van die hout was groot, glad en onversier
- o Die groot plat oppervlaktes is met 'n raamwerk bestaande uit 'n randlys of inlegwerk versier
- o Dekoratiwe motiewe is met 'n appliektegniek op die hoeke geplaas om die drie-dimensionaliteit of kubusvorm te aksentueer
- o Motiewe is deur klassieke Griekse motiewe geïnspireer en was dikwels oorlogagtig of revolusionêr van aard

Gedurende die vroegste manifestasie van die Empire-styl was gefineerde mahonie nog die gewildste keuse vir die vervaardiging van meubels. As gevolg van die Napoleontiese oorloë het Engeland minder en minder mahoniehout uit die kolonies ingevoer en het daar 'n skaarste daaraan ontstaan. Die skaarste, gepaardgaande met 'n veranderende smaak, het die populariteit van inheemse ligte houtsoorte soos esdoring-, berke- en okkerneut laat toeneem (Miller 2005:194,196).



Figuur 27: 'n Duitse plattelandse Empire tweedeur kas. Die breë deurrame is tipies van die Duitse Biedermeier
c1820
(Himmelheber 1974:plate23)



Figuur 28: 'n Vroeë Duitse Biedermeier skryfbureau. Die ligte hout met lyswerk en sleutelplaat van vergulde brons is tipies van die styl
c1820
(Riley 1980:148)



Figuur 29: Detail van die poot van 'n laaikas wat rondom 1800 in Neuwied gemaak is (JMR 210)



Figuur 30: Detail van die poot van 'n stoel wat rondom 1800 in Neuwied gemaak is (JMR 225)

2.4.6 Biedermeier (1815 – 1850)

This grander type of Empire furniture was soon found to be too expensive and out of keeping with the new Germany, impoverished by warfare, and the simpler Biedermeier furniture quickly found favour with the middle classes (Bourne & Fletcher 1982:174). Die deftiger tipe *Empire*-meubels is egter gou as te duur geag en as onvanpas gesien teen die agtergrond van die oorlogverarmde Duitsland, en die eenvoudige Biedermeier-meubels het gou inslag gevind by die middelklasse.

Die ontwikkeling van die Empire na die Biedermeier-styl was 'n geleidelike en deurlopende proses (Berendsen 1949:69). *Let us confess that most evolutionary steps are theoretical – traceable only after the fact [...]* (Arondson 1970:VIII).

Die term *Biedermeier* is afgelei van 'n karakter in 'n politieke strokiesprent wat gedurende die vroeg 19de eeu in die Duitse koerant verskyn het. Dit het die nuwe welvarende maar "kultuurlose" middelklas man voorgestel (Boger 1959:176).

Simplified surfaces and detail recall Empire outlines (Aronson 1970:50). Soos die Empire styl, is die Biedermeier-styl ook deur die eenvoudige, reguit lyne van die Klassieke styl met sy sterk argitektoniese nalatenskap, geïnspireer. Waar die Empire-styl egter aanvanklik bykans slegs van mahoniehout gebruik gemaak het, is die donker houtsoorte by die Biedermeier algaande deur ligte houtsoorte vervang (Bourne & Fletcher 1982:174). Die ligter houtsoorte wat populêr was, het kersie-, berke-, okkerneut-, es- en peerhout ingesluit en is soms met lyswerk van donker elmhout gekombineer (Miller 2005:216, Boger 1959:176, Berendsen 1949:70) (31 & 32).

Donker hout is ook soms gebruik om diamant- of vaasvormige inlegwerk rondom die sleutelgat te doen. Die natuurlike grein van die hout is, soos in die geval van die Neo-Klassieke en Empire-meubels, vir dekoratiewe effek aangewend (Miller 2005:216).



Figuur 31: 'n Biedermeier-laaikas
c1830
(JMR 201)



Figuur 32: Detail van die inlegwerk
rondom die sleutelgat van die laaikas
(JMR 202)



Figuur 33: 'n Vrugtehout tafel wat deur die Roentgen-werkwinkel gemaak is c1795 (Büttner, Weber-Woelk & Willscheid 2006:99)



Figuur 34: 'n Stoel van ligte hout wat deur die Roentgen-werkwinkel gemaak is (Büttner, Weber-Woelk & Willscheid 2006:118)

Volgens Boger het die vroegste Bierdermeier-meubels die eenvoudigste lyne en ook die eenvoudigste dekoratiewe motiewe. Veral die kabinette en laaikaste wat gedurende hierdie fase van die Biedermeier-styl gemaak is, blyk die stilistiese nalatenskap van die Empire-styl duidelik aanwesig te wees. Die stukke is aanvanklik selfs meer eenvoudig as die Empire en toon steeds die onderskeidende blokagtige voorkoms (1959:176). Soos die styl volwassenheid bereik het, het meer oordadige kurwes en ornamentasie deel daarvan geword (Boger 1959:176).

Vir die makers en verbruikers van Biedermeier-meubels was meer as die eenvoud egter van belang – hulle wou ook gemak hê. Die funksionaliteit eerder as die blote dekoratiewe waarde van 'n meubelstuk het tot die middelklasmentaliteit gespreek. Om daardie rede het die klem op sitmeubels geval (Bourne & Fletcher 1982:174). 'n Groot, gemaklike sofa en 'n groot tafel omring deur stoele was 'n tipiese prentjie in die Biedermeier-huis (Bourne & Fletcher 1982:174). Hierdie nuwe gemaksugtigheid het tot meer informele leefruimtes aanleiding gegee (Bourne & Fletcher 1982:174) (figuur 34a).

Anders as in Duitsland het die kontemporêre modemakers en meubelontwerpers in Engeland en Frankryk steeds, in die naam van klassieke argitektoniese korrektheid, funksionaliteit ondergeskik aan ontwerp gestel (Bourne & Fletcher 1982:174). Vir die Engelse en Franse meubelmakers was die klem op gemaksugtigheid platvloers en onaanvaarbaar; vandaar ook die bykans kwetsende aard van die term *Biedermeier*. Soos die meeste ander benaminge vir stylmanifestasies is ook hierdie term eers rondom die middel van die eeu, jare nadat dit begin het, begin gebruik. Die Biedermeier-styl het gewild gebly tot ongeveer die middel van die 19de eeu en het teen die einde van die styl 'n swaarwigtige, lomp voorkoms gehad (Bourne & Fletcher 1982:175).



Figuur 35: 'n Empire/Biedermeier interieur
(Bourne & Fletcher 1982:174)

HOOFSTUK 3

DIE ONTWIKKELING VAN 'N UNIEKE MORAWIESE GEMEENSAP IN DIE BAVIAANSKLOOF

3.1 Die Morawiese Kerk in Suid-Afrika

3.1.1 Die eerste Morawiese sendeling: Georg Schmidt: 1737 – 1744

Die Morawiese sending aan die Kaap begin as gevolg van 'n uitnodiging wat twee predikante van Amsterdam, Hieronymus van Alphen en Franco de Bruin, in Februarie 1736 aan Von Zinzendorf rig: hulle versoek hom om sendingwerkers na die Kaap te stuur om die evangeliese boodskap aan die Khoi te bring. Van Alphen en De Bruin het die Kamer van Amsterdam, deel van die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie wat verantwoordelik was vir die geestelike versorging aan die Kaap, verteenwoordig (Krüger 1966:15; Georg Schmidt 1937:5)). Die uitnodiging was dus met die stempel van amptelikheid geseël.

Net enkele dae nadat Von Zinzendorf die uitnodiging aanvaar, verlaat 'n jong man, Georg Schmidt (1709 - 1785), Herrnhut op pad na Holland om toestemming van die Here XVII vir sy taak aan die Kaap te verkry. Die lot het die ses-en-twintigjarige Schmidt, 'n boorling van die ou Morawiese dorpie Kunewalde, uitgewys as eerste sendeling na Afrika. Ten tye van sy vertrek was Schmidt besig met sy opleiding as slagter (Balie 1988:11).

In September 1736 kry Schmidt verlof van die Here XVII om na die Kaap te gaan. Hy vertrek op 11 Maart 1737 met die *'t Huis te Rensberg*, 'n beleerde Oos-Indiëvaarder. By hom het hy aanbevelingsbriewe van die twee amptenare, Van Alphen en De Bruin en 'n brief met instruksies van Von Zinzendorf. Daarin word hy aangesê om geen presente of eerbewyse te aanvaar nie, maar hard te werk en om sy bearbeiding met die Khoi wat reeds die Hollandse taal magtig was, te begin. In alle ander besluite moes hy hom deur Christus laat lei (Krüger 1966:17, Balie 1988:12).

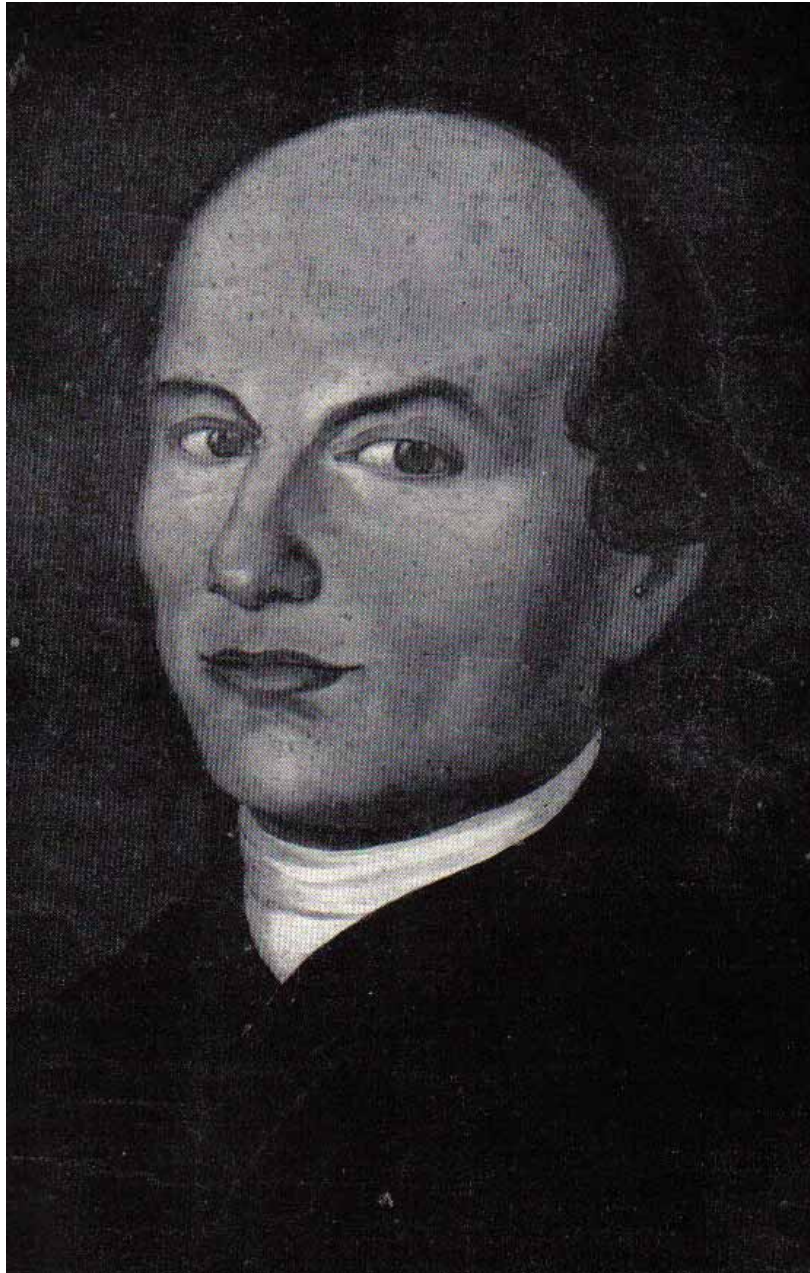
Op 9 Julie 1737 arriveer Georg Schmidt (figuur 36), die eerste Morawiese sendingwerker in die destydse kolonie, in Tafelbaai-hawe (Hofmeyr et al 1991:28,76). Schmidt het onmiddellik na sy aankoms die magtigingsbrief wat die Here XVII aan hom gegee het, aan die Goewerneur gaan oorhandig (Balie 1988:12).

Sy ontvangs aan die Kaap was afgetrokke. Die koloniste het sy plan om die Woord van Christus aan die Khoi te bring, met spot bejeën. In September 1737 vertrek hy na die VOC-buitepos, Zoetemelksvlei (1727), wat in die afgeleë valleie agter die Hottentots-Hollandberge gelê het. Hy het gehoor dat daar Hollandssprekende Khoi gewoon het. Zoetemelksvlei was een van drie VOC-buiteposte in die Overberg. Die ander twee was Siekenhuis (1726) en Tijgerhoek (na 1726) (Rademeyer-de Kock 1993:24).

Met Schmidt se aankoms was die gebied deur die Hessekwa en Chanoeka (ook bekend as die Koopmans) as weiding vir hulle vee gebruik. Hulle was moontlik verwant aan mekaar (Rademeyer-de Kock 1993:23). Volgens Meffert was daar drie Khoi-groepe woonagtig in die groter Overberg-gebied: die Hessekwa in Sentraal-Overberg, die Chainouqua in die weste en die Gouriqua in die Oos-Overberg (figuur 38 & 39) (Meffert & Van Hemert 1996:4). Een van die drywers van die wa waarop Georg Schmidt na Zoetemelksvlei gereis het, was 'n lid van die Hessekwa-stam en het Hollands gepraat. Sy naam was Africo. Hy sou as informant en vertaler 'n belangrike rol in Schmidt se lewe in die Baviaanskloof speel (Balie 1988:15).

Op 26 September 1737 bou Schmidt, met die hulp van 'n paar soldate van die buitepos, 'n hut in 'n vallei drie ure te perd vanaf die Zoetemelksvlei-buitepos aan die Zondereinde-rivier. Die posisie is deur die lot aan hom uitgewys en was naby die woning van Africo geleë (Balie 1988:12). By hom was agtien lede van die Hessekwa-stam. Na sewe maande trek Schmidt dieper die vallei in en vestig hom op 23 April 1738 op die plek waar die dorpie Genadendal vandag nog geleë is (Sleigh 1993:564). Die Morawiese sendinginisiatief in Afrika het dus sy ontstaan in die Baviaanskloof, oos van Kaapstad gehad (Keegan 2004:xviii).

Ter uitvoering van die opdrag van Von Zinzendorf het Schmidt dadelik begin werk. Hy het 'n tuin aangeplant, 'n leivoor gebou en in alle ywer met sy sendingwerk begin. Hy het



Figuur 36: Georg Schmidt (1709-1785)
(Krüger 1966:32)

selfstandigheid en selfversorgendheid nagestreef en probeer bevorder en wou op geen manier afhanklik van ander mense wees nie (Balie 1988:13). Teen die einde van 1738 was die getal inwoners van die nuwe sendingstasie in die Baviaanskloof reeds agt-en-twintig (Krüger 1966:21,22).

Schmidt het van die begin af besef dat hy die Khoi van hul semi-nomadiese leefstyl sou moes laat afsien. Die sukses van die sendingmissie het afgehang van die stabiliteit van 'n permanent gevestigde gemeenskap om 'n gemeente vir Christus te vorm. Dít was, volgens Balie, die rede hoekom Schmidt tuin- en huisbou-aktiwiteite van die vroegste tye af aangemoedig het (1988:16; Abrahams 1989:16).

Die ledetal van die gemeenskap het algaande gegroei. Teen 1744 was daar 30 leerders wat sy lesse bygewoon het (Abrahams 1989:17). Soos sy aanhang onder die Khoi groter geraak het, het die teenstand van die Gereformeerde predikante teen hom egter ook toegeneem (Krüger 1966:23,24). Met sy aankoms aan die Kaap was Georg Schmidt nie ingeseën as predikant nie; hy kon dus nie die nuwe bekeerlinge doop nie. Hy skryf aan Von Zinzendorf wat hom in 'n brief gedateer 27 Augustus 1741, as predikant inseën (Krüger 1966:31). Von Zinzendorf se ordinasie sou hom die reg gee om al die sakramente te voltrek; juis dit sou uiteindelik Schmidt se ondergang beteken. In die tyd wat Schmidt in die Baviaanskloof sy bediening gehad het, het hy vyf mense gedoop (Balie 1988:18). Die predikante van die Nederduits-Gereformeerde Kerk het hom as 'n lekeprediker en ketter beskou en ten sterkste te velde getrek teen die feit dat hy die Khoi gedoop het (Hofmeyr et al 1991:35,36; Keegan 2004:xix).

Georg Schmidt se dagboeke strek net tot Februarie 1743, dus is die toestande waaronder hy die laaste jaar geleef het, onduidelik (Balie 1988:20). Alles dui egter daarop dat sy moed hom stadig begin begewe het. Die onherbergzaamheid en harde fisiese toestande in die geïsoleerde Baviaanskloof, die vyandskap van die koloniste en die feit dat hy alleen moes werk het hom uitgeput en eensaam gelaat (Schmidt 1937:18). Die reaksie van die predikante het Schmidt bitter teleurgestel en hom genoop om 'n versoek aan Von Zinzendorf te stuur om na Herrnhut terug te keer. Op 3 Maart 1744 vertrek hy terug na Europa. Met sy vertrek het

die goewerneur aan hom die versekering gegee dat sy woonplek beskerm sou word en dat sy gemeenskappie in die Baviaanskloof kon aanbly (Schmidt 1937:18). Schmidt se idee was om hulp in Duitsland te gaan bekom en terug te keer na Afrika, maar dit het nooit gebeur nie (Hofmeyr et al 1991:35,36).

3.1.2 Die tweede Morawiese sendingmissie: Hendrik Marsveld, Christian Kühnel en Daniël Schwinn (1792 – 1817)

After the departure of Moravian Georg Schmidt there was little evidence of missionary zeal at the Cape for almost a quarter of a century (Hofmeyr et al 1991:46). Dis eers in 1786, met die aankoms van Helperus Ritzema van Lier, 'n jong predikant uit Holland, wat die sendingtaak weer deur iemand opgeneem is. Hoewel Van Lier nie 'n Piëtis was nie, het hy vroomheid en evangelisasie onder alle volke voorgestaan (Hofmeyr et al 1991:46).

In 1787 doen die Morawiese biskop, Johann Friedrich Reichel, tydens sy terugreis vanaf Tranquebar na Europa by Kaapstad aan. Gedurende sy verblyf bring Van Lier die dringende nood van die Khoi onder sy aandag. Twee jaar later stuur Van Lier nog 'n versoek aan die Broederkerk in Engeland waarin hy die hervestiging van 'n sendingstasie by Genadendal bepleit. In 1789 neem die sinode van die Morawiese Broederkerk 'n beginselbesluit om 'n verdere sendingpoging na Afrika te steun. Op 3 Desember 1791 verkry hulle toestemming van die Here XVII om twee of drie sendingwerkers na die kolonie te stuur (Balie 1988:25; Krüger 1966:47).

Those who felt that they had a call to do mission work, offered themselves to the managing board of the Brethren, the so-called Unity Elders Conference. They received no special training, but their motives and spiritual condition were carefully weighed. If the lot approved, they were ordained and sent out (Krüger 1966:48). Die lot het bepaal dat Hendrik Marsveld, Christian Kühnel en Daniël Schwinn die hervestiging van die sendingpos aan die suidpunt van Afrika sou behartig (figuur 37). Op 25 Junie 1792 vertrek hulle uit Texel, 'n eiland in Noord-Holland waarvandaan almal wat op pad was na die Kaap die Goeie Hoop, vertrek het (Bredekamp & Plüdderman & Plüdderman 1992:28).



Joh. C. Kühnel



D. Schwinn



H. Marsveld

Figuur 37: Die drie sendelinge wat in 1792 in die Kaap aangekom het
(Balie 1988:25)

Hendrik Marsveld (1745 - 1822), die leier van die groep, was 'n Hollander uit Gouda. As sewe-en-veertigjarige vrygesel was hy die oudste lid van die groep en 'n kleremaker van beroep (Krüger 1966:25). Voordat hy na die Kaap gestuur is, het hy in Zeist, die Morawiese dorpie in Holland, gewoon (Balie 1988:25). Sy blootstelling aan die sosiale organisasie en gemeenskapslewe in dié dorp sou 'n langdurige invloed op die hervestiging en ontwikkeling van die gemeenskap op Genadendal hê.

Christian Kühnel (1762 – 1813) was van Duitse afkoms. Hy was 'n goed-opgeleide mesmaker en het tot net voor sy vertrek by die befaamde Neissers-mesmakery in Herrnhut gewerk. Sy vernuftige opleiding van die Genadendallers sou lei tot die sukses van die beroemde snoeiskêre en messe wat daar gemaak is – die messe het later die populêre naam *herneutermes* gekry (Balie 1988:25).

Die derde lid van die geselskap was ook van Duitse afkoms. Daniël Schwinn (1750 – 1816) het na sy bekering by die Morawiese gemeenskap van Neuwied aangesluit. Ten tye van sy vertrek na Afrika het hy, soos Marsveld, in Zeist gewoon (Balie 1988:25). Hy was 'n skoenmaker van beroep (De Boer & Temmers 1987:24). Schwinn sou sonder twyfel die meubelmakers Roentgen geken het aangesien hulle tydgenote in Neuwied was.

Hulle arriveer op 23 November 1792 in Tafelbaai-hawe. (*We were*) *glad and thankful to our dear Lord and Savior that our life on board which had lasted for twenty-one weeks and four days had now ended*, skryf Marsveld laat in November in sy dagboek aan die gemeentes tuis (Bredekamp & Plüdderman & Plüdderman 1992:47). Met hul aankoms word 'n resolusie van die Politieke Raad van die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie op 19 Desember 1792 aan hulle uitgereik. Daarvolgens het hulle toestemming gekry om 'n sendingstasie in die Baviaanskloof te stig waar hulle hulself kon toespits op die sendingtaak aan die Khoi wat in die omgewing woonagtig was. Volgens die resolusie is hulle toestemming verleen om die sakramente te bedien (Balie 1988:26). Met die toestemming en amptelike goedkeuring van die Politieke Raad verlaat die drie sendelinge die Kaap later dieselfde maand met die Baviaanskloof as eindbestemming.

By hulle was Marthinus Theunissen, die hoof van die VOC-buitepos te Zoetemelksvlei. Op een van sy besoeke aan die Kaap is die sendelinge in sy sorg geplaas. Hy was 'n boer, maar het ook die pos van sersant in diens van die Kompanjie bekleed. Onder hom het 'n handjievoldatate gedien. (Krüger 1966:51,52).

3.2 Ontwikkeling van 'n modeldorp in die Baviaanskloof

3.2.1 Die Baviaanskloof in 1793: 'n Nuwe begin

Op 24 Desember 1792 vergesels Theunissen die drie sendelinge na die plek in die Baviaanskloof waar die bouval van Georg Schmidt se woning nog sigbaar was (Balie 1988:26; Krüger 1966:52). *All three of us sensed that this was the place the Lord wanted us to be for the time being*, skryf een van die sendelinge na hul eerste besoek aan die ou sendingpos van Schmidt (Bredenkamp & Plüdderman & Plüdderman 1992:58).

'n Klein tafereeltjie wat daardie eerste dag afspeel, gee insig in die komplekse groter realiteit van die sendelinge, die Khoi en die boere van die omgewing. Die volgende aanhaling is direk uit die vertaalde weergawe van die dagboeke wat pligsgetrou deur Marsveld, Schwinn en Kühnel vir die gemeentes tuis gehou is, aangehaal: *Baas Theunissen asked the man who had shown us the way whether he had heard that some people were here again who wanted to teach them. He said, yes, the farmers had told them that people would come to teach them. In the beginning they would be friendly, but if they went to them, several others would come and sell them as slaves to Batavia.* Marthinus Theunissen het hierop geantwoord deur die situasie aan hulle te verduidelik. *The government sends you these people to teach you, and when you have learnt, to baptize you, so that you will know what is right and what is wrong. Then you will be Christians and just as good as the farmers and they will not be able to harm you. [...] But if you do not want to learn and be converted these people will leave again. And when they leave you can be sure that the farmers will come and drive you off. But as long as these (men) stay with you, they and you will be protected by the government so that no farmer will be able to harm you* (Bredenkamp & Plüdderman & Plüdderman 1992:58,59). Theunissen was 'n regverdige man en het geen onreg deur die boere teenoor die Khoi in sy

outoriteitsgebied geduld nie. Dit het hom die bynaam van *Hotnotsgod* onder die boere besorg (Bredekamp & Plüdderman & Plüdderman 1992:59; Schreuder 1951:66; *Geschied-verhaal* 1893:10).

Een van die vyf dopelinge van Georg Schmidt, Vehettge Tikkuie, na Magdalena herdoop, het nog in die vallei gewoon. Volgens De Boer het Vehettge, ook bekend as Moeder Lena, ná Schmidt se vertrek sy evangelisasiewerk met 'n mate van sukses voortgesit (1987:24). Op 4 Januarie 1793 word die eerste erediens in die Baviaanskloof gehou. Daar was negentien mense teenwoordig (De Boer & Temmers 1987:24; Balie 1988:26). Twee maande later het die sendelinge lesse begin aanbied. Op daardie stadium het daar reeds agt krale Khoi nader aan die stasie gevestig en vyf-en-twintig volwassenes het die eerste les bygewoon (Krüger 1966:53). Volgens Abrahams was daar teen 1794 reeds 70 kinders, 70 vroue en 70 mans wat gereeld die lesse bygewoon het (1989:20). Volgens Schreuder was die getalle egter 70 kinders, 70 vroue en net 30 mans (1951:73). Teen 1798 was daar 800 inwoners en 150 wonings en teen 1799 tel hulle 1234 inwoners en 228 wonings (Schreuder 1951: 80; *Geschied-verhaal* 1893:30,33). Volgens Balie was daar egter eers in 1806 228 wonings en 1234 inwoners (1988:35,36). Naas Kaapstad was dit op daardie stadium die grootste dorp in die kolonie (Bauch & Mertens 1964:21). Hoe dit ookal sy, as gevolg van die beskerming en geleenthede wat die sendingstasie aan die Khoi gebied het, het die getalle inwoners geweldig vinnig toegeneem.

3.2.2 Genadendal

3.2.2.1 Ontwikkeling van 'n Duitse dorp in Afrika

Reeds uit die staanspoor het die vestiging in die Baviaanskoof 'n duidelik-identifiseerbare Europese karakter. Die bekende reisiger Lichtenstein beskryf in 1803 die dorp wat hy in die Baviaanskloof teëkom: *Two hundred houses and huts, with gardens annexed to them, and built in regular rows, give this place the appearance of an European village; a sight which surprised me exceedingly, and for the first time brought in a lively manner to my mind the idea of my native country. Excepting this place, I never saw anything in the whole Colony*

bearing the least resemblance of a German village (1928:189). Hierdie beskrywing dui op die mate waartoe die Morawiese sendingstasie in 1803 reeds 'n unieke Duitse karakter openbaar het. Die rede is voor-die-hand-liggend: die Morawiese gemeenskap in die Baviaanskloof is direk op die voorbeeld van twee Morawiese gemeenskappe in Europa gebaseer: Herrnhut in Saksie en Zeits in Holland. Masson beskryf die dorpie as 'n Grimm-feëverhaal in die middel van 'n droë dorre landskap (1948:214).

Volgens August was die sending-vestigings wat gedurende die agtiende eeu in die kolonies gestig is almal op die voorbeeld van Herrnhut geskoei (2005:14). Twee van die drie sendingwerkers wat deel van die hervestigingspan van die Morawiese dorpie te Genadendal was, was van Zeist afkomstig. *Like most Moravian settlements, Zeist had a remarkable social structure in the late eighteenth century. What they had seen and experienced at Zeist in 1792 and before must have had an influence on their vision for the Genadendal community later on* (Bredekamp & Plüdderman & Plüdderman 1992:21,22).

Die ontwikkeling van 'n Europese dorpie in Afrika het 'n baie eenvoudige oorsaak gehad. Vakmanne wat uit Europa hier aangekom het, het nie net vakkundigheid en 'n definitiewe idee van smaak met hulle saamgebring nie, maar hulle het ook praktiese kennis en ondervinding gehad waarop hulle kon staatmaak. Die volgende aanhaling uit die dagboek dui op hierdie praktiese oorsprong vir die oordrag van 'n ou styl na 'n vreemde of nuwe land: *We considered what we should do and decided to build a small house as best we could ourselves and to build it as we do in our fatherland* (Bredekamp & Plüdderman 1992:159).

Die interieur van die kerk, die uitleg van die kerkhof en die manier waarop die geboue ten opsigte van mekaar uitgelê is, het baie van die buitelandse besoekers aan die Europese gehuggies soos Herrnhut herinner (Krüger 1996:293). Nog 'n rede vir die Europese karakter van die dorp was dat die oprigting van wat Balie "muurhuise" noem deur die sendelinge aangemoedig is. Uniformiteit, een van die belangrikste manifestasies van die Morawiese etos, is verkry deur die sendelinge se betrokkenheid by die optrek van bouplanne en uitvoering daarvan (Balie 1988:37). Nie net het dit eenvoud en sindelikheid versimboliseer nie, maar die standaardisering het ook alle Christene se gelykheid voor God verpersoonlik. Ook op

ekonomiese gebied het Genadendal ooreenkomste getoon met die Europese dorpie met hul vakmanne en ambagslui, handelshuise, losieshuise en kleinboerdery (Krüger 1966:297).

Behalwe vir die materiële getuienis was daar ook gewoontes, gebruike en gedragspatrone in die gemeenskap aanwesig wat besoekers aan die geestelike atmosfeer van die Europese Morawiese gemeenskappe herinner het. Sindelikheid, hardwerkendheid en die openlike vertoon van hul Christenskap deur sang het die besoekers so beïndruk dat bykans almal wat daarheen gereis het, melding daarvan gemaak het (Abrahams 1989:19). Op besoek aan die sendinggemeente in die Baviaanskloof in Desember 1802 beskryf Augusta de Mist, die agtienjarige dogter van die goewerneur De Mist haar indrukke van die gemeente: *They received us to the accompaniment of the singing of religious songs. Never had music sounded so melodious to me, or so striking. I was touched with respect for these virtuous people who through their patient perseverance and untiring efforts have gathered a multitude of vagrant and unhappy heathens about them, taught them in ways of the Christianity, and instilled in them a love of virtue and of labour* (De Mist 1954:39-40).

Oor wanneer die naam Genadendal aan dié dorpie gegee is, blyk daar by verskillende skrywers verskil van opinie te wees. Volgens Enklaar is dit vir die eerste maal in Desember 1805 gebruik (1988:78). Albei die pleknaamwoordeboeke wat geraadpleeg is, gee 1806 aan as die jaar waarin die naam op aanbeveling van Jan Willem Janssens, Kaapse goeweneur van die Bataafse Republiek, na die poëtiese Genadendal (vallei van genade) verander is (Bredekamp & Plüdderman 2006:14; Raper 2004:111; Pettman 1931:131-132). Interessant genoeg blyk albei reg te wees. Krüger verduidelik dat Janssens gedurende 'n ete in Desember 1805 die voorstel vir die naamsverandering gemaak het (Krüger 1966:99). Die voorstel is egter eers op 1 Januarie 1806 per brief op skrif gestel en aan die Herrnhutters gepos.

In hul boekie *Duitse Kultuur aan die Kaap*, beweer Bauch en Mertens egter dat die naam een-en-twintig jaar na die hervestiging van die sendingstasie, dus eers in 1814, toegeken is (1964:21). Hierdie datum is foutief. Ds Campbell, die inspekteur van die Londense Sendinggenootskap, verwys reeds op 31 Desember 1812 gedurende sy besoek aan die Morawiese sendingstasie na die dorp as "Genadendal" (1974:17).

3.2.2.2 Geografiese afgesonderdheid en selfversorgendheid

Op die sendingstasies is daar van die begin af gestreef na selfversorgendheid (August 2005:13). Twee aspekte het dit nodig gemaak. Eerstens was die afgesonderdheid van die gemeenskappe 'n bepalende faktor. *Here in the interior one cannot buy anything; whatever one needs had to be fetched or sent from the Cape. Everything one needs [...] is very expensive* (Bredekamp & Plüdderman 1992:74).

Voor die brug oor die Zonderendrivier gebou is, het die winterreëns die pad Kaapstad toe soms vir so lank as drie maande onbegaanbaar gemaak. Almal (boere en sendelinge) moes voor die wintermaande genoeg voorraad vergader omdat hulle pad na die Kaap gedurende die reënseisoen letterlik afgesny was (Bredekamp & Plüdderman 1992:75). Benewens dit kla Marsveld in 'n dagboekinskrywing van Maart 1793, drie maande na hul aankoms, oor die min vakmanne in die land (Bredekamp & Plüdderman 1992:74). Toeganklikheid is moeilik gemaak deur die algemene toestand van die primitiewe pad na die sendingstasie. Verwysende na die pad sê ds Campbell in 1812 dat hy seker is dat geen Engelsman die pad met 'n wa sou aandurf nie; dit was glo te nou en daar was ook styl afgronde langs die pad (1974:17).

Tweedens het die Morawiese etos van onafhanklikheid en ideaal van selfversorgendheid die sendelinge uiters goed te pas gekom in hierdie nuwe milieu. Volgens die Morawiese etos is 'n werksetiek van eerlike hardwerkendheid nagestreef. Leeglêery is as 'n sonde beskou. Dit was reg van die begin af die uitgangspunt van die sendelinge dat die Woord van Christus verkondig moes word terwyl almal hul brood in die aangesig van Christus verdien (Schreuder 1951:81). In 'n stel reëls of ordeninge wat die korrekte gedrag van die gemeentelêde moes aandui, die sogenaamde *Gemeente Ordeninge* wat Hallbeck opgestel het, is netheid beklemtoon. Hy het selfs teen onnodige besoeke aan ander sendingstasies gewaarsku; dit sou waardevolle tyd wat eerder aan eerlike handearbeid afgestaan kon word, in beslag neem (Van der Hoven 2001:38).

3.2.2.3 Die sendeling-vakmanne en die ontwikkeling van industrieë en tuisnywerhede

Boynton beskryf in haar voetnotas die Morawiese gemeenskap as 'n *oeconomy* waarin daar van lede verwag is om as ambags- of vakmanne te werk (1993:58). Hierdie stelling het spesifiek betrekking op die eerste paar dekades van die Morawiese sendingmissies. Teen die middel van die 19de eeu was nie alle Morawiese sendelinge meer opgeleide vakmanne nie. Van hulle was opgeleide teoloë. Aan die ander kant was nie al die Duitse vakmanne op die sendingstasies sendelinge nie. Sendelinge het dikwels van die dienste van vakmanne wat Morawiërs was (maar nie sendelinge nie) gebruik gemaak. Die opleiding en toepassing van die onderskeie ambagte en vlyt- en kunshandwerk, hetsy dit deur die sendelinge self of deur 'n lekeprediker behartig is, het 'n bepalende rol in die oorlewing en ontwikkeling van die Morawiese gemeenskap as onafhanklike ekonomiese entiteit gespeel. Dié aspek word breedvoerig in die volgende hoofstuk bespreek.

Dit was spoedig duidelik dat die gemeentes in Europa nie die finansiële laste van die sendingstasies sou kon dra nie. Die sendelinge moes van die begin af bou aan 'n ekonomiese basis wat aan die inwoners finansiële onafhanklikheid kon gee en die sendingwerk kon ondersteun (August 2005:13).

'n Groot verskeidenheid ambagte en handwerk is op Genadendal beoefen. Baie daarvan het onder aanvoering en toesig van die sendeling-vakmanne gestaan, maar nie al die ambagte was onder beheer en bestuur van die sendelinge nie; inwoners is aangemoedig om met deugsaamheid hard te werk, ook aan hul eie tuisnywerhede en bedrywe. *Some inhabitants practiced their own trade and were quite well-to-do. A cartwright and blacksmith, a cooper, a transport-rider and the owner of a hand-mill are mentioned* (Krüger 1966:112). In hoofstuk 4 word daar na die verskillende ambagte en bedrywe op Genadendal gekyk.

Nie alleen is die vervaardiging van verkoopbare items aangemoedig nie, maar die handel daarin was net so 'n belangrike komponent vir die voortbestaan van die sendinggemeenskap. Dit het hulle van 'n inkomste verseker. Die sendelinge het daarop aangedring om volle beheer

oor hierdie aspek te behou (Keegan 2004:xxiv). Bredekamp & Plüdderman se beskrywing van 'n Morawiese gemeenskap werp 'n blik op hoe die Morawiese etos die wêreldse aspekte sonder enige oënskynlike teenstrydigheid in die daaglikse bestaan kon inkorporeer. *Indeed, it (die Morawiese gemeenskap) was part of an enterprising republic of God in a secular world which was about to be captured by the Enlightenment* (1992:22).

Die omvang en sukses van hierdie aktiewe finansiële woekering van die sendelinge is soms met suspisie bejeën. 'n Uittreksel uit die dagboek van Lady Anne Barnard illustreer hierdie dubbelsinnige opinie klinkklaar. *Sir George has often said that my friends the Herrn Hutters, were imposters and he thought democrats in their hearts, amongst some letters that passed through the governors hands yesterday [...] the letter was from Batavia and enclosing bills and orders for "merchandise", by which these holy men, Mr. B thought, were very nearly proved to be only traders following their professions under the mask of religion – how far a holy man is not permitted to trade I am by no means certain of, if they have defrauded no one, inculcated no pernicious tenet or Bad political principle I know not if I should call them impostors for any thing I have heard* (Lenta & Le Cordeur 1999:152,153).

Naas die aspek van 'n beskermde gemeenskap, was die aanleer van vaardighede en vakmanskap een van die belangrikste redes waarom die Khoi na die sendingstasies aangetrek is. Vir die Khoi het die proses van bekering tot die Christelike geloof konkrete materiële voordele ingehou (Elbourne & Ross 1997:36).

3.2.3 Sosiale struktuur van die Morawiese gemeenskap

[...] *mission stations were ideally self-sufficient, hierarchically ordered communities of the converted, living lives of discipline and dedication, obedient to the missionary mentors and the rules and regulations they imposed* (Keegan 2004:xxiv). Die ideaal was geïntegreerde, klein gemeenskappe wat aan die sendingwerkers die geleentheid gebied het om die sosiale dissipline wat van kardinale belang vir die sukses van die vestiging was, toe te pas. Vrywillige isolasie, van 'n meer tradisionele vorige lewenswyse en van die buitewêreld in die algemeen, het grootliks bygedra tot die sukses by die oordrag van 'n stel vreemdsoortige Europese

norme en gewoontes op 'n tradisionele Afrika-konteks. Die Khoi wat by die sendingstasies hul heenkome wou verseker moes, as voorvereiste vir bekering en toegang tot en aanvaarding in die gemeenskap, breek met hul eie geloof en tradisionele gewoontes (Keegan 2004:xxiv).

Hoewel die grootste deel van die inwoners van Genadendal Khoi was, het daar ook ander groepe soos die Basters, 'n klein groepie Xhosa-sprekendes en 'n paar vrygestelde slawe 'n heenkome gevind. Die grootste instroming van Xhosas na Genadendal het net ná 1809 plaasgevind.

Die koms van die Morawiese sendelinge en die vestiging van 'n sendingstasie wat onder die beskerming van die owerhede gestaan het, het vir die Khoi 'n toevlugsoord geskep wat vir baie die enigste uitweg gebied het. Teen die 1830's het Genadendal se posisie as plek van beskerming vir die Khoi begin verander na 'n plek van geleenthede waar waardevolle skoling en opleiding gebied is.

3.2.3.1 Khoi

The community structures of the Khoikhoi across the colony had been profoundly weakened before they came into contact with missionaries (Elbourne & Ross 1997:33). Die uitdunning deur aansteeklike siektes was maar een van die faktore wat 'n invloed gehad het op die fragmentasie van die sosiale struktuur van die Khoi. Twee pokke-epidemies (in 1713 en 1755) het in sommige gevalle hele groepe uitgewis (Liebenberg 1941:8).

Die fragmentasie van die Khoi-stamme was egter tot 'n groot mate 'n direkte uitvloeisel van die koloniale bedrywighede van die Hollandse handelsvloot, die VOC. Die konstante uitbreiding van die kolonie met die meegaande soeke na weiding, het die pioniers dieper en dieper die binneland ingeneem. Grond wat tradisioneel as weiding deur die Khoi gebruik is, is as leengrond aan die koloniste uitgegee. Van Plettenberg se plan om die *disenfranchisement* (of vervreemding van die gronde van die Khoi) teë te werk, het nie geslaag nie. Volgens dié plan moes daar eers vasgestel word of 'n bepaalde stuk grond aan 'n inheemse groep mense



Figuur 38: 'n Jong Khoi-vrou in tradisionele drag
(Le Vaillant 1973:35)



Figuur 39: 'n Jong Khoi-man in tradisionele drag
(Le Vaillant 1973: 36)

behoort voordat dit as leenplaas uitgegee is. Die nomadiese bestaan van die Khoi kudde- en veeboere het egter daartoe gelei dat grond dikwels as onbewoon aangegee is wanneer groepe dit tydelik verlaat het agter weiding aan. (Liebenberg 1941:4-8).

Teen die tyd dat die tweede sendingpoging in die Baviaanskloof 'n aanvang geneem het, was die toestand waarin die Khoi verkeer het selfs nog meer betreurenswaardig as in die tyd van Schmidt. Volgens die getuienis van Vehettge Tikkuie (Magdalena), het die Khoi gedurende die voorafgaande vyftig jaar baie verarm weens die verlies van hul kuddes en weiding en hul beperkte toegang tot water (Elbourne & Ross 1997:33).

Die geweldige uitbreiding van die koloniale grense wat tussen die eerste en tweede sendingmissies plaasgevind het, blyk duidelik uit die twee kaarte van die Kaapkolonie wat die grense soos dit in 1712 en 1806 was, aandui (figuur 40).

Teen 1712 het die bykans onbegaanbare Hottentots-Holland- en Winterhoek-bergreekse die mees oostelike grens van die kolonie gevorm (figuur 41) (Walker 1922:4-5). Die eerste VOC-buitepos in die Overberg-gebied is in 1726, net elf jaar voor die aankoms van Schmidt, gestig. Die Overbergstreek was vir die Khoi en die VOC ewe aantreklik oor die weiding wat die streek gebied het. Die VOC het gedurende die eerste paar dekades na hul aankoms ruilhandel met die Khoi aangegaan. Dit was 'n goedkoop, maar onsekere bron van lewendige vee vir die massas vleis wat deur die skepe van die VOC benodig is (Rademeyer-de Kock 1993:22). Buiteposte is aanvanklik as verskaffers en later as ontvangs- en afsetpunte vir die verskaffers van vleis gebruik (Sleigh 1993:9). Soos in die geval van die vroegste plase, is die buiteposte ook langs riviere aangelê en is water op so 'n manier geannekseer (Walker 1922:vii).

Teen 1750 was die ooswaartse grens in die rigting van Mosselbaai reeds twee honderd myl vanaf die Kaap (Walker 1922:xi). Op die kaart van 1806 word die ekspansionistiese dryfkrag van die vorige tagtig jaar duidelik uit die magdom dorpies en gemeenskappe wat aangedui word (Walker 1922:7). Die impak wat hierdie uitbreiding op die Khoi gehad het, was enorm.



Figuur 40: Kaart van die Kaapkolonie teen 1712
(Walker 1922:4-5)



Figuur 41: Kaart van die Kaapkolonie in 1806
(Walker 1922:7)

Diegene wat in die Baviaanskloof agtergebly het, moes noodgedwonge hul dienste aan die boere in die omgewing verkoop (Elbourne & Ross 1997:33).

Die fragmentasie van die Khoi-gemeenskap en hul afhanklikheid van die boere vir werk word op 'n interessante manier geïllustreer deur die feit dat bykans alle Khoi met wie die sendelinge in 1793 in aanraking gekom het, reeds Hollands kon praat (Bredekamp & Plüdderman 1992:68).

3.2.3.2 Sendelinge

Die taak van evangelisasie van die Khoi was vir die sendelinge die enigste doel vir hul aanwesigheid in Baviaanskloof. Volgens Schreuder was daar net drie aspekte van belang in die lewens van die sendelinge nadat hulle hier aangekom het: Christus se opstanding, hul gemeentelede (die Khoi) en hul tuis-gemeentes in Europa (1951:78).

By 'n veiling in die omgewing van die sendingstasie wat in November 1793 gehou is, het verskeie boere met Kühnel gepraat oor die moontlikheid dat hulle hul kinders na die sendingstasie wou stuur om ook skoling te ontvang. Kühnel se reaksie was ondubbelsinnig. [...] *we had not come to teach Christians but to teach Hottentots and not to teach the Hottentots reading but to tell the gospel and to introduce them to God, their Creator and Savior* (Bredekamp & Plüdderman 1992:154).

Die onverbiddelike houding kry betekenis as dit in die konteks van hul posisie ten opsigte van die bestaande kerk beoordeel word. Daar blyk 'n beperking te gewees het op die mate waartoe die sendelinge toegelaat is om op geestelike vlak met die burgers te verkeer. Toe Nigrini, 'n Duitser wat in 1800 as grofsmid by die gemeenskap aangesluit het, versoek het dat die sendelinge sy kinders moes doop, het hulle geweier. Volgens Sleight wou die sendelinge nie in opposisie met die kerkregtelike besluit van die VOC dat hulle geen Europeërs mag doop, optree nie (1993:547).

Ervaring het die sendelinge wantrouig teenoor die boere gemaak (Schreuder 1951:78). In kommentaar oor 'n veiling wat Kühnel bygewoon het, sê hy dat almal wat hy teëkom baie vriendelik teenoor hom is, maar dat 'n mens nie hierdie vriendelikheid kan vertrou nie, omdat daar dikwels groot vyandigheid daaragter skuil. Hierdie klagte van skynheiligheid weerklink soos 'n refrein oor en oor in die dagboeke (Bredenkamp & Plüdderman 1992:58,153,206,235).

Integrasie in die bestaande sosiale struktuur in die kolonie was vir die sendelinge noodsaaklik vir oorlewing, maar is nooit aangemoedig of aktief nagestreef nie. In die dagboeke word daar gereeld gekla oor die magdom besoekers. Dikwels is dit as 'n struikelblok of hindernis in hul daaglike bediening en arbeid ervaar (Bredenkamp & Plüdderman 1992:165). *Nobody would believe how unpleasant we find the great number of Christians who come to visit*, skryf een van die drie sendingwerkers in die dagboek (Bredenkamp & Plüdderman 1999:122).

Anders as die Duitse immigrante wat gedurende die 18de eeu na die Kaap gestroom het, het die sendelinge nie met Afrikaanse vroue getrou nie. *They continued to draw their spouses from their home districts in Europe, and to send their children there for their education, avoiding entanglement with colonial society* (Keegan 2004:xxiii). Die belangrikste rede was dat huweliksmaats steeds deur die lot bepaal is. Dit was dus uiteraard vanselfsprekend dat die vroue ook Morawiërs moes wees.

Selfs die kinders het nie die gewone prosesse van integrasie in die burgerskap wat gewoonlik met skoolgaan gepaard gaan, meegemaak nie. Gedurende die vroeë bestaansjare van Genadendal het die Morawiese sendelinge, in ooreenstemming met die gebruik in moedergemeenskappe in Europa, hul kinders op agtjarige ouderdom na kosskole in Europa gestuur (Balie 1992:44). In 1836 besluit Hallbeck om dié praktyk stop te sit. Hallbeck se voorstel was dat die kinders van die sendelinge saam met die kinders van die Khoi-bekeerlinge plaaslik geskool moes word (Van der Hoven 2001:44).

Die mate van vrywillige sosiale afgesonderdheid het 'n milieu geskep waarin uitruiling van kulturele waardes soos byvoorbeeld gewoontes en gebruike, maar ook idees rondom smaak, nie natuurlik tussen die sendelinge en die boere plaasgevind het nie. Dit sou die ontstaan van

’n eiesoortige Duits-beïnvloede Genadendal meubelstyl wat bykans vry van eksterne invloede ontwikkel het, in die hand werk. Hierdie aspek word breedvoerig in hoofstuk 4 en 5 behandel.

3.2.4 Verhouding tussen die Morawiese gemeenskap en die boere

The sense of being Afrikaner rather than being Dutch or French or German had crystallized by the end of the eighteenth century (Giliomee 2003:51). Teen die tyd van die tweede Morawiese sendingpoging was ’n eiesoortige en onderskeibare “nasionale karakter” by die koloniste te bespeur. Die meeste van hulle was van Hollandse en Duitse afkoms (teen 1806 was die persentasies onderskeidelik 36% en 35%), maar selfs diegene wat op die kontinent gebore is en hierheen geïmmigreer het, het volgens die reisbeskrywer admiraal Stavorinus, teen 1770 al hierdie nuwe sosiale identiteit openbaar (Giliomee 2003:51).

Die onsekere aard van hierdie jong nuutgevormde identiteit spruit moontlik ook voort uit die feit dat baie van die boere weinig skoolgeleerdheid ontvang het. Volgens ’n inskrywing in die dagboek het Theunissen aan die sendelinge erken dat baie van die boere nie kon lees of skryf nie (Bredekamp & Plüdderman 1992:53). Nie net was baie van hulle self ongeletterd nie, hulle het ook geweldig gesukkel om onderwysers te bekom wat vir hul kinders kon skoolhou (Schreuder 1951:77). Die boere was daarom geweldig gekant teen die skoling van die Khoi. Volgens hulle sou die Khoi bo die Europeërs verhef word deur hierdie geleentheid van skolastiese opleiding (Sleigh 1993:567).

Teen die einde van die 18de eeu is hierdie nuwe Afrikaner-identiteit nie net in terme van dit self gesien nie, maar is dit ook in terme van ander groepe soos die Khoi en die Afrikane geposisioneer. Aspekte wat ’n gevoel van superioriteit onder die boere aangevuur het, was onder andere die Christelike geloof, monogame huwelike en Westerse kleredrag en artefakte (Giliomee 2003:69). *"Christian" became a mark of ethnic identity of the settlers*, skryf Gerstner (1997:26). Ten einde onderskeid te tref tussen bekeerlinge wat nie van Europese afkoms was nie en Europese afstammelinge is daar later van *born Christian* gepraat. Die identiteit van die nuwe Afrikaner was dus uiters nou verweef met sy geboortestatus as Christen. Hulle vrees was dat die bekering van die Khoi en gepaardgaande sosiale integrasie

in die koloniale gemeenskap as 'n *act of social leveling* kon dien (Giliomee 2003:79). Die bekering en inkorporasie van die slawe, die Khoi en die Afrikaan, nie net in die kerk nie, maar ook sosiaal, het die essensiële wêreldbeskouing van die burglary uitgedaag (Giliomee 2003:96). Dit het sy sin van eie waarde en identiteit bedreig.

In 'n dagboekinskrywing beskryf Kühnel die boeregemeenskap wat by 'n veiling bymekaar gekom het. Ten spyte daarvan dat baie van hulle nie self kon lees of skryf nie, het hulle 'n goed ontwikkelde eiesoortige modesin gehad. *They are called farmers but one must not imagine them to be peasants [...] like overseas. The women dress as society ladies do in the fatherland, and wear head-dresses and hats as big and as high as those worn by countesses and aristocrats. The men are not too bad but many one would not take as farmers, especially the sons, when they wear wide sashes and cuffs down to their fingers. On an occasion like that one wonders where all the people come from as the farms are so remote from one another* (Bredekamp & Plüdderman 1992:153).

Die houding van die boere teenoor die Morawiese sendinggemeenskap is oorheers deur hul vrees dat hulle 'n werksmag gaan verloor en nie toegang tot die benutbare grond wat aan die sendelinge toegesê is, sal hê nie. (Keegan 2004:xxv). Die konstante groei in die vraag na grond vir weiding het daartoe gelei dat die boere die sendelinge die grondgebied wat aan hulle afgestaan is, misgun het. Dit het spanning tussen die twee groepe verhoog. Klagtes oor die oortreding van grense deur die Khoi wat in die Genadendal-gebied gewoon het, is dikwels deur die boere gelê (Rademeyer-de Kock 1993:35). *The Hottentots own a herd of goats. A boy tends them. The farmer came and beat the boy for coming too close to his land*, skryf een van die sendelinge in die dagboek (Bredekamp & Plüdderman 1992:250).

Rademeyer-De Kock is van mening dat die boere, in 'n flagrante miskenning van hul tradisionele reg tot die gebied, die Khoi as "bywoners" of "plakkers" beskou het (1993:35). Onbeskryflike wreedheid het soms die verhouding van die boere teenoor hul werkers onderskryf. *On the 13th*, skryf een van die sendelinge in Julie 1796, *another two women left for the Cape. One of them went to see her son. He and his parents had been working for a farmer when his parents left to move here to hear the word of God, about a year ago. The*

farmer then cut the tendons in the son's ankles with a knife and told him that he was doing it so that the son would not run away too and go to school like his parents had done (Bredekamp & Plüdderman 1992:152).

Aanvanklik was die boere in die omgewing geweldig gekant teen die hervestiging van die sendingstasie by Genadendal uit vrees dat die sendingstasie aan die Khoi 'n heenkome sou gee wat hulle onafhanklik sou maak (Rademeyer-De Kock 1993:35). Die boere het die Khoi se posisie as werkers as 'n onvervreembare reg gesien (Giliomee 2003:82).

Die aard van hul afhanklikheid van die Khoi as werksmag word deur die volgende uittreksel uit Marsveld se dagboek geïllustreer: *They cannot buy so many slaves, because sometimes they need many workers and at other times only a few. They hire the Hottentots for a few days or weeks. When the work is done they send them away. But this is impossible with slaves* (Bredekamp & Plüdderman 1992:70). Hul vrees was dus dat die sendelinge die geleentheid sou gebruik om hul gesag te ondermyn (Giliomee 2003:96). As deel van die skep van 'n afhanklikheidspatroon, is die Khoi onder die indruk gebring dat hulle as gevolg van hul "heidensheid" minderwaardig is en dus noodgedwonge die boere moes dien.

Hierdie vrese is egter algaande besweer. Teen 1797 het die groter koloniale burgery die waarde van die sendingstasie ook vir hulself begin insien (Krüger 1966:79). [...] *the discipline and artisanal labour which the missionaries imposed on the inhabitants of their stations provided a model which the colonists believed should be emulated elsewhere* [...] (Elbourne & Ross 1997:34). Verder het die boere besef dat die gemeenskap van Genadendal bloot nie aan almal 'n heenkome kon gee nie en dat die Khoi steeds stukwerk by die boere sou aanvaar. Dit was slegs die naaste bure wat steeds vir die sendelinge probleme wat met grense en weiding verband gehou het, gegee het (Krüger 1966:80).

3.2.5 Die politieke konteks: die Morawiese gemeenskap en sy verhouding met die owerhede

Die Morawiese Kerk, hetsy dit in Europa of in die vreemde was, het van sy ontstaan af staat gemaak op die beskerming van individue en die amptelike owerheid. Ook die sendinggemeenskappe het hul beroep op die goedgunstigheid en amptelike beskerming van die verskillende owerhede in die kolonies waar hulle werksaam was (Keegan 2004:xxiii).

Die verhouding tussen die Morawiese Kerk en die koloniale owerhede aan die Kaap was altyd een van wedersydse respek. Hierdie patroon begin in 1737 met die aankoms van Georg Schmidt aan die Kaap. Die reeds gemelde aanbevelingsbriewe van die twee predikante uit Amsterdam en Von Zinzendorf is onmiddellik deur Schmidt aan die owerhede voorgelê. Hoewel die amptelike goedkeuring vir sy sendingtaak hom nie gevrywaar het van die bespotting wat hy van die koloniste en predikante moes verduur nie, het dit hom ten minste die geleentheid gebied om 'n vestiging vir die Morawiese sendingideaal in die Baviaanskloof te verseker.

Met die aanvang van die tweede sendingmissie was die Kaap steeds onder bewind van die VOC. Die amptelike toestemming van die Here XVII in Holland en die resoluë van die Politieke Raad in Kaapstad reflekteer die patroon van amptelike ondersteuning en wedersydse respek wat altyd deel van die Morawiese missie uitgemaak het. Hierdie beskerming was vir die Morawiërs van die uiterste belang, want as vreemdelinge, histories onverbonde aan enige van die koloniale moondhede wat in Suid-Afrika was, was hul aanwesigheid altyd 'n vergunning; hul posisie was dus altyd tot 'n mate onseker. Die Morawiërs se werkywer, natuurlike respekvolheid en politiese konserwatisme het hul populariteit by die owerhede verseker (Keegan 2004:xx).

Met die tweede Britse bewind verander die situasie aanvanklik nie noemenswaardig nie. Anders as in die meeste ander gevalle was die verhouding tussen die Britse koloniale owerhede en die Morawiese sendelinge een van wedersydse vertroue. Nadat Brittanje in 1806 finaal die administrasie van die Kaap oorgeneem het, verbeter die Morawiërs se

verhouding met die nuwe koloniale moonheid algaande tot so 'n mate dat kolonel Richard Collins in 1809, na 'n besoek aan die Oosgrens, aanbeveel het dat alle aktiwiteite van die Londense Sendinggenootskap gestaak word en dat slegs die Morawiese Kerk toestemming moes kry vir sendingwerk in daardie omgewing. Die LSG se pogings is met wantroue bejeën en hulle is van opruiendheid verdink (Keegan 2004:xix).

Die verwagtinge van die Britse owerhede ten opsigte van die rol van die Morawiese sendelinge het soms met die strewes van die sendelinge gebots. Nadat lord Charles Somerset die sendingstasie by Groenekloof (later Mamre) in 1814 besoek het, het hy die sendingwerkers laat weet hoe hy voel oor die toestand wat hy daar raakgeloop het. *In his view, the purpose of the settlement was to make the Hottentots industrious, but at present, they spend their time in laziness, uselessness and prayer-meetings* (Krüger 1966:118). Hierop het die saggearde Bonatz geantwoord: *The Holy Scripture is their basis; the Gospel of Jesus Christ their strength; teaching, exhortation and discipline their method; convert, who lived industriously according to the word of God, their fruit* [...] (Krüger 1966:118).

As gevolg van die bemiddeling van die Engelse Morawiese leier Christian Ignatius Latrobe gedurende sy besoek aan Suid-Afrika in 1816, het die goeie verhoudinge tussen die outokratiese Engelse goewerneur, lord Charles Somerset en die Morawiese sendelinge egter verbeter (Keegan 2004:xx).

3.3 Sendelinge as agente van koloniale imperialisme

Wanneer twee vreemde kultuurgroepe in noue kontak met mekaar tree, vind daar 'n onwillekeurige proses van kultuuruitruiling en kruis-kulturele beïnvloeding plaas. Elke voorbeeld van so 'n proses van akkulturasie is uniek omdat dit geheel en al afhanklik is van die historiese kragte wat aanwesig is voor en gedurende die periode waarin die twee of meer kultuurgroepe ontmoet (Coertze 1983:38).

Godsdiens en die beoefening daarvan is 'n integrale deel van enige kultuur. Die oordrag van 'n godsdiens het 'n geweldige groot impak in die prosesse van kulturele aanpassing en

verandering. *Sendelinge het [...] nie net 'n nuwe godsdiens gebring nie; hulle het ook ander nuwe kultuurelemente oorgedra* (Coertze 1983:20). Nie net is die gebruike en gewoontes van die *Unitas Fratrum* aangeneem nie, maar ook hul konsep van essensiële materiële benodigdhede en smaak.

Sendelinge was gedurende die 19de eeu van die magtigste kultuuroordraers (Coertze 1983:20). Ongeag hul politieke, kulturele of godsdienstige oortuigings, was hulle agente van kolonisasie. Hulle was nie slegs die draers van 'n nuwe kultuur nie, maar het ook as tussengangers tussen en interpreteerders van die verskillende Europese en Afrika-wêreldbeskouings opgetree (Keegan 2004:xxiv, xxv).

Vir die sendingwerkers was Christenskap 'n *total package* (Keegan 2004:xxx). *Missionaries tended to see Africans as living in a religious vacuum, blank pages on which spiritual understanding could be inscribed "de novo"* (Keegan 2004:xxii). Die evangeliese aksie van die meeste van die Sendinggenootskappe, insluitende dié van die Morawiese Kerk, is onteenseglik onderskryf deur 'n onwrikbare geloof in die Westerse model as enigste ideaal om na te streef. Heidene moes daarvolgens "verlos" word van hul vervalte, oningeligte toestand.

Aanvaarding van die Christelike geloof was volgens die sendelinge die enigste manier om ewige verdoeming vry te spring. Alle ander gelowe is gesien as vals. Die geloofsuitdrukking van die Khoi was vir die sendelinge onverstaanbaar, selfs totaal afwesig. Ten einde die Christelike geloof aan te hang, sou hulle hul eie geloof moes afsweer. Schmidt het hul geloof afgemaak as niks meer as "bygelowe" nie (Gerstner 1997:27).

Die sendelinge het hul taak van verlossing vol hoop aangepak. *It is going to be difficult with these people. It is strange, they all speak Dutch, but when we talk about spiritual matter, it is as though we are using a foreign language*, kla die sendelinge net na hul aankoms (Bredenkamp & Plüdderman 1992:68). Maar hieroor was hulle verkeerd. Net twee maande later skryf hy jubelend aan die gemeentes tuis: *When we consider how some of our brothers working in heathen countries have had to go and look for a single soul who wanted to hear a*

word about Jesus, and here they are so keen and want to come and live near us! (Bredekamp & Plüdderman 1992:77).

Daar was 'n interessante aspek in die Khoi-kultuur wat die totstandkoming van die unieke Morawiese gemeenskap in die hand gewerk het. *The fluid religiosity of the Khoikhoi was able to absorb symbols from other cultures*, stel Elbourne dit (1997:33). [...] *missionaries, regarded Christianity and African religious views as mutually exclusive and even hostile to one another* (Elphick & Davenport 1997:4). Hy argumenteer egter dat daar saam met die konflik ook komplekse vorms van akkommodasie van en kulturele onderhandeling tussen die twee of meer kultuurgroepe plaasgevind het. 'n Toestand van konversiteit het dikwels in die gemeenskappe waarin die sendelinge betrokke was, geheers. *Konversiteit* is 'n beginsel waardeur mense met verskillende nasionaliteite, kulture en idees bymekaargebring word deur die fokus op gemeenskaplike waardes (*Die Burger* 2006:27). Die Morawiese etos het nie vir onderhandeling en akkommodasie voorsiening gemaak nie. Die radikale piëtisme was presies net dit: radikaal reg of weg.

Op 'n praktiese vlak het die sendingstasie 'n toevlugsoord vir die Khoi gevorm waar hulle weer aan 'n eie nuwe identiteit kon begin bou. *On mission stations such Khoisan could regain a measure of authority over their lives* (Elbourne & Ross 1997:35). Die Khoi was so ontvanklik vir die Christelike boodskap en sosiale stabiliteit van die sendingstasies dat hulle spoedig aan hulself as 'n geïntegreerde Hollands-sprekende werkersklas komponent van die koloniale samelewing gedink het (Keegan 2004:xxviii).

Hul eiewaarde is aangewakker deur die manier waarop die sendelinge hulle na waarde geskat het. Hulle was 'n bron van onskatbare waardevolle inligting omtrent die plaaslike toestande soos die benutting van weiding (Giliomee 2003:60). Hulle was ook gesoute jagters en het die voedings- en medisinale waarde van die plante van die omgewing benut om hulself en ander te genees. Anders as die meeste ander mense het die Morawiërs die Khoi met respek bejeën en behandel. In sy beskrywing van 'n Khoi-man wat gedurende sy verblyf in Genadendal van steurende gedrag aangekla is, word die respek wat iemand soos Latrobe vir hulle gehad het, duidelik. *I could not help admiring the address of this Hottentot. He was a man of superior*

intellect, great bodily strength, six feet high, and had an imposing appearance (1818:282). In teenstelling daarmee is die beskrywing wat die sieketrooster Willem Wylant van die Khoi gee, 'n toonbeeld van die miskenning en minagting wat die Khoi van die Eurosentriese koloniste en besoekers moes verdra: [...] *the Khoikhoi were a very poor miserable people, both in body and in soul, devoid of all knowledge of God, living like cattle* (Gerstner 1997:27). Vanuit hierdie meerderwaardige Eurosentriese invalshoek was die Khoi se uiterlike voorkoms onaantreklik en is hulle dikwels beskryf as skelm, lui, vuil, *the most helpless and miserable people on earth*, volgens John Barrow (Enklaar 1988:76).

Die Khoi wat hulself op Genadendal gevestig het, is aangemoedig om Westerse klere te dra, huise volgens Westerse metodes te bou en Westerse landboumetodes in die verbouing van groente en vrugte toe te pas. Vroue is aangemoedig om by die huis te bly en tuisteskeppers te wees. Dit was die sendelingvroue se taak om die huishoudelike kunsies van kook en naaldwerk aan die Khoi-vroue te leer. Dit was alles maniere waarop die tradisionele leefstyl van die Khoi vervang is met die nuwe "Europese" model (Keegan 2004:xxvi). Die aankoop van Westerse kommoditeite soos klere, implemente, huishoudelike gebruiksware en meubels was die simbool van die suksesvolle integrasie van die Khoi as deel van die koloniale burgery.

Slegte gewoontes en gebruike wat van die Westerse kultuur oorgeneem is, is ontmoedig. Die gebruik van alkohol is verbied. Die krale wat graag deur die vroue as persoonlike versierings gebruik is, is verbied. Gedurende 'n besoek aan die Baviaanskloof is lady Anne Barnard, nadat sy kleurvolle krale aan die vrou uitgedeel het, deur die sendelinge versoek om eerder meer bruikbare geskenke soos klerasie te bring (Krüger 1966:80).

Wanneer 'n lid van die gemeenskap gedoop is, is hul Khoi naam altyd met 'n Westerse naam vervang. Voorbeelde van naamsveranderinge kom deurgaans in die dagboeke voor. Dié patroon is reeds deur Schmidt begin toe hy Vehettge Tikkuie na Magdalena herdoop het. Die effek op die uitkalwering van die laaste mate van eie tradisionele Khoi-identiteit moes groot wees.

Die sendelinge het die Khoi ontmoedig om enige waarde aan hul drome te heg. *Generally it is typical for the Hottentots to have many dreams*, kla een van die sendelinge in sy dagboek (Bredekamp & Plüdderman 1992:171). *Most of these people are full of dreams and visions which they come and report to us. They are often astounding. Usually we tell them that they should pray [...]. In this way many of their visions and dreams would disappear* (Bredekamp & Plüdderman 1992:201).

Baie van die tradisionele kulturele uitdrukkingsvorme soos dans en die sing van tradisionele liedere is ook ontmoedig. *On the 12th a sad thing happened to Dorothea [...]. She went to the hills to fetch firewood. There she started to sing a Hottentot song and danced. We called her straight away. We reminded her of what she had promised us at her baptism. She had said very often that she renounced the devil and all his works. This had now proved to have been a lie and she wanted to continue to serve the devil. For this reason she should leave us, for we could not recognize her as our sister* (Bredekamp & Plüdderman 1992:215).

Sacred dancing was central to worship, verduidelik Elbourne (Elbourne & Ross 1997:33). Die stelling plaas die dans in konteks van die geestelike uitdrukking van die Khoi. Deur dit te verbied, is die bestaande identiteit van die Khoi verder deur die sendelinge ondermyn.

Diegene wat nie tot die bykans drakoniese reëls van die piëtistiese broeders wou konformeer nie, is toegang tot die gemeenskap geweier of gevra om te gaan. *There are Hottentots who are hard to convince that they are sinners. Usually they are the ones who did not fornicate with everyone – so to say – but they are rare and hard to find, because this behaviour is usual for them* (Bredekamp & Plüdderman 1992:202). Hierdie stelling suggereer 'n bereidwilligheid van skuldaanvaarding en konformasie by diegene wat wel in die gemeenskap geassimileer is. Ekskommunikasie was 'n gevreesde vorm van straf vir diegene wat die reëls verbreek het. Die min ander opsies buite die gemeenskap het aan die sendelinge 'n uiters effektiewe stuk gereedskap vir koöptering in die hand gegee. Die vrees vir die dood as ongedoopte is ook uitgebuit vir die doel van sosiale regulering. In gevalle waar 'n lid van die gemeenskap gesterf het sonder dat so iemand gedoop is, is die begrafnis sonder 'n kerkdiens

met die meegaande gelui van kerkklokke en sang gehou (Van der Hoven 2001:62). Dit was iets wat die lede van die gemeenskap gevrees het en ten alle koste wou vermy.

Die Khoi wat deur die sendingwerkers met hul aankoms hier aangetref is, het in nie-permanente ronde hutte wat van pale en velle gemaak is en maklik verskuif kon word, gewoon. Binne was geen meubels nie, slegs skaapvelle om op en onder te slaap (Krüger 1966:54). Die Khoi se kulturele erfenis was gesentreer rondom die nie-tasbare soos die uitlê van drome, sang en dans, inisiasie-rituele, reinigingseremonies en gesondheidsrituele (Elbourne & Ross 1997:33). As gevolg van hul nomadiese leefstyl het hulle nie 'n omvattende materiële kultuurerfenis ontwikkel nie. Daar was dus geen bestaande tradisionele patroon, metode van vervaardiging of idee van aanvaarbaarheid en skoonheid wat die oordrag van die Duitse meubeltradisie na die Baviaanskloof op enige manier sou beïnvloed nie.

Die fragmentasie van die sosiale strukture van die Khoi en die meegaande ondermyning van hul eie kultuur deur die sendelinge se radikale piëtistiese uitgangspunt, het inderdaad 'n ideale teelaarde vir die oordra van 'n Westerse geestelike sowel as materiële kultuur op die gemeenskap in die Baviaanskloof gefasiliteer.

Vir die sendelinge het die aanvaarding van die Christelike geloof gepaard gegaan met 'n totale afswering van die gewoontes en gebruike wat uit hul vorige "heidense" verledes gespruit het. *Their approach was quietistic with a strong emphasis on discipline in social behaviour* (Giliomee 2003:98). Reg van die begin af het die sendelinge streng tugmaatreëls in plek gestel, wat in werking getree het wanneer iemand die reëls oortree het (Schreuder 1951:71). Die sendelinge was konstant op die uitkyk vir afvalligheid, dit wil sê waar bekeerdes terugkeer na hul tradisionele gebruike en gewoontes. *Relapse into the ways of the past were commonplace* (Keegan 2004:xxvi). In 1816 stel die inwoners van Genadendal 'n lys van regulasies op waarvolgens alle inwoners moes leef (Hofmeyr et al 1991:76, Kruger 1966:303-306). Een van die voorstelle is dat daar 'n groep mans as "opsieners", 'n soort polisiëringmag, gevestig moes word wat die wet en orde kon handhaaf (Latrobe 1818:273-275).

Volgens Elbourne en Ross was die reg van die sendelinge om enigiemand wat die stabiliteit van die Morawiese gemeenskap versteur het, te verban nie net 'n interne reëling nie, maar is dit deur 'n regsprosedure onderskryf. Die sendelinge het dus 'n *legal right to expel* gehad (1997:47). In 'n lang beskrywing van 'n insident waarin een van die inwoners, Philip Appell, na gereelde misdrywe gevra is om die gemeenskap te verlaat en hy geweier het, beskryf Latrobe hoe die sendelinge hulle tot die landdros gewend het. Die landdros het in die spesifieke geval die man vir 'n jaar van die gronde van die sendingstasie verban (1818:281,282).

3.4 Die Morawiese sendingideaal in konteks

3.4.1 Die realisering van 'n internasionale sendingideaal in Suid-Afrika

Ten einde die ontwikkeling van die unieke gemeenskap van Genadendal te kan verstaan, is dit nodig om die Morawiese sendingideaal in plaaslike perspektief te stel. Die transponering van die internasionale ideale van die Morawiese Kerk na die kolonie, sowel as die verskille tussen die Morawiese sendingideaal en dié van die ander genootskappe wat gedurende die laat 18de maar veral gedurende die vroeë 19de eeu hier aktief was, word ondersoek.

The mission fields abroad were at the centre of Moravian concern (Keegan 2004:xvii). Presies hoe gekonsentreerd hierdie fokus op sendingwerk was, word duidelik wanneer die ratio van lidmate tot sendingwerkers in ag geneem word. Selfs tot diep in die 20ste eeu was die verhouding tussen die sendingwerkers en gewone lidmate in die Morawiese Kerk 1:60 terwyl die ander protestantse sendingkerke 'n verhouding van 1:5000 getoon het (Keegan 2004:xvii).

Soos in die geval van die gemeentes in Europa, was die doelstelling van die Morawiese Kerk om ook op die sendingveld ekumenies van aard te wees; *to work in free union with other churches as a "Free Congregation of Jesus"* (Keegan 2004:xvii). Die groei van die Morawiese Kerk as denominasie was nooit een van die redes vir sendingwerk nie. Die Morawiese Kerk was nie geïnteresseerd in groot getalle lidmate nie. *Their goal was to spread Christian living*

through the establishment of societies and communities without attracting them to the Bretheren's Church (Keegan 2004:xvii). Hul klein lidmaatskapsgetalle lei dikwels daartoe dat die omvang van hul invloed en werk onderskat word.

Ten spyte daarvan het die aantal Morawiese sendinggemeenskappe tussen 1792 en 1975 algaande gegroei het tot vyf-en-dertig: Groenekloof, later genoem Mamre (1808), Enon, die eerste Morawiese sending aan die Xhosa (1818), Elim (1824), Clarkson (1839), Goedverwacht (1845), Wittewater (1859), Moravian Hill (1886) en Moravian Hope, later genoem Salem (1898) het almal hul ontstaan in die 19de eeu gehad (Van der Hoven 2001:35).

Moontlik as gevolg van hul onafhanklikheid van moedergemeentes in die buiteland het die Morawiese sendingmissie tot laat in die twintigste eeu aktief uitgebrei. Nie net is daar gedurende dié eeu heelwat nuwe stasies gestig nie, maar die Morawiese Kerk het ook van die bestaande sendingstasies wat deur ander sendinggenootskappe hanteer is, oorgeneem, byvoorbeeld Wuppertal, Pella en Matroosfontein.

3.4.2 Ander sendinggenootskappe in Suid-Afrika

Die eerste internasionale sendinggenootskap wat ná die Morawiese Kerk hier arriveer, is die Londense Sendinggenootskap. Hoewel dit al in 1795 gestig is, kom die eerste van hul sendingwerkers, dr JTH van der Kemp (1747 – 1811), eers in 1799 by die Kaap aan (Rabe 1994:2; Hofmeyr et al 1991:103).

In die doldriftige gees van wat as die *postmillennial eschatological imperative* beskryf kan word, arriveer 'n magdom ander sendinggenootskappe gedurende die eerste dekades van die 19de eeu in Suid-Afrika (Keegan 2004:xxix). Soos met ander eeuwendinge is daar geglo dat die laaste dae aangebreek het en dat daar 'n finale en grootskaalse poging aangewend moes word om so veel as moontlik van die "heidene" voor oordeelsdag tot bekering te probeer bring.

Rabe stel dit duidelik as sy sê dat die sendingbeweging deur twee bewegings in laat 18de- en vroeg 19de-eeuse Europa veroorsaak is: *die humanisme en 'n godsdiensterlewing* (1994:2). Onder die sendinggenootskappe wat op hierdie twee impulse gereageer het, was die Metodiste Kerk met sy Wesleyaanse Sendinggenootskap (1816), die Glasgow Sendinggenootskap (1821), die drie Duitse Sendinggenootskappe: die Rynse (1829), die Berlynse (1834) en die Hermannsburgse Sendinggenootskap (1857), die Paryse Sendinggenootskap (1829), die sendinggenootskap van die Anglikaanse Kerk (1836) en die Noorweegse Sendinggenootskap (1844) (Rabe 1994:2,3; Hofmeyr et al 1991:98-108; Zöllner 1984:6).

Die sukses van Morawiese sendinginisiatief op Genadendal het selfs die verwagtinge van die stigters van die sendingstasie oortref (Elbourne & Ross 1997:35). *Genadendal was to form the model for the Christian communities that later missionaries wished to establish on their stations* (Elbourne & Ross 1997:34). Ander Morawiese gemeenskappe het hulself geskoei op die sosio-geestelike struktuur van die Genadendalse gemeenskap. Die amptenare van ander genootskappe het Genadendal ook dikwels besoek vir inspirasie vir die vestiging en ontwikkeling van hul eie sendinggemeentes.

Die hoë opinie wat hulle afgedwing het, word oor en oor in dagboeke, briewe en amptelike dokumente aangetref. Reg van die begin af word daar na hul sendingpoging as model gekyk. Van der Kemp se eerste taak nadat hy in 1799, net ses jaar na die stigting van die sendingstasie in die Baviaanskloof, in die Kaap aankom, was om die drie sendelinge te gaan besoek. [...] *not thinking it advisable to commence our work in this country until we had consulted the Moravian Brethren* (Enklaar 1988:78).

Die Morawiese model sou homself uiteindelik as onnavolgbaar bewys. Sonder dat Von Zinzendorf dit so bedoel het, het sy gemeenskappe goed-gekontroleerde sosiale manifestasies van piëtistiese vroomheid geraak. Die Morawiese gemeenskap was uiteindelik 'n sosiale eksperiment wat alleenlik kon werk as elke enkele aspek daarvan beheer en gekontroleer kon word. Enige afwykings het mislukking veroorsaak. Daar was eenvoudig net te veel verskille tussen die Morawiërs en die ander sendinggenootskappe.

The Khoisan who were already partially acculturated, and whose economic independence was largely eroded, responded more readily to the agenda of the missionaries than did members of more intact societies (Elphick & Davenport 1997:35). In teenstelling met die Khoi was die Xhosas se sosiale strukture nog in plek en was daar onder hulle 'n goed-gedefinieerde eie identiteit en materiële kultuurerfenis. Die koms van die koloniste het nie dieselfde negatiewe uitwerking op hulle gehad nie.

Daar was ook die basiese kwessie van politieke betrokkenheid van die sendelinge by die gesprekke van die dag. Vir die meeste van die sendelinge van die verskillende genootskappe was die opdrag ondubbelsinnig. *We cannot omit, without neglecting our duty, to warn you against meddling with political parties, or secular disputes*, word die waarskuwing byvoorbeeld deur die Anglikaanse moederkerk aan die sendingwerkers van die Wesleyaanse Sendinggenootskap gerig (Hofmeyr et al 1991:104). Ten spyte hiervan het baie sendelinge betrokke geraak by die imperialistiese diskoers en het die gelykstelling van die groepe onder wie hulle gewerk het, geëis. Die sendingmotiewe van veral die Britse sendelinge was oor die algemeen hoogs verpolitiseer. 'n Soort nie-konformisme het hierdie sendingmissies onderskryf (Keegan 2004:xxii, xix). Mense soos Johannes van der Kemp en James Read was 'n geïntegreerde deel van die kontemporêre diskoers oor imperialisme en het hulself as deel van die kritiese reaksie daarop gesien (Keegan 2004:xxiii). Hierdie liberale-humanitêre sentiment het teen die middel van die eeu populariteit begin verloor en is algaande deur 'n ontnugterde ideologiese rassisme en sosiale Darwinisme vervang (Keegan 2004:xxiii).

Hoewel die idee van gelykheid sentraal gestaan het in die Morawiese etos, is dit nie gebaseer op 'n politieke ideaal van sosiale gelykheid nie, maar het dit uit die basiese Christelike beginsel van gelykheid voor God ontstaan (Bøytler & Jessen 2005:46). Ontbloot dus van 'n politieke agenda het die Morawiërs se konsep van "gelykheid" nooit 'n sosiaal-aktivistiese of politieke noot aangeneem nie. Die Morawiese sendelinge het hulself weerhou van politieke uitsprake en kritiek en het nie hul rol as dié van emansipeerders en kampvegters vir die gelykstelling van die Khoi gesien nie (Keegan 2004:xxiii). Die basiese kwiëtistiese aard van die Radikale Piëtisme het onderworpenheid en berusting eerder as opstand en rebellie gepropageer (Giliomee 2003:98).

’n Aspek wat hiermee verband hou, maar ingrypende gevolge in die praktyk gehad het, was dat die Morawiese sendelinge volgens Keegan dikwels uit plattelandse gebiede afkomstig was en minder intellektueel en klasse-behep as byvoorbeeld die Britse sendingwerkers was (2004:xxiii). Anders as in die geval van kontemporêre Britse sendingstasies waar daar klem gelê is op akademiese en literêre opvoeding, was die klem vir die Morawiërs deurgaans op die onderrig in handwerk en vakmanskap. *The dignity of labour was central to the Moravians’ idea of Christian life* (Keegan 2004:xxiv).

Die verskil tussen die Morawiese en die ander Duitse sendelinge was ook een wat op intellektuele vlak gemanifesteer het. As eksponente van die Radikale Piëtisme was die Morawiese kerk geïnteresseerd in *religion of the heart*. *Their missions were always non-denominational, and in earlier years, run by laymen, who were later ordained so that they could baptise converts* (Keegan 2004:xvii). Die Morawiese sendelinge was nie opgeleide predikante nie, maar hulle was wel van ’n sekere stoffasie. Deel van hul bestaansreg was ’n reaksie op die ortodokse geïntellektualiseerde letargiese vorm wat die Lutherse kerk in Duitsland aangeneem het. Aan die ander kant het die sendingwerkers van die Berlynse sendinggenootskap *deeglike en uitgebreide opleiding ontvang* (Zöllner 1984:5). Die kursus het vier en ’n half jaar geduur en het ook handvaardighede en ’n elementêre mediese kursus ingesluit. Die Morawiërs se werkersklas-agtergrond en hul opleiding as vakmanne sou ’n deurslaggewende verskil tussen hulle en die ander tot gevolg hê.

HOOFSTUK 4

DUITSE MEUBELMAKERS EN ANDER AMBAGTE IN GENADENDAL

4.1 Duitsers aan die Kaap, 1652 – 1800

4.1.1 Kontekstualisering

Voor 1806, met die aanvang van die tweede Britse bewind aan die Kaap, was meer as die helfte van die koloniste van Duitse oorsprong (Bauch & Mertens 1964:29). Volgens Hoge het daar tot 1806 tussen 14 000 en 15 000 Duitsers na die Kaap gekom (1945:156). Ten spyte hiervan het die Duitsers nooit aan die Kaap 'n aparte homogene groep of gemeenskap met 'n eie identiteit en eiesoortige kultuur gevorm nie (Rabe 1994:1). *Al die Duitsers het as enkelinge gekom; nie as 'n groep nie, en hulle het ook nie agterna 'n groep gevorm nie. Daar was nie 'n bindende godsdienstige of politieke idee onder hulle nie. Die vreemde was nie vir hulle 'n ballingskap nie, maar 'n geleentheid* (Bauch & Mertens 1964:29).

Dié situasie blyk 'n internasionale tendens te wees. Volgens Cooper het die Duitsers wat gedurende die 18de eeu na Amerika geëmigreer het, ook spoedig met die bestaande Engelse bevolking geïntegreer en het hul unieke Duitse taal, gewoontes en gebruike vinnig deur die prosesse van kompromie en akkulturasie in die nuwe kultuur vervaag (2002:119).

Hoewel daar van hulle taal, gewoontes en gebruike net individuele brokkies en suggesties oorgebly het, het die bydrae wat die Duitsers tot die Kaapse en ander meubelkulture van die wêreld gemaak het sigself wel na eeue duidelik openbaar. Plaaslik het hul hardwerkendheid, vroomheid en uitsonderlike vakmanskap 'n materiële erfenis agtergelaat wat vandag as 'n unieke Kaaps-Duitse styl beskou kan word. In Amerika getuig die bekende meubels van die *Shakers* en dié van die Duitsers wat gedurende die 18de eeu in Pennsilvanië gaan woon het, van die Duitse invloed (Cooper 2002:119-149). Die Duitse invloed op die stylontwikkeling van die Australiese meubelkuns is besonder duidelik wanneer daar na die sogenaamde *Barossa*-volksmeubels gekyk word (Ioannou 1995:12-213).

Bauch skryf die afwesigheid van 'n samehorigheidsgevoel onder die Duitsers ter plaatse toe aan die losse assosiasie van onafhanklike sekulêre en geestelike state waaruit die Duitssprekende deel van Europa voor die einde van die 18de eeu bestaan het (Bauch & Mertens 1964:29). Daar was geen Duitse eenheid nie. Die Dertigjarige Oorlog (1618–1648) het Duitsland verarm gelaat. Dit het tot 'n groot mate bygedra tot die verbrokkeling van 'n oorkoepelende eiesoortige Duitse identiteit. *As die vaderland verbrokkel en sonder eenheid is, moet die gevoel van nasionale samehorigheid kwyn. Dan is 'n mens in jou hart net Hes of Sakser* (Bauch & Mertens 1964:29).

Die meeste van die Duitsers was vrygeselle en hul huwelike met Suid-Afrikaanse vroue het bygedra tot 'n moeitelose assimilasië met die Hollanders en ander Europese groepe aan die Kaap (Rabe 1994:1). Hierdie integrasie het 'n nuwe eiesoortige kulturele identiteit tot stand laat kom.

4.1.2 Duitse ambagslui aan die Kaap

Die 18de eeu was by uitstek die eeu van die Duitse ambags- en vakman aan die Kaap. Baie van die Duitse vakmanne wat gedurende die 18de eeu na die Kaap gekom het, het as soldate in diens van die VOC hier geland. Van hulle was opgeleide ambagsmanne en kunshandwerkers soos kerwers, goud- en silwersmede, orrelbouers, boekbinders, horlosiemakers, timmermans en meubelmakers (Bauch & Mertens 1964:37). *Like one of the bricklayers the carpenter was a soldier too*, skryf een van die sendelinge in die Genadendal-dagboek van 1796 (Bredenkamp & Plüdderman 1992:121).

Die rang van soldaat was een van die laagste in die VOC-hiërargie (Le Roux 1982:24). Maar, anders as in die ander VOC-stasies in die Ooste, was die moontlikheid van sosiale en ekonomiese welvaart aan die Kaap vir die Duitse soldate in diens van die VOC, 'n besliste moontlikheid. Mentzel beskryf die lot van die Duitse soldaat/vakman aan die Kaap soos volg: *At the other stations – Batavia, Banda, Ceylon, Bengal, Amboina and the rest – the conditions are far worse, and the soldiers are held in far lower estimation than at the Cape [...] Common soldiers of good character who are well spoken of by their superiors, are not excluded from the society of respectable people* (Mentzel 1919:12). Schoeman beweer dat die moontlikheid van ekonomiese welvaart en sosiale aanvaarding bygedra

het tot die Kaap as populêre bestemming vir Duitsers wat gedurende die 18de eeu wou emigreer (2004:175).

o **Silwersmede**

Gedurende die 18de eeu was die meeste van die silwersmede wat aan die Kaap gewerk het, van Duitse afkoms (Heller 1953:48). Volgens Heller was daar gedurende die tweede helfte van die agtiende eeu (bloeytydperk van Kaapse silwer) 48 silwersmede werksaam aan die Kaap; 34 van hulle was Duitsers (Bauch & Mertens 1964:37). Volgens Welz, in sy boek oor die silwersmede van die Kaap, was drie van die vier belangrikste silwersmede gedurende die betrokke periode Duitsers. Hulle was Daniel Heinrich Schmidt, Johannes Hasse en Georg Friederich Hausenius (1976:7).

Die seuns van Duitse vakmanne wat hier aan die Kaap gebore is, het dikwels vakleerlingskappe by hul vaders en ander Duitse vakmanne gedoen en die bedrywe voortgesit. Die familie Lotter sou hulself geslag na geslag as voortreflike silwersmede bewys (Welz 1976:7). Dit is eers met die koms van die Britse silwersmede na die eerste Britse okkupasie van die Kaap in 1795 dat die Duitse vakmanne hul prominensie sou begin verloor. Gedurende die 19de eeu het Engelse vakmanne die Kaapse ambagstoneel begin oorheers.

Heller skryf dat, anders as in Duitsland, silwer nie op enige noemenswaardige skaal gedurende die 18de eeu in Holland gebruik is nie. Silwer sou in Holland eers teen die middel van die 19de eeu 'n populêre metaal vir die vervaardiging van tafelgerei word (1949:58).

o **Kopersmede**

Volgens Le Roux se boek, *The Cape Coppersmith*, was die grootste groep kopersmede ook Duitsers. In sy opname van kopersmede wat gedurende die 18de eeu aan die Kaap gewerk het, was daar 49 makers wat op die kontinent gebore is en hul opleiding as vakmanne in Europa ondergaan het. Vier en twintig van die vakmanne is in Duitsland gebore (Le Roux 1982:79-145). Bykans almal van hulle het, soos in die geval van die silwersmede, as soldate in diens van die VOC na die Kaap gekom.

o **Meubelmakers**

Die Morawiese meubelmakers was nie die eerste Duitse meubelmakers wat aan die Kaap gewerk het nie. Gedurende die 17de en 18de eeue was daar 'n magdom Duitse vakmanne wat as meubelmakers in en om die Kaap gewerk het. Hulle het egter, soos Heller tereg opmerk, as individue hierheen gekom en nie 'n aparte groep gevorm nie – die invloed wat hulle op die lang termyn op die ontwikkeling van die Kaapse meubelstyl sou hê, is dus baie moeilik vasstelbaar.

Die Morawiese meubelmakers was wel die eerste groep wat as gevolg van hul identifiseerbare styl uitgesonder kon word as Duitsers wat 'n onmiddellike en langtermyn uitwerking op die ontwikkeling van die Kaapse meubelstyl sou uitoefen. Hulle vorm die mees herkenbare outeurs van die Kaaps-Duitse meubelstyl.

Tussen 1652 en 1700 was daar volgens Geldenhuys verskeie vakmanne aan die Kaap wat die taak van meubelmaker sou kon behartig. Hy identifiseer 89 timmermans, 7 draaiers en 1 "kistenmaker" (1986:16-20).

Van die 97 vakmanne wat hy kon naspeur, was die herkoms van 83 van hulle bekend. Die meeste van hierdie vakmanne was uit Holland en die lae lande. Drie Franse Hugenote, 'n Sweed en net drie Duitsers word gemeld. Hulle was die timmermans Joost Peters Moen en Jacob Pleunis en die draaier Rem Courtz (Geldenhuys 1986:24-53). 'n Algemene patroon blyk sigself te openbaar: gedurende die 17de eeu is die meeste van die ambagslui, soos ook die burgery in die algemeen, van Holland afkomstig.

Gedurende die eeu wat strek vanaf 1700 tot 1800 het die Kaapkolonie geweldig gegroei en was daar konstant aanvraag na nuwe meubels. Die getal meubelmakers wat hier gewerk het, is dus aansienlik meer as voor 1700. Geldenhuys het 260 timmermans, 18 draaiers, 18 beeldsnyers en 15 voeërs geïdentifiseer. Heelwat meer as die helfte van die vakmanne is van Duitse oorsprong (Geldenhuys 1986:64-152).

Die onderskeid wat getref is tussen die verskillende vakgebiede soos dié van draaiers, voeërs, timmermans, skrynwerkers en beeldsnyers kan toegeskryf word aan die gildereëls

van die vroeë 17de eeu. Ten einde te verseker dat daar werk was vir almal in hul eie spesialisgebied is daar in 1633 'n wet uitgevaardig waarvolgens voegwerk en draaiwerk as twee verskillende bedrywe geïdentifiseer is, twee aparte gildes. Volgens gildereëls is vakmanne verbied om mekaar se werk te verrig. Net voeërs is dus daarna toegelaat om meubels met behulp van die tap-en-gatkonstruksie, swaeltstert-voegwerk en bindwerk wat met tappe en gom gedoen is, te maak. Draaiers is net toegelaat om draaiwerk te doen (Geldenuys 1986:18,19).

Hoewel daar nie meubelgildes aan die Kaap was nie, sou 'n mens kon postuleer dat die Europese gildereëls miskien tog op 'n indirekte manier die Kaap geraak het. 'n Geweldige interessante feit kom na vore wanneer die profiel van die Duitse vakmanne wat as meubelmakers hier aan die Kaap gewerk het, ontleed word. Vyftien voeërs word deur Geldenuys geïdentifiseer. Veertien van hulle is Duits (Geldenuys 1986:138–144). Sou die beperking wat die gildereëls in Duitsland op sy lede geplaas het, hul genoop het om na 'n kolonie met sy kreatiewe vryheid te emigreer? Volgens die Duitse stelsel moes elke vakleerling na die voltooiing van sy vakleerlingskap vir twee jaar reis en tyd in werksinkels van die verskillende meesters wat hy bewonder het, spandeer. Dit het 'n kultuur van *itinerancy* in die Duitse meubeltradisie teweeg gebring. Soos daar in hoofstuk 2 uitgewys is, het die Duitse gildes nie dieselfde houvas op hul gildelede gehad as wat die geval was in Frankryk of Italië nie, maar sou die 18de-eeuse vakman nie waag om die reëls wat wel bestaan het, te verbreek nie.

Behalwe vir hierdie statistieke en identifiseerbare patrone is relatief min oor elke individuele vakman bekend. Dit wat wel bekend is, is gebaseer op argivale bronne en behels inligting oor geboortes, troues, lidmaatskap van kerke, boedelinventarisse ensovoorts. Die probleem is dat daar nie 'n eenvoudige metode bestaan om die meubels wat gemaak is en die vakmanne wat dit gemaak het, met mekaar te verbind nie. Dit is dus uiters moeilik om die invloed wat hierdie individue op die ontwikkeling van die Kaapse meubelkultuur uitgeoefen het, te bepaal. Dat hulle wel 'n groot invloed moes gehad het, is seker.

4.2 Ambagte en handwerk in Genadendal

Handwerk was reg van die ontstaan van die sendingstasie af 'n onlosmaaklike deel van sy bestaan. Een van die redes vir die ontstaan van tuisnywerheid was nood. *If we wanted to have some necessary items made by, for instance, a cabinet maker it would not be possible (to find someone to do it) although one would be prepared to pay three times the price*, kla Marsveld in 1793 (Bredenkamp & Plüdderman 1992:77). Theunissen het net vier maal per jaar Kaap toe gegaan – hy het aan die sendelinge die geleentheid gegee om saam met hom daarheen te gaan sodat hulle die broodnodigste items kon koop. Dié het hy dan kosteloos terug vervoer tot by die sendingstasie (Bredenkamp & Plüdderman 1992:129).

Nog 'n rede vir die ontwikkeling van die tuisnywerhede was om die inwoners van die sendingstasie 'n geleentheid te bied om tuis 'n inkomste te genereer eerder om as seisoenwerkers vir weke, soms selfs maande by die boere te gaan werk (Balie 1986:98). Die belangrikste rede vir die werkskepping was weer eens die evangelisasie-missie. [...] *how can one gather a christian congregation there if they can't live there and the Hottentots had to move*, verduidelik Marsveld hul posisie aan landdros Bletterman van Stellenbosch in antwoord op 'n voorstel dat hulle hul grond met 'n boer in die omgewing moet deel (Bredenkamp & Plüdderman 1992:174). Alles het uiteindelik rondom evangelisasie gedraai.

Die Sweed, Hans Peter Hallbeck (1784 – 1840) se aankoms op Genadendal het 'n periode van groei op die sendingstasie ingelui. Hy studeer as jong man teologie aan die Universiteit van Lund. Tydens sy verblyf in Gothenburg sluit hy by die Morawiese Kerk aan. Hy aanvaar 'n posisie as hoof van die Broedershuis by die Morawiese gemeenskap net buite Manchester, Engeland. Hier word hy, as gevolg van sy ondervinding met die Britse amptenary, na sy ordinansie die posisie van Superintendent van Sending in Suid-Afrika aangebied. Die aankoms van Hallbeck in Desember 1817 het 'n tydperk van hernude ondernemingsgees in die Morawiese Kerk ingelui (Keegan & Baudert 2004:xx).

Hallbeck het besef dat werksgeleenthede, meer as enigiets anders, die mense in Genadendal sou hou – dus meer kerkgangers en meer kinders in die skole. Onder hom het die tuisnywerhede en industrieë gefloreer. Sy fokus daarop het hom soms die

argwaan van die ander sendelinge op die hals gehaal. Volgens hulle het hy te veel klem geplaas op die wêreldse uitbreiding van die gemeenskap. Hy het byvoorbeeld die middagdiens na vroegaand geskuif ten einde nie inbreuk te maak op die werksure nie (Balie 1986:98).

Alles op die sendingstasie was gedissiplineerd en geformaliseer. Volgens 'n beskrywing van Latrobe het die klokke nege maal per dag gelui. Daarvolgens is hul dag ingerig: opstaan, werk, eet en aanbidding (Balie 1986:98).

4.2.1 Messemakery

Christian Kühnel was 'n goed opgeleide mesmaker wat sy vak by een van die belangrikste mesmakerye in Holland, die Neissers, geleer het. Dit is dus nie vreemd dat die eerste en belangrikste industrie dié van mesmakery sou wees nie (Balie 1986:98). Teen Augustus 1794 begin die sendelinge met die hulp van die gemeenskap om 'n werkwinkel vir Kühnel te bou (Bredenkamp & Plüdderman 1992:228).

Die jaar 1794 is gekenmerk deur vertragings en frustrasies. Eerstens is bykans alle Khoi-mans wat 'n vuurwapen kon hanteer tot militêre diensplig opgeroep. Hulle was deel van die *Corps Pandoeren* wat tussen 1793 tot 1795 gevorm is om die Kaap teen die gevreesde inval deur Frankryk te beskerm (Bredenkamp & Plüdderman 1992:96). Baie van die sterk jong helpers was dus weg van die stasie af. *Dié oproep om militêre diens vir die verdediging van die Kaap die Goeie Hoop te doen, het 'n regstreekse invloed op die geskiedenis van die Khoekhoen-sendinggemeenskap in Baviaanskloof gehad* (Bredenkamp 2006:14).

Die tweede oponthoud is deur die onsekerheid oor hul grondregte veroorsaak. As gevolg van die aggressiewe ekspansionisme van die koloniste het boere gereeld probeer om van die grondgebied wat aan die sendelinge toegestaan is, te verkry. Die reg tot hul grond besorg die sendelinge aanvanklik groot bekommernis. Gedurende 'n oudiënsie met kommandeur Rhenius op 11 Maart 1793 bied Marsveld aan om die grond waarop hulle woon, te koop. Rhenius verseker hom egter dat dit nie nodig is nie: *that place is for you* (Bredenkamp & Plüdderman 1992:84). Gerugte dat hul grond aan boere gegee sou word, het egter steeds die rondtes gedoen. In Januarie 1794 gaan Marsveld na Bletterman,

landros van Stellenbosch om oor die grondkwessie te praat. Die landdros stel tot Marsveld se ontsteltenis voor dat hulle die grondgebied met die boere moet deel. 'n Paar dae later kry hy egter weer die versekering van 'n VOC se tesourier dat hul posisie heeltemal seker is: *Then he said that it was impossible that they wanted to remove us from our land and promised from his side to do everything he could, because they had the strongest recommendation from the Company to stimulate us and help us in our intentions* (Bredekamp & Plüdderman 1992:175,176). Teen September 1794 plaas die onsekerheid oor eienaarskap van die grond steeds 'n geweldige demper op hul fisiese aktiwiteite. *The reason we invested so much work and money here is that we believed it to be permanently ours* (Bredekamp & Plüdderman 1992:239). Hierdie onsekerheid word vererger deur Baas Theunissen se waarskuwing dat hulle (die sendelinge) reeds te veel vyande het. Hy maan hulle teen enige verdere bou-projekte in die vallei. Alle projekte is dus vir eers gestop, insluitende die bou van 'n kerk en Kühnel se werkwinkel (Bredekamp & Plüdderman 1992:225).

Hierdie episode illustreer die effek wat die verhouding met die owerhede op die daaglikse aktiwiteite van die sendeling-gemeenskap gehad het. Nadat die onsekerheid oor eienaarskap van hul grond uitgesorteer is, het die stabiliteit verseker dat die sendingwerkers vir die volgende eeu bykans ongestoord aan 'n welvarende Christelike gemeenskap kon bou.

In Oktober 1796 begin hulle uiteindelik met die bouwerk aan 'n klein huisie wat as werkplek vir Kühnel se mesmakery sou dien (Bredekamp & Plüdderman 1992:170). Die is in Maart 1797 voltooi (Balie 1986:98; Krüger 1966:77)). Volgens Krüger het Kühnel sy mesmakery met vier vakleerlinge uit die gemeenskap begin (1966:77). Die belang van die messe in die ontwikkeling van die gemeenskap kan nie oorskat word nie. *The knives became the main source of income of the brethren for a long time and made Baviaanskloof known throughout the Colony* (Krüger 1966:77). Teen 1805 het die werkwinkel 'n jaarlikse inkomste van 300 tot 400 riksdaalders gegenereer (Balie 1988:64).

'n Verskeidenheid messe is gemaak (figuur 42). Die populêrste mes was die wingerdsnoeimes met sy boogvormige lem. Die goeie ingevoerde staal kon 'n vlymskerp kwaliteit van die lemme verseker (Balie 1988:61). Groot hoeveelhede knipmesse is ook vervaardig (Schreuder 1951:86)

desert (1818:281). In die werkkamers was daar 'n blaasbalk, aambeelde, hamers, vyle, slypstene en 'n poleerwiel (Balie 1988:61).

Die ambagsmanne is aanvanklik 'n dagloon betaal, maar dit is later vervang deur 'n stelsel waarvolgens hulle per mes besoldig is. Die prys van 'n stel van twee messe was drie gulden. Dit was ongeveer drie tot vier maal die prys wat 'n ingevoerde Europese mes sou kos (Balie 1986:100). Die feit dat mense bereid was om hierdie hoë prys vir die Herneutermesse te betaal, dui op die respek waarmee dit bejeën is.

4.2.2 Koringmeul

In dieselfde jaar wat Kühnel met die mesmakery begin (1797) bou die sendelinge 'n koringmeul. Op 22 Desember 1797 word die eerste koring daar gemaal. Marsveld het die toesig oor die meul behartig (Balie 1988:66; Krüger 1966:77,78).

Die standhoudendheid van die stroom wat die meul gevoed het, het beteken dat boere gedurende die droogtes hul koring gebring het om daar gemaal te word. Dit het die altyd broodnodige ekstra inkomste aan die sendingstasie verseker. Die geld is gebruik om die meul te vergroot en te verbeter. Teen 1825 kon die meul tot drie mud koring per uur maal. Om die getal in perspektief te stel, noem Balie dat dit in daardie tyd met 'n gewone meul tot agt ure kon duur om een mud meel gemaal te kry (1988:67).

Volgens Krüger is daar verskeie dagboek-inskrywings wat verwys na 'n inwoner wat 'n hand-meul besit het en dit gebruik het om ekstra inkomste mee te genereer (1966:112). Balie se navorsing het sy adres as Molenstraat bepaal (1988:67).

4.2.3 Grasmateweef en besemmaak

In 'n poging om die inwoners van 'n onafhanklike inkomste te verseker, leer Schwinn vir hulle hoe om grasmatte te vleg. Die matte was 'n populêre produk by die boere in die distrik (Krüger 1966:80). Reeds in 1796 word die praktyk van matte weef en verkoop in die dagboek genoem. Op 11 September skryf een van die sendelinge soos volg: *Our Sister Sara – the young one – who had taken mats to the post for sale had returned from there today* (Bredekamp & Plüdderman 1999:163).

Die vaardigheid was egter heel moontlik reeds deel van die Khoi se eie erfenis. Die grasspriet is met behulp van been- en houtnaalde en "Karoodoringboomgare" aanmekaar gewerk om matte van omtrent 2 meter lank te maak. Dit is gebruik om op te sit of oor waens te trek vir beskerming (Balie 1988:65,66).

Nog 'n tuisnywerheid wat uit die beskikbaarheid van vleiriet en biesies gegroei het, was die besemmakery. Volgens Barrow was dit van so 'n hoogstaande kwaliteit dat besoekers dit graag aangekoop het tydens hul besoeke aan die sendingstasie (Schreuder 1951:86)

4.2.4 Hoede-, handskoen en kleremakery

Op 21 Mei 1798 kom Johann Philipp Kohrhammer en sy vrou, Eva Dorothea Lundberg in die Baviaanskloof aan. Kohrhammer was 'n hoedemaker van beroep (Krüger 1966:81). Kohrhammer se verblyf op die sendingstasie word dikwels vir lang tye onderbreek. Hy sterf in 1810 (Krüger 1966:103). Dis onduidelik of die hoedemakery onder aanvoering van Kohrhammer begin is. Sy vrou het van die begin af naaldwerkklasse vir die Khoi-vroue aangebied (Krüger 1966:112). Daar kan dus aanvaar word dat daar verskeie kleremakers onder hulle sou wees. In 'n brief geskryf in 1835 vra Hallbeck aan die gemeentes in Europa om materiaal te stuur waarmee die opgeleide kleremaaksters op Genadendal klere kon maak. Balie noem ook dat die vroue klere vir die boere-gemeenskap rondom die sendingstasie gemaak het (1988:66). Hendrik Marsveld was natuurlik self 'n kleremaker van beroep en het volgens lady Anne Barnard se beskrywing in 1798 wel as kleremaker gewerk (Robinson et al 1994:329). Ná die koms van die sendeling-vroue blyk dit dat dit hulle eksklusiewe taak was om naaldwerk, breiwerk en borduurwerk aan die vroue en dogters van die gemeenskap te leer.

In 1805 sluit die Morawiese sendeling Johann Gottlieb Bonatz en sy vrou hulle by die sendinggemeenskap aan. Bonatz was 'n beursie- en handskoenmaker. Krüger wys daarop dat daar teen 1805 reeds 1276 inwoners in die dorp was. Daar was volgens hom dus oorgenoeg mense wat opleiding in hierdie verskillende handwerkvaardighede kon kry en in die tuisnywerhede kon werk (1966:100). Volgens Balie het meer as die helfte van die inwoners gedurende die tyd van Hallbeck hul bestaan as ambagsmanne in die verskillende tuisnywerhede gemaak (Balie 1986:98).

4.2.5 Grofsmidswinkel

Daar is verskeie aanduidings dat nie alle Europese vakmanne wat in die Baviaanskloof gewerk het, sendelinge uit Europa was nie. 'n Voorbeeld van so iemand is Johan Baptist Nigrini. Hy was 'n Sakser en het tussen 1786 en 1789 as soldaat na die Kaap gekom. In 1800 het hy hom by die Morawiese Broeders aangesluit en tot met sy dood in 1826 as grofsmid op die sendingstasie gewerk (Sleigh 1993:548; Heese & Lombaard 1986:252; Hoge 1946:296). Die aktiwiteite op Genadendal het dus nie net 'n heenkome aan die Khoi, Basters, vrygestelde slawe en Xhosas gebied nie, maar ook aan 'n handjievul koloniste.

Voor 1811 was die mesmakery en die grofsmidswerkwinkel in dieselfde gebou. In 1811 is daar egter 'n nuwe gebou vir die grofsmide gebou en ingerig (Balie 1988:62). Die werkwinkel was verantwoordelik vir die vervaardiging van die geweldige groot hoeveelheid skarniere, knippe en handvatsels wat in en om die huise gebruik is. Talle voorbeelde van die ou giet- en smee-ysterwerk is vandag nog op Genadendal te sien (figuur 43, 44).



Figuur 43: Luike met oorspronklike ysterbeslagwerk aan die handgemaakte skarniere (JMR 402)



Figuur 44: Voorbeelde van die grofsmid se werk (Genadendal Museum)
(JMR 413)

4.2.6 Wamakersbedryf

In 1807 arriveer die wamaker Johann Heinrich Schmitt in Genadendal. Die volgende jaar verlaat Schmitt Genadendal om saam met Kohrhammer die nuutgestigte gemeenskap te Groenekloof te lei (Schreuder 1951:100; Krüger 1966:100,102). Ten spyte van die feit dat hy so 'n kort tydjie in die Baviaanskloof spandeer het, wil dit voorkom asof hy tog daar met 'n wamakery begin het. Ná die verbod op die handel in slawe in 1807 is 'n stelsel van vakleerlingskappe vir die slawe in plek gestel. Daarvolgens is 'n slaaf vir 'n vakleerlingskap van veertien jaar by ambagmanne ingeskryf. Twee slawe is as vakleerlinge vir Schmitt se wamakery op Genadendal aangebied. Die aanbod is deur die sendelinge oorweeg aangesien dit volgens getuies twee baie sterk werkers was, maar uiteindelik van die hand gewys. Hulle was bekommerd oor die lang tydperk waarvoor hulle hulself aan die kontrak moes bind. Hulle was onseker of die slawe die Christelike geloof sou aanvaar. Aangesien dit die spilpunt was waarom die lewe in Genadendal gedraai het, was dié aspek vir die sendelinge bepalend (Krüger 1966:104). Uit dié brokkie geskiedenis kan 'n mens aflei dat Schmitt se wamakery teen 1807 reeds bestaan het.

Wat ook uit die dagboeke duidelik raak, is dat daar 'n verskeidenheid wamakers-aktiwiteite op die sendingstasie was. Kakebeenwaens wat daar gemaak is, is landwyd verkoop. Dit was van besondere hoë gehalte (Abrahams 1989:24).

4.2.7 Leerlooier

Nie alle koloniste wat hul heil op Genadendal gaan soek het, het dit gevind nie. *In 1828 an Irish tanner appeared in Genadendal, looking for work* (Kruger 1966:181). Hallbeck, wat altyd op soek was na nuwe geleenthede om meer werksgeleenthede te skep, neem hom dadelik in diens. Die man se afhanklikheid van sterk drank dryf hom twee maande later weg. Die streng reëls teen drank het dit vir hom onmoontlik gemaak om langer aan te bly. Hallbeck het die bedryf met groot sukses self voortgesit.

Die leer van Genadendal was van so 'n hoë gehalte dat dit vinnig ook binne en buite die grense van die gemeenskap gesog geraak het. Baie inwoners het leerbroeke gedra (Balie 1988:65). Selfs die goewerneur het sy kamaste in Genadendal laat maak (Anshelm 1961:21).

Die kuns van leerlooier was nie 'n nuwigheid op Genadendal nie. In 1816 beskryf Labtrobe hoe hy een van die Xhosas, Ernest Apolli, wat in Genadendal gewoon het, gevra het om 'n tiervel en ander velle wat hy saam met hom uit die binneland gebring het, te looi en te brei. *This is done by spreading them on the grass, covering them with sheep's fat, strewing a species of chalk over them, rubbing them, till the skin becomes as soft and pliable as wash-leather. The hair remains undisturbed. Any lacerations by shot or other violence, they contrive to mend with great neatness, so as hardly to be perceived* (Latrobe 1818:272).

4.2.8 Drukpers

Die eerste eenvoudige houtdrukpers is in 1834 deur die gemeente van Zeist aan Genadendal geskenk. Dit sou egter eers in 1859 vir die eerste maal onder leiding van die sendeling Benno Marx benut word. In 1861 ontvang die sendingstasie 'n pers wat so groot was dat dit vyf mans geneem het om die drukproses te fasiliteer. Dit het die druk van boeke moontlik gemaak. In 1885 kry die Genadendallers hul eerste silinder-pers. Dit

was 'n Bremner-drukpers wat minder hande benodig het vir die werking daarvan (Van Bart 2006:13; Balie 1988:104,105) (figuur 44)



Figuur 45: Een van die Victoriaanse drukperse in die Genadendal Museum (JMR 415)

Naas boeke en gesangeboeke is pamflette, maandblaie, tydskrifte, almanakke, musiekblaie, traktaatjies, gravure en spelborde daarop gedruk (Balie 1988:105-110; Van Bart 2006:16). Die drukpers sou gedurende die laaste dekades van die 19de eeu die belangrikste industrie op Genadendal raak. Soos altyd was die uitdra van die evangeliese boodskap die hoofdoel vir die ontwikkeling van 'n drukpers-industrie. *If we can get them to read tracts, books and magazines printed expressly for them, and adapted for their use, the beneficial effect on their minds will by the blessing of the Lord, be very great*, motiveer Benno Marx sy entoesiasme vir die nuwigheid. Hy verwys sekerlik hier na Christene in die algemeen, maar spesifiek na die Morawiërs, wat op daardie stadium almal kon lees en skryf (Balie 1988:105).

4.2.9 Meubelmakery

We know of no carpenter anywhere in all this area. It would help us greatly if one of us were a carpenter. As it is we have to manage as best we can, skryf een van die

sendelinge in 1793, drie maande nadat hulle in die Baviaanskloof arriveer (Bredekamp & Plüdderman 1992:77).

Dat daar wel 'n mate van kundigheid ten opsigte van skrynwerkery by die drie sendelinge moes wees, kan afgelei word uit die feit dat die eerste getuienis van meubelmakery in die Baviaanskloof reeds plaasvind in dieselfde jaar as wat die sendingwerkers arriveer. *On the 27th [Oktober 1793] it rained and therefore the service was not crowded. In the mean time we have made a few benches so that about forty people can be seated. We would really like all to be able to be seated,* sê 'n inskrywing in die dagboek (Bredekamp & Plüdderman 1992:151).

'n Opmerking deur lady Anne Barnard op 10 Mei 1798 dui daarop dat Marsveld heel moontlik die eerste persoon was wat in die Baviaanskloof meubels gemaak het. *The Fathers of whom there were three, came out to meet us in their working Jackets, each Man being employed in following the business of his Original profession – a Miller... a Smith... a Carpenter and Taylor in one* (Robinson et al 1994:329). Marsveld was 'n kleremaker, so daar kan aangeneem word dat sy na hom verwys het.

Uit die uniekheid van die kerkbanke wat deur die Morawiërs gebruik is, kan daar afgelei word dat die items plaaslik vervaardig en nie aangekoop is nie. Die kerkbanke wat vandag in Genadendal en ander sendingstasies te sien is, konformeer stilisties met dié wat reg oor die wêreld in Morawiese kerke te sien is (figuur 4,6,7). Of hierdie banke waarna die sendeling in sy dagboek verwys dieselfde is as wat vandag nog daar is, sal moeilik vasgestel kan word.

Die sendelinge het wel aan die begin meubels in die omgewing gekoop. Marsveld skryf van 'n veiling wat Kühnel op 7 November 1793 bygewoon het. Daar het hy 'n botterkarring en twee stoele gekoop (Bredekamp & Plüdderman 1992:153). 'n Jaar later het hulle drie stoele besit (Bredekamp & Plüdderman 1992:263). Die feit dat hulle net een stoel gedurende die jaar bygekry het dui op die skaarste aan meubels, maar ook op die moeilike toestande waarin die sendelinge die nuwe sendingstasie op die been moes kry.

In 1795 is daar weer 'n inskrywing wat op aankope dui. Daarin word daar verwys na 'n tog wat Kühnel na ene Kunz onderneem het om benodigdhede te gaan koop. Op die

betrokke uitstappie is Kühnel op soek na planke (Bredenkamp & Plüdderman 1999:113). In 'n dagboekinskrywing van 31 Maart 1796 staan daar dat baie van die items in hulle huis van Künz gekoop is (Bredenkamp & Plüdderman 1999:134). Dit sou meubels kon insluit, want volgens Baraitser en Obholzer het Kunz ook meubels gemaak. In hul boek oor Kaapse meubels skryf hulle 'n spesifieke variant van die Neo-Klassieke stoel aan hom toe (1978:49; Geldenhuys 1986:213) (figuur 46, 47).

Johann Christian Freiderich Kunz (Koents), 'n Duitser van Brandenburg, het op Soetemelksvlei in die Swellendam-distrik gewoon. Tussen 1775 en 1776 het hy as houtkapper in die Outeniekwabos gewerk. Dit is dieselfde Kunz wat tussen 1798 en 1802 die NG Kerk op Swellendam gebou het (Hoge 1945/6:227; Dreyer 1899:12).

Meubels is aanvanklik as gebruiksitems vir die kerk, skool en die huis van die sendelinge gemaak. Teen 1798 is daar volgens die beskrywing van lady Anne Barnard nog geen meubels in die huise van die Khoi nie (Robinson et al 1994:336). Masson, in haar boek oor lady Anne Barnard, maak in 'n verwysing na die sendelinge se woning melding van 'n *cane sofa in a small bare sitting-room* (1948:216), maar geen verdere verwysing daarna kon in enige van lady Anne Barnard se briewe, joernaal of dagboek opgespoor word nie. Vroeg in die 19de eeu word meubels egter in baie van die Khoi-wonings op Genadendal aangetref. *After dinner we took a circuit round the settlement, calling at several houses of the Hottentots, which were neat and clean. Some of the houses had four apartments, which were whitened, and had some articles of furniture*, skryf ds Campbell in sy dagboek na 'n besoek aan Genadendal op 31 Desember 1812 (1974:18).

Soos wat produksie toegeneem het en die meubelmakersbedryf groter geraak het, het die meubels ook kommoditeite geraak wat aan die burgery buite die grense van die sendingstasie verkoop is.



Figuur 46: Die sogenaamde Kunz-stoel
(Baraitzer & Obholzer 1978:133)



Figuur 47: Die kenmerkende spanraam van die Kunz-stoel met
addisionele sport tussen die agterpote
(Baraitzer & Obholzer 1978:141)

Nie net moes die sendelinge met behulp van die inwoners van die begin af hul eie meubels maak nie, maar hulle moes ook die gereedskap wat nodig sou wees vir die vervaardiging van die meubels, self produseer. Dat dit op die sendingstasie self gedoen is word deur twee faktore gesuggereer (Balie 1986:98). Kühnel sou met sy smidswinkel die kundigheid en geleentheid gehad het om die lemme, skawe, skroewe en ander metaalkomponente vir die meubelmakersgereedskap te kon maak. Die tweede faktor wat ter sprake is, is die feit dat die hout wat gebruik is vir die vervaardiging van die gereedskap plaaslike houtsoorte soos geel- en stinkhout was (Balie 1986:148). Wit- en rooi-els is nog inheemse houtsoorte wat vir die doel gebruik is. Die items is dus nie uit Europa of Engeland ingevoer nie. Baie van dié gebruiksisems word vandag in die museum op Genadendal bewaar (figuur 48).



Figuur 48: 'n Soliede geelhout werkbank wat deur die Morawiërs gebruik is (JMR 378)

Sekere gereedskap is wel in die beginjare as geskenke uit Duitsland na die Broeders in die Baviaanskloof gestuur. In Maart 1793 skryf een van die sendelinge in die dagboek dat hulle nuus gekry het van 'n krat met 'n aambeeld wat oppad is (Bredekamp & Plüdderman 1992:189). Hy lê nadruk op hul opgewondenheid oor hierdie geskenk.

4.3 Europese meubelmakers by Genadendal

4.3.1 Johann Baptist Nigrini

Johann Baptist Nigrini het tot 1796 as superintendent in diens van die VOC by die warmbaddens by Caledon gewerk. Volgens Hoge is hy in daardie jaar as gevolg van nalatigheid afgedank (1946:296). Hy begin egter eers in 1800 as grofsmid by die sendingstasie werk.

Nigrini se assosiasie met die Morawiese sendingstasie in die Baviaanskloof gaan verder terug as die jaar 1800 toe hy hom uiteindelik permanent daar gaan vestig het. Hy het gereeld voor 1800 lang tye op die sendingstasie deurgebring. Bykans reg van die ontstaan van die sendingstasie word Nigrini 'n gereelde besoeker en vriend (Bredekamp & Plüdderman 1992:210; Bredekamp & Plüdderman 1999:67). Die eerste melding wat daar van hom in die dagboeke gemaak word is in Desember 1793. *The supervisor is from Saxony [...] and his name is Negrini*, stel een van die sendelinge hom in die dagboek bekend. Sy vader was 'n predikant en hy het 'n broer gehad wat lidmaat van die gemeente van Neudietendorf/Neu-Dietendorf was. Nigrini was gebreklik en het 'n boggel gehad (Bredekamp & Plüdderman 1992:164,165).

Aanvanklik was Nigrini net 'n besoeker, maar uit die dagboekinskrywings kan daar afgelei word dat hy algaande werk vir die sendelinge begin verrig het. In 1796 het hy byvoorbeeld vir hulle 'n blaasbalk gebou. Op 13 Julie 1796 is daar 'n inskrywing wat sê dat die opsigter van die Warmbaddens aangekom het om 'n blaasbalk vir Kühnel se werkwinkel te maak. Die sendelinge kon nêrens een te koop kry nie. Nigrini het geweet hoe om 'n blaasbalk te maak (Bredekamp & Plüdderman 1999:152). 'n Paar dae later vertrek hy weer nadat hy die blaasbalk voltooi het (Bredekamp & Plüdderman 1999:153). Nigrini se kundigheid het dus naas metaalwerk ook houtwerk ingesluit en hy het ongetwyfeld hierdie kennis voor 1800 op die sendingstasie aangewend. Hoewel hy nooit spesifiek as meubelmaker aangedui word nie, sou daar gespekuleer kon word dat hy, met sy kennis van houtwerk, ook op daardie gebied bedrywig kon wees.

4.3.2 Johann Michael Peterleitner

John Micheal Peterleitner arriveer in 1810 op Genadendal en begin, volgens Krüger, in dieselfde jaar met 'n skrynwerkerswinkel (1966:111). Peterleitner was 'n opgeleide wamaker (Krüger 1966:150). Dat hy egter as meubelmaker gewerk het, word duidelik uit 'n insident wat in 1821 plaasvind. Na 'n voorstel wat deur die sendelinge in Genadendal gemaak is dat Peterleitner na Kaapstad verhuis om daar met 'n meubelwerkwinkel te begin, vertrek Hallbeck, die leier van die groep, na Kaapstad om die moontlikheid daarvan te gaan ondersoek. Volgens hom was die Kaapse mark egter *flooded with (cheap) British articles*, 'n toestand wat die vestiging van gesonde handel negatief sou beïnvloed. Hy kon nie sien hoedat 'n meubelmakersbedryf in Kaapstad op daardie stadium winsgewend kon wees nie en raai Peterleitner af om die skuif te maak (Krüger 1966:141,142).

In 1823 verhuis Peterleitner en sy vrou na die nuutgestigte sanatorium vir melaatses in die Hemel-en-Aarde vallei. Hy werp hom voltyds in diens van sy werk van opsigter. Geen melding word van 'n meubel gemaak nie. Peterleitner sterf in 1828 (Krüger 1966:147-150).

4.3.3 Johann Gottlieb Schultz

In 1811 arriveer Johann Gottlieb Schultz in Genadendal. Hy was 'n grofsmid van beroep (Krüger 1966:108, 111). Soos in die geval van die meeste van die sendeling-vakmanne wat in die beginjare na die Baviaanskloof gestuur is, het hy ook baie meer as een taak op die sendingstasie verrig. Hy en Peterleitner was die eerste twee onderwysers by die skool wat op 15 Julie 1814 geopen is (Krüger 1966:117).

Volgens Balie het Schultz ook as meubelmaker op Genadendal gewerk. Hy was in die houtwerkwinkel toe dit in 1831 afgebrand het. Hy sterf in die brand wat die eerste houtwerkwinkel heeltemal verwoes het (IT Balie 2006:onderhoud).

4.3.4 Johann Friedrich Wilhelm Kühn

Volgens Krüger was JFW Kühn tussen 1843 en 1866 op Genadendal gestasioneer. Hy was ook 'n sendeling-vakman (1982:168). In 1866 trek hy na Bethelsdorp, die Morawiese sendingstasie in die Oos-Kaap.

Anders as in die geval van die meeste ander sendeling-vakmanne wat op Genadendal gewerk het, is daar redelik baie inligting bekend rakende Kühn se lewe voordat hy na Afrika gekom het. Krüger beskryf sy spesifieke omstandighede as "tipies" van dié van baie van die Morawiese sendelinge. Hy is gebore in Silesia, 'n gebied baie naby aan Herrnhut. Sy ouers was arm en sy kinderjare getuig van ongeluk en swaarkry. Sy kennismaking met en daaropvolgende bekering tot die Morawiese Christelike ideale beteken dat hy toegang kry tot die Morawiese gemeente by Gnadenfeld. Daar ontvang hy sy opleiding as voeër. Hy het ook leer Engels praat en begin daar skoolhou. Sy wens om na die sendingveld gestuur te word, is op 28-jarige ouderdom bewaarheid toe hy na Suid-Afrika gestuur is (Krüger 1966:273-274).

In Genadendal is hy weer eens betrokke by die skool en die houtwerkwinkel. Hy sou homself later onderskei as administrateur (Krüger 1966:274). Viljoen identifiseer Kühn as een van die hoogs-opgeleide Duitse vakmanne wat verantwoordelik was vir die maak van die tipiese Genadendal-kaste (Viljoen & Rabe 2001:67).

4.3.5 Christiaan Ludwig Teutsch

Christiaan Ludwig Teutsch het tussen 1846 en 1852 op Genadendal gewoon en gewerk (Krüger 1982:168). Teutsch was 'n sendeling-vakman. Hy was 'n meubelmaker van beroep en het, volgens getuienisse van sy tydgenote, oor 'n besondere praktiese talent beskik (Krüger 1966:209). Voordat Teutsch na Genadendal getrek het, het hy twee jaar by Groenekloof (Mamre) en twaalf jaar op Elim gewerk (Krüger 1966:156,209). Hy was net ses jaar daar voordat hy in 1852 sterf (Krüger 1966:247).

Teutsch is nog een van die mense wat deur Viljoen uitgesonder word as 'n meestervakman wat aktief betrokke was by die vervaardiging van meubels op Genadendal (Viljoen & Rabe 2001:67). Sy betrokkenheid by meubelmakery op

Genadendal kan egter bevraagteken word. Nadat Hallbeck in November 1840 sterf, word Teutsch, saam met die teoloog Carl Rudolph Kölbrag, as Hallbeck se opvolgers aangewys (Krüger 1966:205,209). Dit was 'n geweldige eer en verantwoordelikheid vir Teutsch aangesien die omvang van sy werk as administrateur massief sou wees. Teen 1844 was daar reeds 2700 inwoners op Genadendal, 1014 op Elim en 1273 op Groenekloof (Krüger 1966:221). Dat die bedryf en administrasie van die dorpe hom voltyds besig hou, kom 'n mens agter uit die dagboeke. Hy reis tussen die dorpe en is dikwels vir lang tye uithuisig. Sy betrokkenheid by sy ambag sou, bloot in terme van die tyd wat tot sy beskikking was, bykans onmoontlik wees.

4.4 Rol van die Khoi-meubelmakers

Daar bestaan geen twyfel dat baie van die Khoi-inwoners van die sendingstasie as meubelmakers en meubelmakersassistentente gewerk het nie. Die Khoi het nie net as assistente gewerk nie, maar het ook gesagsposisies beklee. *When Peterleitner was called to Hemel en Aarde, an inhabitant of Groenekloof succeeded him in the joinery* (Krüger 1966:180). Volgens Anshelm was die nuwe bestuurder van die skrynwerkerswinkel op Genadendal 'n Khoi-man (1961:21). In 1810 en 1812 doen die reisiger William Burchell by Genadendal aan. Hy verwys later in sy reisbeskrywing na plaaslike inwoners wat as meubelmakers werk (Burchell 1967:112).

Die vakleerlingskappe is deur die inwoners benut om die verskillende ambagte en handwerkvaardighede aan te leer (Krüger 1966:112). Die aanleer van vaardighede en ambagte was vir die Khoi van die belangrikste *material advantages to Christianization* (Elbourne & Ross 1997:36).

Volgens dr Balie, kurator van die Genadendal Museum, sou die identifisering van hierdie individue uiters moeilik wees aangesien die kerkregister nie dikwels die ambag of beroepe wat die Khoi beklee het, meld nie (IT Balie 2006:onderhoud). Wie hierdie mense by name was, sou interessante leesstof gemaak het, maar is nie deurslaggewend vir die doeleindes van hierdie studie nie. Wat wel belangrik is, is om deurentyd te onthou dat die Genadendal-meubels die materiële erfenis van die groter Genadendalse gemeenskap is - dié van die sendelinge maar ook dié van al die ander inwoners.

HOOFSTUK 5

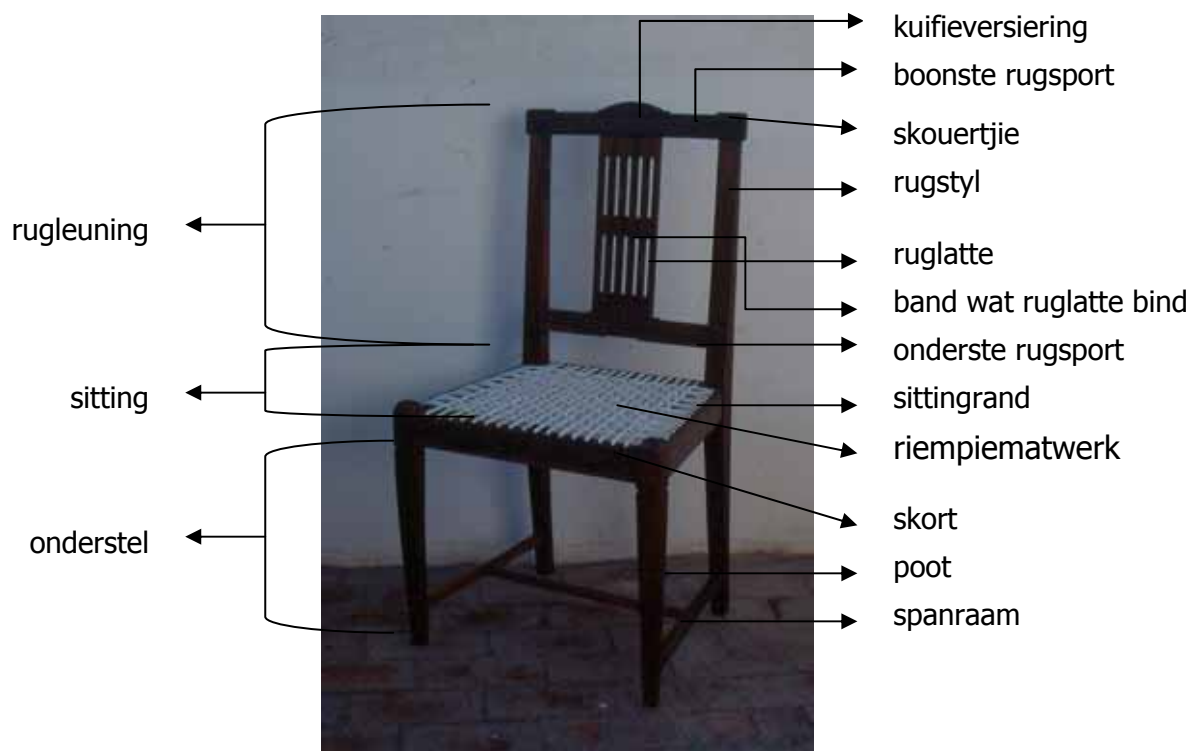
GENADENDAL-MEUBELS: DIE ONTWIKKELING VAN 'N UNIEKE KAAPS-DUITSE MEUBELSTYL

5.1 Terminologie en kontekstualisering van die Genadendal-meubel

5.1.1 Terminologie

Om 'n gemeenskaplike verstaan van meubelkuns te bewerkstellig, nie slegs met betrekking tot Ou-Kaapse meubels nie, maar regoor die wêreld, moet daar 'n universele 'taal' gepraat word. Hierdie taal is die terminologie waarmee daar na spesifieke meubelstyle, meubeltipes en onderdele van meubels verwys word. In hierdie afdeling word een voorbeeld elk van die drie meubeltipes wat onder Genadendal-meubels behandel word, naamlik sitmeubels, werkmeubels en bergmeubels, gebruik om die onderdele aan te dui. Die voorbeelde is geneem uit die Neo-Klassieke stylperiode omdat dit die styl is waarin Genadendal-meubels gemaak is, maar hulle dien hier as generiese voorbeelde ook vir die ander Ou-Kaapse style wat vervolgens behandel word.

5.1.1.1 Die systoel as sitmeubel



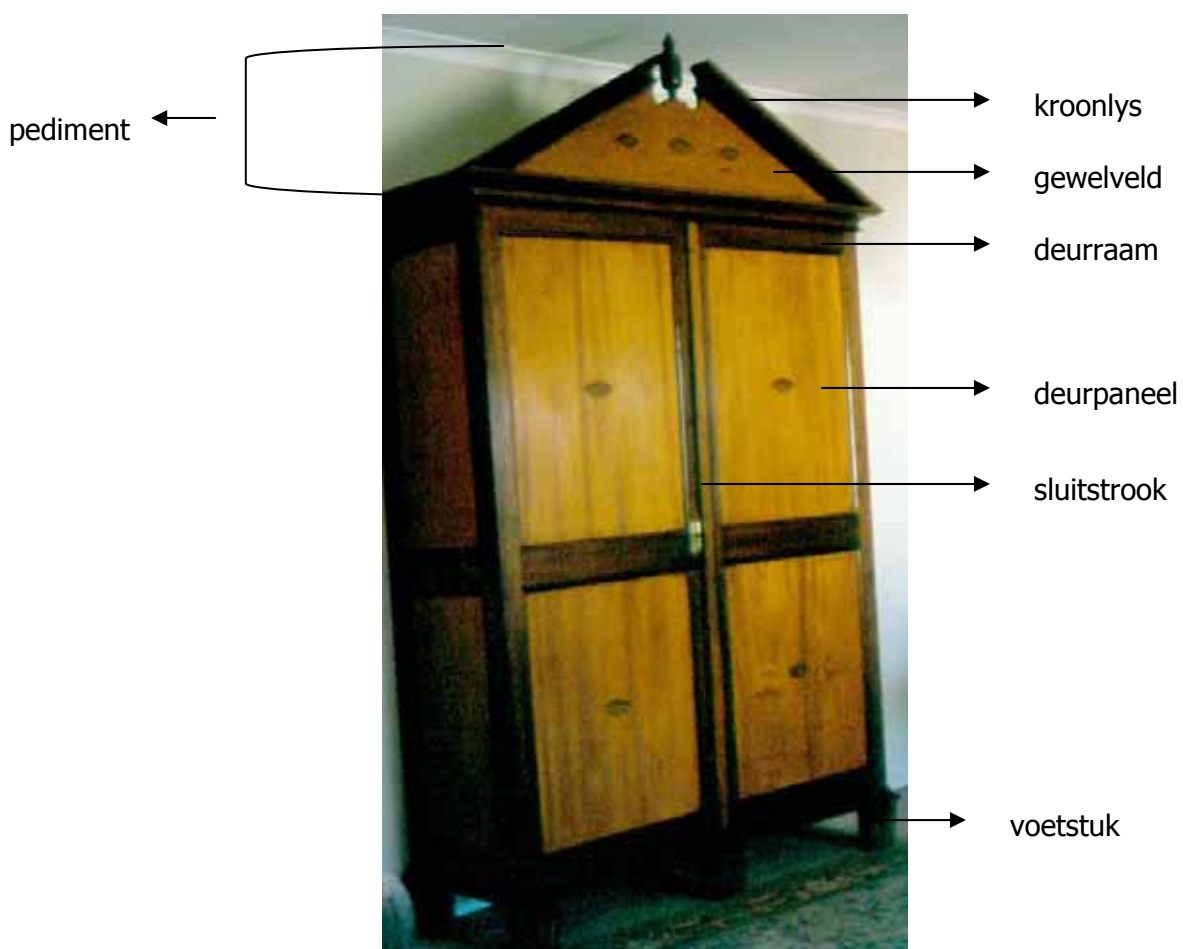
Figuur 49: Anatomie van 'n systoel
(MB)

5.1.1.2 Die sytafel as werkmeubel



Figuur 50: Anatomie van 'n sytafel
(Baraitser & Obholzer 1978:184)

5.1.1.3 Die driehoekpedimentkas as bergmeubel



Figuur 51: Anatomie van 'n driehoekpedimentkas
(MB 1370)

5.1.2 Kontekstualisering

Dit is belangrik om kortliks te verwys na die style wat die Neo-Klassieke periode aan die Kaap voorafgegaan het, want dit is die konteks waaruit Neo-Klassieke meubels en die Genadendal-meubel ontwikkel het.

Hoewel Genadendal-meubels as plattelandse meubels geklassifiseer word, is hulle tog beïnvloed deur patrisiër meubels. Die Roentgen-meubels waaraan die sendelinge voor hulle koms na die Kaap blootgestel was, was patrisiër en wanneer die sendelinge vanaf Genadendal die Kaap moes besoek, is hulle ook blootgestel aan die interieurs van patrisiër wonings. Uit 'n beskrywing van 'n besoek wat Marsveld aan Rhenius bring, kan afgelei word dat die sendelinge swierig deur die modebewuste patrisiër-burgers van die Kaap onthaal is: *The 13th I went to commander Mr. Reenius. He offered me a pipe with tobacco, which I accepted. He asked me what I preferred to drink, wine or beer. Preferred beer. Also showed me his collection of paintings, stones and mussels which are found in this land. This is very precious. After the meal I once again had to see his cabinet [...]* (Bredekamp & Plüdderman 1992:84,85). Hierdie wisselwerking tussen patrisiër, volks- en plattelandse kultuurverskynsels is 'n belangrike element in die konseptualisering van die skeppingsproses van artefakte.

In die kort bespreking van Kaapse style wat volg, word daar binne elke meubeltype nie na al die soorte verwys nie. By sitmeubels is daar byvoorbeeld systoele, armstoele, hoekstoele en rusbanke, by werkmeubels groot tafels, sytafels en wastafels, by bergmeubels groot kaste (armoires), jonkmanskaste en lae kassies. Die doel is om slegs die heel belangrikste stylkenmerke uit te wys en daarom word net een soort by elke meubeltype behandel.

5.1.2.1 Kaapse Renaissance-Klassisisme: 1650 - 1710

Die eerste Westerse nedersetters wat hulle aan die Kaap gevestig het, was bekend met die Renaissance-Klassisistiese styl wat tot in die eerste helfte van die 17de eeu geheers het. Hoewel die Barokstyl rondom die middel van die eeu in Europa posgevat het, was hulle nog nie daarmee vertrouwd nie en het dus die Renaissance-Klassisistiese styl met hulle saamgebring (Burden 1998:6). Woodward stel dit dat daar teen die laat-17de eeu reeds 'n nasionale karakter in die meubels wat aan die Kaap gemaak is, aanwesig was. [...] *it is not until the 1680's that the Cape home begins to show an individual flavour* (Woodward

1982:2). Hierdie stelling van haar is gebaseer op die getuienis van reisbeskrywings deur reisigers soos Valentijn en haar deeglike analise van boedeldokumente uit daardie tyd. In 1713 wis 'n pokke-epidemie bykans 'n kwart van die koloniste uit en volg daar 'n periode van ekonomiese stagnasie wat die groei en vooruitgang vir die volgende paar dekades kniehalter (Woodward 1982:1). In tye van ekonomiese stagnasie is daar dikwels 'n merkbare afname in die bou van wonings en die maak en verkoop van artefakte sodat daar gedurende sulke tye minder stylontwikkeling identifiseerbaar is.

Daar is baie min meubels van hierdie periode in die Kaapse stylgeskiedenis oor wat as bewysstukke kan dien (Burden 2004:129). Daar word algemeen aanvaar dat die vroegste tolletjies toele uit die laaste deel van die 17de eeu dateer, wat dit in die Renaissance-Klassisistiese styl plaas, hoewel die meeste bestaande voorbeelde waarskynlik uit die 18de eeu, die Baroktyd, dateer (Burden 2004:127,130). Hulle het wel die vierkantige blokvorm van baie van die Renaissance-Klassisistiese meubels. Die mees uitstaande kenmerk van die tolletjies toele is die feit dat alle onderdele gedraai is (figuur 52 & 53). Dit, saam met die spesifieke konstruksiemetodes wat hierdie stoel aanmekeer hou, maak dit 'n baie besondere meubeltipe (Burden 2004:134).



Figuur 52: Tolletjie systoel
(MB 304)



Figuur 53: Tolletjie hoekstoel
(Rabe & Rabe 2003:10)

Europese tafels uit hierdie tydperk is swaar met gekante baluster pote en 'n swaar vierkantspanraam wat gewoonlik baie laag in die pote ingelaat is. Hulle kan ook dik, stewige baluster-gedraaide pote hê (figuur 54). Daar kan aanvaar word dat tafels wat in die laat 17de eeu aan die Kaap gemaak is hiermee sou ooreenstem.

Kaapse bergmeubels van die 17de eeu sou baie eenvoudig wees en waarskynlik meer funksioneel as op stylkenmerke ingestel (figuur 2). Die rede waarom die tolletjestoel meer versiering en stylkenmerke sou vertoon as die bergmeubels, is omdat daar toe reeds draaiers aan die Kaap was, terwyl daar nog nie werklik meubelmakers was wat dit as beroep beoefen het nie (Burden 2004:130). Figuur 55 is 'n baie eenvoudige Ou-Kaapse kas met 'n platkroon en 'n geprofileerde sluitstrook, wat baie ou Middeleeuse konstruksiemetodes toon. Dit is moontlik dat hierdie kas uit die Renaissance-Klassisistiese periode dateer.



Figuur 54: 'n Baie vroeë stinkhouttafeltjie
(Rabe & Rabe 2004:2)



Figuur 55: 'n Baie vroeë plattelandse
rooi-elskas
(Rabe & Rabe 2003:8)

5.1.2.2 Kaapse Barok: 1690 – 1760

Die tweede stylperiode is die Kaapse Barok (1680-1760). Die 18de eeu kan as die goue era vir die ontwerp van patrisiër meubels in Europa en aan die Kaap genoem word. Die aankoms van Simon van der Stel in 1679 het 'n groot oplewing aan die Kaap tot gevolg gehad. Sy droom om die kolonie met behulp van 'n immigrasie-plan te laat groei, het 'n hupstoot gekry

met die koms van die Franse Hugenote in 1688. In die twintig jaar van sy goewerneurskap het die Kaap vooruitgegaan.

Die Barokstyl het aan die Kaap posgevat met die draai van die 18de na die 19de eeu, ongeveer vyftig jaar nadat dit in Europa kop uitgesteek het. In Frankryk het die koms van dié nuwe styl hand aan hand gegaan met die troonbestyging van Lodewyk XIV, terwyl dit aan die Kaap gebeur het in die tyd wat goewerneur Willem Adriaan van der Stel die leisels by sy vader, Simon van der Stel oorgeneem het. Die styl het gestrek tot baie diep in die 18de eeu (Burden 1998:6).

Kenmerke van die patrisiër Kaapse Barokstyl was baie versierings, hoewel merkbaar minder as by Europese meubels. Die bekendste sitmeubel in hierdie styl aan die Kaap is die Van der Stel-stoel (figuur 56), wat ooreenkomste toon met die Hoog-Hollandse Barokstoel, die Engelse Charles II-stoel en die Franse Barokstoel (Burden 1998:6-7). Die boonste en onderste rugsport is gefatsoeneer en soms met oopsnywerk versier. Rugstyle is baluster-gedraai en eindig in gedraaide entversierings. In plaas van ruglatte word 'n ovaalvormige rottanggematte paneel binne 'n gefatsoeneerde houtraam aangetref. Die sitting is gewoonlik met rottang gemat en die pote vertoon ook baluster-draaiwerk. Die pote word verbind met 'n vierkantspanraam en eindig in platbalvoetstukke (Baraitser & Obholzer 2004:30-31). Die plattelandse weergawe van hierdie stoel (figuur 57) se onderste rugsport is reguit en die ovaalpaneel is vervang met twee reguit ruglatjies. Die rugstyle is in sommige gevalle nog baluster-gedraai, maar meestal reguit soos die ruglatte. Die pote kan ook gedraai of reguit wees en die vierkantspanraam kom steeds voor (Baraitser & Obholzer 2004:34-35).

'n Tweede stoel uit die Baroktyd is die Queen Anne-stoel (figuur 58), waarvan die patrisiër weergawe ook sterk ooreenkomste toon met die Europese prototipes. Die oorheersende kenmerke van die stoel, sy geboë lyne, is van Oosterse oorsprong. Dit is veral die vaasvormige ruglat wat tipies van die Queen Anne-tydperk in Engeland was (Baraitser & Obholzer 2004:45). Die rugstyle is geboë en die ruglat loop deur tot in die sitting, dit wil sê 'n onderste rugsport ontbreek. Die sitting kan rottanggemat of gestoffeer wees en die pote het 'n stewige kabrioolvorm met 'n duidelike knie waarop daar dikwels houtsnywerk aangebring is. Die stoel het bal-en-klou-voetstukke, soms 'n versierde H-spanraam en dikwels geen spanraam nie. Die vereenvoudigde vorm van die Queen Anne-stoel het 'n onderste rugsport, wat verhoed dat die vaasvormige ruglat tot in die sitting loop, en die rugstyle is meer hoekig

en minder geboë. Die onderstel is gewoonlik 'n Van der Stel-stoel se onderstel met baluster-gedraaide of reguit pote, 'n vierkantspanraam en geen voetstukke (Baraitser & Obholzer 2004:46-47).



Figuur 56: Patrisiër Van der Stel-systoel
(Baraitser & Obholzer 2004:30)



Figuur 57: Plattelandse Van der Stel-stoel
(Baraitser & Obholzer 2004:36)



Figuur 58: Queen Anne-stoel
(Rabe & Rabe 2003:20)

Die Baroktafel het meestal baluster-gedraaide of gekante baluster pote, soms kurktrekkergedraaide pote (Baraitser & Obholzer 2004:158-167) en soms kabrioolpote (Baraitser & Obholzer 1987:144-145). Die kabrioolpoottafels het nie spanrame nie, maar die ander kan vierkant- of H-vormige spanrame hê.



Figuur 59: Barok-sytafel
(Rabe & Rabe 2003:17)

Patrisiër bergmeubels in die Baroktyd was die manifestasie en kulminasie van die uitstekende vakmanskap wat aan die Kaap aangetref is. Die gewels van die kaste is versier met tipiese Barokkurwes en omllyn met sterk geprofileerde kroonlyste. Deurpaneel het bestaan uit paneelkonstruksies waarop dikwels kussingpaneel gevorm is. Die binne-rande van die paneel is reguit, behalwe die boonste rand wat die kontoer van die gewel volg. Die onderstel van die kas bestaan uit drie of vier laaie wat meestal met plooierwerk versier is, of dit word ondersteun deur 'n stander van baluster-gedraaide pote met 'n vierkant- of kruisspanraam. Die meeste van die standertipe kabinette het 'n platkroon in plaas van 'n gewel. Baie van hierdie kaste vertoon 'n donker houtsoort, byvoorbeeld stinkhout in die kroon, deurrame en laaie, met 'n ligter houtkleur, byvoorbeeld satynhout, as deurpanele. Voetstukke is in die bal-en-klou-vorm, platbal- of ojiefvorm (Baraitser & Obholzer 2004:234-255).



Figuur 60: Barokkas sonder plooierwerk met groot platbalvoetstukke
(Baraitser & Obholzer 2004: 217)

5.1.2.3 Kaapse Rococo: 1760 – 1800

In 1751 arriveer Ryk Tulbagh as goewerneur aan die Kaap de Goede Hoop. Hy was 'n gewilde goewerneur en onder sy leiding het die Kaapse ekonomie weer gebloei.

In Frankryk verpersoonlik die Rococo-styl koning Lodewyk XV – steeds baie versier en flambojant, maar minder oordadig en meer elegant as die Lodewyk XIV-styl. Hierdie voorkoms van sagte kurwes is oorgedra na die Kaapse Rococo, wat hier ter plaatse slegs as 'n patrisiër styl gemanifesteer het en nie 'n plattelandse vorm ontwikkel het nie.

Die tipiese Rococo-sitmeubel is die skildrugstoel, waarvan die rugleuning in die vorm van 'n heraldiese skild gefatsoeneer is. Die rugstyle loop aaneen met die boonste en onderste rugsporte om die skild te vorm. Op die boonste rugsport is 'n kuifieversiering, gewoonlik 'n plantaardige motief, wat met houtsnywerk aangebring is. Die rugleuning binne die skildraamwerk van hout sowel as dit sitting kan gestoffeer of met rottang gemat wees. Systoele, dit wil sê stoele sonder armleunings (Baraitser & Obholzer 1987:172-173) en armstoele kom voor (Baraitser & Obholzer 2004:106-107). Die poot is in 'n slank kabrioolvorm, fyner as die Barok-kabriool en sonder houtsnywerk op die knie, en eindig in 'n slangvoetstuk, soms met 'n skyfie daaronder (figuur 61).



Figuur 61: Rococo-systoel
(Atmore 1965:100)

By alle sytafels word die belangrikste stylkenmerk in die pote gevind. Die Rococo-tafel het ook die baie fyn en slank kabrioolpoot soos die stoel, met 'n slangvoetstuk (figuur 62). Kenmerkend is die elegante boog waarmee die poot by die skort aansluit (figuur 63). Die skorte is meestal gefatsoeneer (Baraitser & Obholzer 2004:186-189).



Figuur 62: Rococo-sytafel met slangvoetstukke
(Rabe & Rabe 2004:10)



Figuur 63: Rococo-sytafel
(Baraitser & Obholzer 2004:187)

Kaapse Rococo-kaste toon baie ooreenstemming met Barok-kaste. Die fatsoenering van die kroonluis is egter meer vloeiend en S-vormig en die deurpanele se binnerande is ook gefatsoeneer. Die laaie het die kenmerkende bombé-uitbulting of rondings wat ook by die Europese Rococo-bergmeubels aangetref word. Die voetstuk is meestal 'n groot ojiefvormige blok wat met houtsnwywerk versier is, of diervoetstukke (figuur 64) (Baraitser & Obholzer 2004:264-269).



Figuur 64: Rococo-kas
(Baraitser & Obholzer 2004: 217)

5.1.2.4 Kaapse Neo-Klassisisme: 1785 – 1870

Teen die einde van 1792, die tyd toe die drie sendelinge van die tweede Morawiese sendingmissie (Marsveld, Schwinn en Kühnel) aangekom het, was die Kaap letterlik in rep en roer. Dramatiese, skielike en ingrypende veranderinge was aan die orde van die dag. 'n Nuwe tydsgees was aan die posvat, een wat ook op die vlak van die materiële kultuurerfenis soos argitektuur en die meubelkuns 'n langdurige invloed sou hê.

Na die uitbreek van die Anglo-Amerikaanse Oorlog in 1776 tree eers Frankryk (in 1778) en toe Nederland (in 1780) as bondgenote teen Engeland tot die stryd toe. Kort na die sluiting van dié bondgenootskap begin gerugte die rondte doen dat Engeland beplan om die Kaap in te val. Omdat die seemag van Holland op daardie stadium reeds so swak was dat hulle nie self die Kaap kon beskerm nie, stuur Frankryk 'n garnisoen hulp troepe na die Kaap. Hulle is vanaf 3 Julie 1781 tot aan die einde van 1783 aan die Kaap gestasioneer (Sienaert-van Reenen 1989:77). Oorlog beteken gewoonlik verwoesting en vermorsing aan die een kant en welvaart en groei aan die ander kant. Ook aan die Kaap was dit die geval. Daar word na hierdie kort maar invloedryke periode as die tydperk van die *Petit Paris* verwys. 'n Groot finansiële, maar ook kulturele oplewing vind gedurende daardie paar jaar plaas. Presies hoe dinamies die impak van die troepe was, kan afgelei word uit Le Vaillant se opmerkings daaroor nadat hy van sy twee jaar lange reis deur die binneland (tussen 1781 en 1783) teruggekeer het. Bosman se Afrikaanse vertaling van Le Vaillant se indrukke gee 'n blik op hierdie snel-veranderende wêreld. *Die handel het toegeneem, geld was volop en voorspoed was oral. Mense het swierige huise begin bou, die belynings van die oue in 'n bevalliger boustyl oorgebring en hulle met kwistige hand gemeubileer. [...] Die inwoners het Frans begin leer en praat, en volgens die Franse gebruike aangetrek...* (Sienaert-van Reenen 1989:78).

Die welvaart aan die Kaap is ook op 'n interessante manier geraak deur die bankrotskap van die VOC in die middel van die 1790's (Rabe & Rabe 2003:86). Die houvas wat dié handelsvloot vir so lank op die handelsroete na die Ooste gehad het, het stadig begin taan en meer en meer nasies het tot die handel toegetree. Die strategiese posisie van die Kaap de Goede Hoop op die handelsroete tussen Europa en die Ooste het beteken dat letterlik duisend skepe op hulle togte hier aangedoen het. 'n Beskrywing van Tafelbaai-hawe in Maart 1790 vertel van die verhoogde aktiwiteite: *The huge bay was full of shipping. Dutch*

merchantmen put in here between Antwerp and Batavia, Portuguese between Lisbon and Bengal, French between Madras, Mauritius and Bordeaux, British between Calcutta and London. There were also Americans, whalers or private merchants dealing with any colonist who did not mind breaking a European monopoly (Rees 2001:179).

Die aanwesigheid van die Franse garnisoen en die verhoogde seevaart-aktiwiteit het natuurlik nie net finansiële vooruitgang vir die Kapenaars beteken nie; hulle is ook blootgestel aan die nuutste produkte en modegiere wat op pad was vanaf en na Europa. Toestande was ideaal vir die oordrag en ontwikkeling van 'n nuwe modestyl. Volgens Sienaert-van Reenen was die impak egter beperk tot die opperkultuurlaag van die Kaapse samelewing (Sienaert-van Reenen 1989:78).

Die Kaapse situasie was, ten spyte van sy geografiese afgesonderheid, nie uniek nie. Die hele Westerse wêreld was vasgevang in die veranderende tydsgees. Die tyd van verligtheid en rede sou aanleiding gee tot die geboorte van die idee van persoonlike vryheid wat kultiese status sou verleen aan konsepte en ideologieë soos dekorasie en die regte van die individu. Hierdie humanistiese gees het deel uitgemaak van die opkomende middelklas mentaliteit.

As manifestasie van die welvaart en nuwe tydsgees het die Neo-Klassieke styl ook hier aan die Kaap populariteit begin geniet. *In Neoclassicism two distinct but convergent requirements, characteristic of the bourgeois spirit, came together: individual rigour and archaeological enthusiasm* (Eco 2004:244). Die ontdekking van Pompeii (1748) meer as die opgrawings by Herculaneum (1738) lui die begin van die periode van intense belangstelling in die Antieke verlede met sy sogenaamde outentieke skoonheid in (Eco 2004:244). Die orde en formaliteit van die Klassieke tydperk het as inspirasie vir filosowe sowel as die argitekte en die ontwerpers van die tyd gedien.

Die Neo-Klassieke styl wat reeds rondom 1760 in Europa 'n verskyning gemaak het, het teen 1790 aan die Kaap begin posvat. Dit was 'n ommekeer van die oordadigheid van die Barok en Rococo na 'n gestroopte voorkoms, van krulle en draaie en S-vorme na die reguit lyn.

In die sitmeubels kom die styl tot uiting in vyf stoeltipes: die vurkrug- (figuur 49), die lierrug- (figuur 65), die gerfrug- (figuur 66), die snaarrug- (figuur 67) en die kriskrastralierugstoele

(figuur 68). Kenmerke is reguit sporte bo en onder, hoewel hulle versier kan wees met houtsnywerk, ruglatte wat taps loop na bo, pote wat taps loop na onder en 'n H-vormige spanraam. Die kuifieversiering in houtsnywerk en die skouertjie wat gevorm word waar die rugstyl en boonste rugsport bymekaarkom by die patrisiër stoel, verdwyn by die plattelandse weergawe. By die heel eenvoudigste plattelandse vorms word die rugstyle en pote ook reguit en die H-vormige spanraam word vervang met 'n vierkantspanraam.



Figuur 65: Lierrug systoel
(Baraitser & Obholzer 2004:53)



Figuur 66: Gerfrug armstoel
(Rabe & Rabe 2004:12)



Figuur 67: Snaarrug systoel
(Baraitser & Obholzer 1978:56)



Figuur 68: Kriskrastralierug systoel
(Baraitser & Obholzer 1978:51)

Neo-Klassieke sytafels spreek van eenvoud in ontwerp (figuur 69), maar kan soms heelwat inlegwerk as versierings vertoon. Die blad kan 'n duimlysie hê, maar baie voorbeelde het nie. Die skort is soms effens gefatsoeneer en het dikwels inlegwerk. Die pote wat taps loop na onder het soms kannelures met keepsnywerk aan die bokant net onder die skort. Sommige voorbeelde het inlegwerk van 'n ligter houtsoort in die kannelures of in 'n ander motief. Soms is hulle heeltemal onversier (Baraitser & Obholzer 2004:190-200). Dit is baie selde dat daar voetstukke voorkom, maar indien wel is dit 'n klein graafvoetstuk (Baraitser & Obholzer 2004:194 nr 899). Die onderskeid tussen patrisiër en plattelandse Neo-Klassieke tafels lê in die sofistikasie van die versierings, veral die inlegwerk.

Die oorgrote meerderheid Neo-Klassieke kaste het platkroon met twee of vier deure. Die ander oorheersende kenmerk is die gebruik van twee kleure hout, wat feitlik deurgaans voorkom (figuur 70). Die deurpaneel het donker rame met ligte hout paneel, donker kroonlyste en meestal donkerkleurige voetstukke. Soms is daar inlegwerk op die sluitstrook of die argitraaf en soms ook op die deurpaneel. Voetstukke is breë, stewige graafvoetstukke wat dikwels met kort vertikale strokies inlegwerk van ligte hout versier is (Baraitser & Obholzer 2004:288-297). Die Riversdal-kas het nie 'n platkroon nie, maar 'n driehoekige gebroke pediment met soms 'n versiering in die breuk en inlegwerk op die gewelvel en die deurpaneel (figuur 51). Die jonkmanskas word gekenmerk deur twee laaitjies bo, en kan 'n platkroon (2004:303-311) of 'n driehoekpediment hê (Baraitser & Obholzer 2004:284 nr 1193; 285 nr 1193a).



Figuur 69: Neo-Klassieke sytafel
(Baraitser & Obholzer 1978:186)



Figuur 70: Neo-Klassieke platkroon kas
(MB 1580)

5.1.2.5 Kaapse Regency: 1820 – 1900

Een van die betekenisvolste aspekte van Kaapse Regency is die gewildheid en langdurigheid daarvan teenoor die tydsduur wat dit in Europa, veral in Engeland, in beslag geneem het. In Engeland het die Regency-styl, wat teen ongeveer 1810 posgevat het, saam met die prins Regent, oftewel koning George IV, gesterf. Aan die Kaap het die styl gewild gebly tot aan die begin van die 20ste eeu en het selfs dwarsdeur die 20ste eeu as reproduksies voorgekom.

Die kenmerke van die styl soos dit in die sitmeubel voorkom, is 'n basis van die klassieke reguit lyn, maar in 'n geboë vorm. Dit beteken dat die boonste rugsport byvoorbeeld op horisontale vlak reguit (dus ongefatoseneer) is, maar in die dieptedimensie is dit geboë (na agter toe dus). Rugstyle is ook gekurf en bo-op die punt krul dit na agter. Vier tipes stoele word na aanleiding van die onderste rugsport geïdentifiseer: die strikdasstoel (figuur 71), die reguitsportstoel (figuur 72), die dunsportstoel (figuur 73) en die kraletjestoel (figuur 74). Die sitting van die patrisiërstoel het 'n breë plat rand waardeur die matwerk gedoen is in teenstelling met die Neo-Klassieke stoel en ook die plattelandse Regency-stoel waar die skort terselfdertyd as 'n sittingrand dien en die matwerk vertikaal deur die skort gedoen is. Die plattelandse Regency-stoel is 'n vermenging van 'n Regency-ruglening met 'n Neo-Klassieke onderstel, dit wil sê tapspote en 'n H-spanraam. Die pote word Regency-gedraaide pote



Figuur 71: Regency
strikdas-systoel
(MB 44)



Figuur 72: Regency
reguitsport-systoel
(Baraitser & Obholzer
2004:78)



Figuur 73: Regency
dunsport-systoel
(Baraitser & Obholzer
2004:79)



Figuur 74: Regency
kraletjie-systoel
(Baraitser & Obholzer
1978:77)

genoem, wat eintlik net 'n baluster-gedraaide poot is wat dunner loop na onder, en nie ewe dik bly van bo na onder soos die Barok gedraaide baluster pote nie.

Die Regency-tafel is selfs eenvoudiger as die Neo-Klassieke tafel, aangesien dit feitlik geen versierings het nie. Die blad het geen duimlysie nie en dit is met hoë uitsondering dat die skort gefatsoeneer of met inlegwerk versier is. Die skort het dikwels een of twee klein laaitjies met houtknophandvatsels. Die pote is Regency-gedraai en daar kom geen spanraam voor nie. 'n Kombinasie van ligte en donker hout word wel gebruik (Baraitser & Obholzer 2004:225-227).

Regency-kaste word uitgeken aan hulle voetstukke wat kort Regency-gedraaide pootjies is. In hierdie geval is dit werklik 'n kort pootjie wat as voetstuk diens doen. Verder het hulle feitlik deurgaans drie of vier lang laaie onder die kasdeure, waarvan die boonste dikwels twee halfbreedte laaie is. Die kleurkombinasie van ligte en donker hout, wat tipies van die 19de-eeuse Kaapse meubels is, kom ook by hierdie kaste voor (Baraitser & Obholzer 2004:316-317).



Figuur 75: Regency-sytafel
(Baraitser & Obholzer 2004:226)

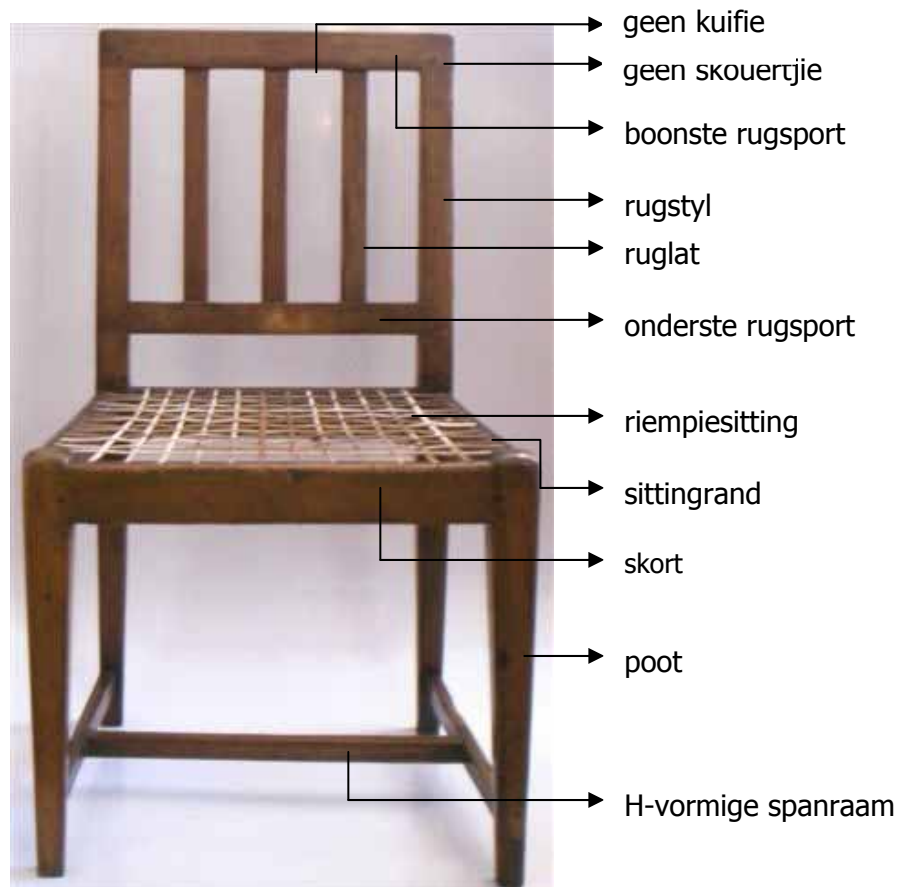


Figuur 76: Regency-kas
(Baraitser & Obholzer 2004:316)

5.2 Genadendal-meubels

5.2.1 Stylkenmerke van die Genadendal-meubels

Die styl van Genadendal-meubels is suiwer Neo-Klassiek. Die sendelinge was geskool in die Neo-Klassieke styl wat op die stadium toe hulle na die Kaap gekom het, reeds 'n geruime tyd vaardig was in Europa.

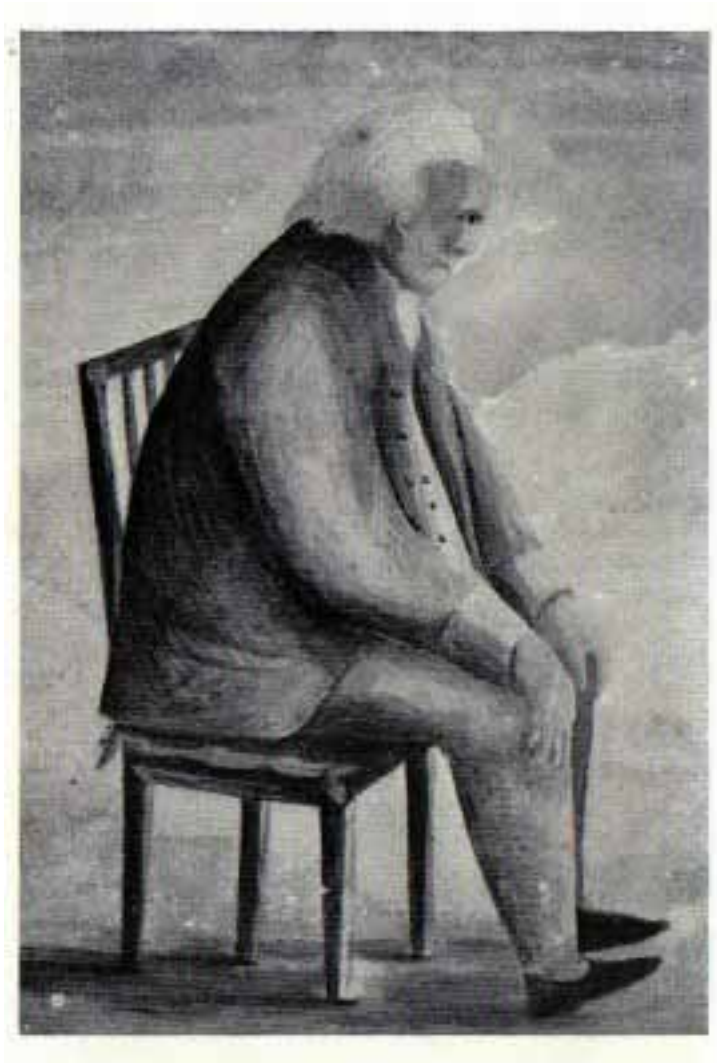


Figuur 77: Genadendal snaarrugstoel
(JMR 0150)

5.2.1.1 Sitmeubels

Die vroegste verwysing na die Genadendal-stoel (in 'n piktoriale bron) vind ons in 'n waterverfskildery van Hendrik Marsveld wat vermoedelik deur Latrobe gemaak is (Krüger 1966:97). Die toneel beeld Marsveld uit waar hy op 'n stoel sit wat met al die stylkenmerke

van die Genadendal-stoel konformeer (figuur 78). Indien die skets wel deur Latrobe gemaak is, is die stoel voor 1816 (die jaar waarin Latrobe Genadendal besoek) gemaak (figuur 77).



Figuur 78: Marsveld op 'n Genadendal-stoel
(Krüger 1966:teenoor p 97)

Die rugleuning van 'n bank in die agtergrond van 'n skets van die komponis Robert Schumann wat in die vroeë 19de eeu gedoen is, toon sterk ooreenstemming met die rugleuning van die Genadendal-stoel. Die skets beeld die interieur van 'n beroemde koffiehuis in Leipzig uit. Die oorsprong van die tipe rug-ontwerp korreleer dus met die plek van herkoms van die Morawiese sendelinge, die provinsie Sakse in Duitsland (figuur 79).



Figuur 79: Skets met snaarrug rusbank in die agtergrond
(Scholes 1997: plaat 158)

Die Genadendal-stoel is 'n variant van die Neo-Klassieke snaarrugstoel, wat 'n vereenvoudiging van die vurkrugstoel is. Laasgenoemde stoel se ruglatte bestaan uit 'n paneel van latjies wat bo by die boonste rugsport, onder by die onderste rugsport en in die middel gebind word met 'n "band" – 'n soliede houtstrokie wat die latjies met mekaar verbind (sien figuur 49). Die ruglatte van die snaarrug is almal los van mekaar en versprei oor die breedte van die rugleuning, soms eweredig, maar soms gegroepeer soos in figuur 84. Die boonste rugsport is reguit en onversier, anders as by die tipiese vurkrugstoel wat 'n kuifie het. Ook die skouertjie wat kenmerkend van die vurkrug is, het by die Genadendal-stoel heeltemal weggeval. Die rugstyle is reguit en loop nie taps na bo nie. Die onderste rugsport is ook reguit, sonder die inham aan die onderkant wat by die vurkrugstoel aangetref word. Die sitting is vierkantig en met riempies gemat, vertikaal deur die sittingrand. In 'n ander variasie het die stoel 'n addisionele plat sittingrand, soos dikwels by die Regency-patrisiërstoel aangetref word, en rottangmatwerk (figuur 84). Die skort is onversier en die pote is Neo-Klassieke tapspote sonder voetstukke. 'n H-vormige spanraam verbind die pote soos in figuur 80 - 83, terwyl figuur 84 en 85 sonder spanraam is.

Hoewel daar normaalweg drie ruglatte op die snaarrugstoel voorkom, is daar uitsonderings soos figuur 85 wat vier en figuur 81 wat slegs twee het. Die voorbeeld in figuur 86 is hoogs uitsonderlik weens die Regency-gedraaide voorpote by 'n rugleuning met vier ruglatte. Vermenging van Neo-Klassieke en Regency-kenmerke kom dikwels in sitmeubels voor, maar normaalweg vertoon die rugleuning dan Regency-eienskappe en die onderstel is Neo-Klassiek. Dit is baie selde dat dit andersom vermeng soos in figuur 86.



Figuur 80: Genadendal-stoel
(MB 214)



Figuur 81: Genadendal-stoel met twee
ruglatte
(MB 1234)



Figuur 82: Genadendal-stoel met
riempiesitting
(JMR 0150)



Figuur 83: Genadendal-stoel met
rottangsisitting
(MB 1148)



Figuur 84: Genadendal-stoel met gegroepeerde ruglatte (JMR 0121)



Figuur 85: Genadendal-stoel met vier ruglatte (MB 412)



Figuur 86: Uitsonderlike Genadendal-stoel met gedraaide voorpote (MB 1529)

5.2.1.2 Werkmeubels

Die belangrikste kenmerk waaraan Neo-Klassieke tafels uitgeken word, is die tapspoot. Soos vroeër vermeld, vertoon Ou-Kaapse Neo-Klassieke sytafels dikwels inlegwerk van donkerhout in 'n ligte kleur hout (geelhout, sederhout of vrugtehout), of andersom, wat meestal in die skort en die pote voorkom. By vroeë Neo-Klassieke tafels is die blad aan die onderstel geheg met behulp van 'n dwarsstrook wat onderaan die blad vas is en aan die binnekant óf die buitekant van die skort geplaas kan word (figuur 87). Houttappenne word deur ooreenstemmende gaatjies in die dwarsstrook en die skort gestee om die konstruksie te bevestig. Die meeste tafels het nie voetstukke nie, maar met uitsondering kom klein graafvoetstukkies voor.



Figuur 87: Tafel met dwarsstrook buitekant die skort
(JMR 0158)



Figuur 88: Dwarsstrook is duidelik sigbaar
(JMR 0159)



Figuur 89: Genadendal-tafel
(JMR 0171)



Figuur 90: Genadendal-tafel met breë skort
(JMR 0175)



Figuur 91: Genadendal-tafel met een lang laai in breë skort
(JMR 0180)

Die Genadendal-tafel toon die konstruksiemetode wat hierbo beskryf is. Hierdie tafels se dwarsstrook is sonder uitsondering aan die buitekant van die skort en die punte daarvan is gefatsoeneer (sien figuur 87 & 88). Die skort van die Genadendal-tafel is oor die algemeen besonder breed, waarskynlik om voorsiening te maak vir 'n diep laai, maar onprakties om by aan te sit (sien figuur 87, 88 & 90). Geen inlegwerk kom voor nie en nie een van die tafels het voetstukke nie.

5.2.1.3 Bergmeubels

Neo-Klassieke kaste is reguitlynig en het oor die algemeen min versierings. Daar is dikwels van twee kleure hout, lig en donker, gebruik gemaak en inlegwerk kom ook dikwels voor. Die kasdeure bestaan uit paneelkonstruksies waar 'n los paneel in 'n raam ingeskuif word en die hoek van 90° wat tussen die raam en die paneel vorm, word dan met 'n kwartrondlysie afgerond. Hierdie lysie is dikwels geprofileer. Die meeste Neo-Klassieke kaste het graafvoetstukke.

Die Genadendal-kas wyk op 'n paar betekenisvolle wyses af van die tipiese Neo-Klassieke kas. Hierdie kas is bykans geheel en al van ligte houtsoorte gemaak (figuur 92, 95-97). Die raam, wat normaalweg by Neo-klassieke kaste uit 'n donkerder houtsoort gekonstrueer is, is in die geval van die Genadendal-kas uit dieselfde ligte hout as die deurpaneel vervaardig. Die deurraam waarin die paneel pas, is heelwat breër as by ander Neo-Klassieke kaste (sien figuur 95-97). Die kwartrondlysie is ongeprofileer. Die gebruik van donker hout is minimaal en word aangewend om die reguitlyn van die basis (figuur 96 & 97), die skeiding tussen bo- en onderstel (figuur 96), die kroonlys (figuur 95 & 96) en die driehoekpediment (figuur 97) te beklemtoon. Die belangrikste afwyking wat terselfdertyd die belangrikste kenmerk van die Genadendal-kas is, is in die voetstuk. Hierdie voetstuk het glad nie 'n graaf- of blokvorm soos ander Neo-Klassieke kaste nie, maar 'n fyn slangvoetstuk soos by die Rococo-styl aangetref word. Die bokant van die voetstuk, bo die slangpunt, is in 'n vierkantige blokkie-vorm, wat dit van die Rococo-slangvoetstuk onderskei (figuur 92-94).



Figuur 92: Genadendal-kas met lae driehoekpediment (JMR 720)



Figuur 93: Genadendal-voetstuk (JMR 413)



Figuur 94: Genadendal-voetstuk van die sykant gesien (JMR 417)



Figuur 95: Genadendal-kas (JMR 725)



Figuur 96: Genadendal-kas met platkroon en laaie onder
(JMR 750)



Figuur 97: Genadendal-kassie met ongewone fronton
(Baraitser & Obholzer 1978 :295)

Twee van die voorbeelde wat hier ingesluit word, is jonkmanskaste, wat beteken dat dit twee laaitjies aan die bokant van die kas het. Die een het hingselhandvatsels (figuur 92) en die ander houtknophandvatsels (figuur 95). Figuur 92 vertoon 'n baie plat driehoekige pediment, wat heelwat laer is as die gewone driehoekpediment wat byvoorbeeld by die Riversdal-kas voorkom, terwyl figuur 95 slegs 'n platkroon het. 'n Samestelling van hierdie twee elemente kom voor in figuur 97, waarvan die driehoekige pediment met behulp van 'n donker kroonlids teen 'n reghoekige fronton aangebring is. Die kas in figuur 96 word 'n *linen press* genoem, wat beteken dat dit 'n bêreplek vir linnegoed was. Dié kas het vier deurlopende lang laaie as onderste gedeelte, met twee deure bo waaragter rakke ingebou is. Die feit dat daar vier laaie voorkom waarvan drie taamlik diep is, veroorsaak dat die verhouding tussen die onderste en boonste gedeeltes van die kas nie die ideale verhouding van een derde teenoor twee derdes weerspieël nie. Die breë raamwerk van die deurpaneel daarmee saam laat hom taamlik lomp voorkom.



Figuur 98: Verskillende voorbeelde van voetstukke by Ou-Kaapse Neo-Klassieke kaste. Bo na onder (vergrotings van elke voetstuk regs): skraagvoetstuk, hoekstylvoetstuk, tapspoot, diamantvoetstuk
(JMR 0192, 0197, 0225, 1237)

5.2.2 Stylontwikkeling van die Genadendal-meubels

5.2.2.1 Die konsep *mode*

Die idee van mode is relatief nuut vir die mens. Volgens Jackson was daar gedurende die Middeleeue geen algemene bewussyn rondom die konsep van mode of persoonlike styl by die man op straat nie (2002:6). Woodward se navorsing dui daarop dat die Kaapse interieur egter reeds enkele dekades na die vestiging van die eerste nedersetters 'n unieke karakter begin kry en dat die idee van mode al as kriterium toegepas is. *By 1700 it is perfectly possible to speak of a fashionable interior [...]* (1982:52).

Die laat 18de eeu word gekenmerk deur die demokratisering van smaak. Tot op daardie stadium was die idee van *roomsettings* die domein van konings wat met behulp van hul ontwerper met hul paleise en die vertrekke binne die paleise stellings wou maak oor hul mag en smaak. Vir die meeste ander mense was die praktiese oorweging by die meubilering van enige woning die enigste deurslaggewende faktor. *As we know, there is no such thing as a 'period' room; for both practical and sentimental reasons, possessions are handed down, so that a room's furniture changes with successive generations in an almost organic way. With some grand exceptions, the concept of a room being created all at once is a relatively modern one* (Maclean 1995:36).

Teen die 18de eeu was dié konsep egter allemansbesit. Volgens Eco het die ontluikende ideaal van individuele regte en ekspressie interessante implikasies vir die ontwerp en meubilering van die laat 18de-eeuse patrisiër én plattelandse woning gehad. *Care for the private dimension, for the home as an expression of the individualism typical of modern man, took concrete form...* (2004:244). Soos aangedui was dit ook die geval hier aan die Kaap.

Die Neo-Klassisisme is die eerste modestyl wat nie net meer die domein van konings, prinse en adellikes was nie, maar ook aan die opkomende hoër-middelklas mens (industrialiste en handelaars) die geleentheid gebied het om 'n unieke, persoonlike karakter aan sy woonhuis te verleen. Die tydsgees en die verhoogde produksie van gebruiksgoedere wat deur die industriële revolusie teweeggebring is, sou sorg dat baie meer mense toegang tot die wêreld van ontwerp sou hê.

Die konsep *mode* is nou verbind met die idee van persoonlike voorkeur binne 'n spesifieke sosiale konteks. *Fashion is a complex social code and it also operated in many other planes defined by economic and regional pressures. Within those levels and groups, furniture styles was influenced by the relevant mores and vogues of its environment and generally conformed to the prevalent taste. Thus, [...] furniture [...] was usually "fashionable" within the standards of its own social context and, in most cases, its construction, style and motifs obeyed the pertinent codes of that context* (Knell 2000:17). Die konsep is dus nie ontdaan van 'n sosiale konteks nie, maar behoort spesifiek daartoe.

Drie sosio-ekonomiese kultuurlae kan gedurende die 17de, 18de en 19de eeue aan die Kaap geïdentifiseer word: die patrisiër klas, die middelklas en die pioniers. Net patrisiër en plattelandse meubels toon stylkenmerke wat oor tyd verander. Pioniermeubels, hoewel dit stylkenmerke het, kan nie in kronologiese tydvakke opgedeel word nie en is dus nie aan modeneigings blootgestel nie (1972:259). Net die eerste twee kategorieë sou dus die effek van 'n modebewussyn voel.

Elkeen van die twee groepe het hul eie smaak en idee van mode gehad. In die platteland was daar 'n natuurlike geneigdheid tot konserwatisme wat ook in die veranderinge van meubelstyle tot uiting gekom het. *Het platteland, waar men zich niet zozeer om smaakwisselingen bekommerde, ontfermde zich dan nog maar al te gaarne over wat de "heren in de stad" hadden afgedankt* (Lunsingh Scheurleer 1961:8). [...] *furniture supplied to the middle classes of the cities was for use, rather than for show* [...] (Watson:122)

Tog het die sendelinge met bewondering na die modesin van die plattelandse vrou verwys. In Januarie 1793 beskryf een van die sendelinge die boervroue van die omgewing soos volg: *The pride of the women here is astonishing. They are farmers' daughters, but seldom have I seen a lady in Germany walk about more elegantly dressed and with headgear more grand* (Bredekamp & Plüdderman 1992:65). Ook uit die beskrywing wat Kühnel in November van dieselfde jaar van die boere-gemeenskap gegee het, kan daar afgelei word dat die modesin van die boere rondom die sendingstasie reeds lank voor 1800 eiesoortig en gevestig was (Bredekamp 1992:153).

5.2.2.2 Styloordrag en -ontwikkeling

[...] *style development is never the work of an individual; rather, the large maturing of a style is the product of a whole society* (Aronson 1970:VIII). Die effek van die individue moet egter nooit onderskat word nie, hetsy dit identifiseerbare individue is (soos die ontwerpers Chippendale en Adam of plaaslik Thibault en Anreith) of naamlose vakmanne wie se handewerk, maar nie hul name nie, tyd oorleef het. Professionele ontwerpers vorm meestal deel van die patrisiër laag van die samelewing terwyl die vakmanskap en estetiese inslag van die plattelandse ambagsman vir die anonieme nalatenskap verantwoordelik is. Die Morawiese sendelinge was byvoorbeeld nooit daarop uit om 'n nuwe mode of styl na die Kaap te bring nie; hul invloed is toevallig, maar nie as gevolg daarvan minder akuut of opmerklik nie. Hulle natuurlike konserwatisme is versterk deurdat hulle nie (soos die Roentgens in Neuwied 'n paar dekades vroeër) uitgelewer was aan die wispelturigheid van die patrisiër klas nie. Vir dieselfde rede toon die Genadendal-meubels min verandering oor tyd en is die variasies beperk. Volgens dr Balie is die stoele byvoorbeeld tot laat in die 19de eeu nog op presies dieselfde manier as aan die begin gemaak (2006:onderhoud).

5.3 Morawiese meubels op Genadendal

Nie alle meubels wat op Genadendal gemaak is, behoort tot die kategorie Genadendal-meubels nie. 'n Interessante parallelle styl wat as die *Morawiese meubelstyl* beskryf kan word, dien as 'n stilistiese herinnering aan die internasionale assosiasie wat die sendelinge, soos Boynton dit uitwys, oor geografiese grense met mekaar sou verbind. Die Morawiese meubels was een van die materiële skakels tussen die verskillende gemeentes wat regoor die wêreld versprei is.

5.3.1 Die Marsveld-stoel

In sy boek *Die Geskiedenis van Genadendal* illustreer en verwys Balie, kurator van die Sendingmuseum op Genadendal na 'n besondere interessante armstoel wat in die volksmond as die *Marsveld-stoel* bekend staan (figuur 99). Die stoel is Barokagtig en van stinkhout gemaak (1988:99). Die feit dat die stoel van stinkhout gemaak is, bevestig die Kaapse oorsprong daarvan.



Figuur 99: Marsveld-stoel
(JMR 125)

Dit is nie duidelik of die naam *Marsveld-stoel* verwys na die feit dat Marsveld dit moontlik gemaak het en of dit aan hom sou behoort het nie (IT Balie 2006:onderhoud). Soos reeds gemeld, kon daar uit 'n opmerking van lady Anne Barnard afgelei word dat Marsveld homself aan die beginjare met meubelmakery bemoei het. As leier van die groepie sendelinge is die moontlikheid ook nie uitgesluit dat dit deur hom gebruik sou word nie.

Stilisties konformeer die stoel tot die vormlose Barok-styl wat teen die einde van die 18de eeu nog in die platteland nagevolg is. Die stoel is egter stilisties uniek en geen ander of soortgelyke stoele naas dié een is al plaaslik geïdentifiseer nie. Twee stoele wat op baie vlakke herinner aan die *Marsveld-stoel*, is egter in Amerika gevind (figuur 100). Dié twee stoele in die Winterthur Museum in Washington is volgens Cooper moontlik deur Morawiese vakmanne gemaak. *Intriguing in both their design and execution, these [...] armchairs*

appear to be products of Moravian craftsmen who merged both English and European influences to create distinctly different versions of seating furniture (2002:131). Die feit dat sy die stoele as *intriguing* beskryf suggereer dat hulle ook dáár as ongewoon (uniek) beskou word. Die plat balustervormige armstut van die stoel op die linkerkant (figuur 100) noem sy *an individual innovation* (Cooper 2002:131). Hierdie plat balustervorm is as leitmotief vir die houtwerk in die Morawiese kerkargitektuur reg deur die wêreld te sien. Dieselfde vorm sou later oor en oor in die rugleunings van stoele en banke wat in Elim gemaak is, voorkom. Dit is, soos later uitgewys word, een van die sentrale karaktereenskappe van die Elim-meubels.



Figuur 100: Dié twee stoele in die Winterthur Museum in Washington is volgens Cooper moontlik deur Morawiese vakmanne gemaak (Cooper 2003:131)

5.3.2 Morawiese Kerkmeubels

Die reisiger Lichtenstein gee 'n insiggewende beskrywing van Genadendal se kerk: *Within are two rows of benches, and a simple pulpit; the utmost simplicity is, indeed, observable in every part of the building but at the same time the due proportions are exceedingly well observed, and the workmanship is extremely neat. The timbers are all of sumach [sic] wood,*

the yellow tint and polish of which gives a sort of simple elegance to the appearance of the whole (Schreuder 1951:83).

Lichtenstein se beskrywing van die kerk raak onwetend bykans elke aspek van die Morawiese Piëtisme aan. **Konformiteit en uniformiteit:** Die beskrywing van die argitektuur en die interieur van die kerk sou ook van toepassing wees op elke ander Morawiese kerk regoor die wêreld (figuur 101-104). **Eenvoud:** Vir die Morawiërs was eenvoud die enigste weg tot Christus. Die Morawiese etos het gedeeltelik gegroei uit die Protestantse hervorming wat, soos in hoofstuk 2 verduidelik is, die Barokagtige vertoon van die Rooms-Katolieke kerk verwerp het en dit met vroomheid en eenvoud vervang het. **Superieure vakmanskap:** Die kwaliteit van die vakmanskap van die Duitsers in die algemeen en die Protestantse en Piëtistiese immigrante in die besonder sou wêreldwyd sy merk laat. Die Genadendal-meubel en die meer generiese Morawiese kerkmeubels sou aan al drie die aspekte voldoen. Die kerkmeubels het eenvoudige reguit lyne en is altyd wit geverf. Die stoel wat deur die predikant gebruik word, is 'n Barok Queen Anne-stoel en is meestal ook wit geverf.



Figuur 101: Kerkbanke
(JMR 036)



Figuur 102: Binnekant van die Morawiese kerk in Christiansfeld, Denemarke (Bøytler & Jessen 2005:40)



Figuur 103: Die binnekant van die Morawiese kerk op Genadendal (JMR: 304)



Figuur 104: Skets deur Latrobe gedateer 1816 van die interieur van die kerk in Genadendal (Balie 1988:36)

5.4 Ander Morawiese sendingstasie-meubels

Min ander meubels getuig meer van die effek wat individue op die ontstaan en ontwikkeling van 'n meubelstyl gehad het as die meubels wat op die verskillende Morawiese sendingstasies gemaak is. Ten spyte van die ooreenkomste tussen die agtergrond van die sendelinge, die sosiale organisasie binne die gemeenskappe en die geografiese nabygeleentheid wat natuurlik die uitruil van idees en vakkundigheid in die hand kon werk, het elkeen van die meubels wat in die verskillende dorpe gemaak is, hul eie onderskeibare karakter en sou dit selfs gevaarlik wees om hulle saam as 'n soort Morawiese erfenis te groepeer: dit verskil bloot te veel van mekaar. Vir die doel van hierdie studie word die karaktereienskappe van die meubels van Mamre en Elim nie bespreek nie, maar net genoem. Die meubels wat op die ander stasies gemaak is, verskil aansienlik van dié van Genadendal.

5.4.1 Die Mamre (Groenekloof) kas

Weinig inligting aangaande die meubels wat op Groenekloof (Mamre) gemaak is, is beskikbaar. In die Genadendal Sendingmuseum is daar egter een tweedeur kas wat volgens die kurator in Mamre gemaak is (IT Balie 2006:onderhoud). Presies wie dit gemaak het en hoe die ander Mamre-meubels gelyk het is 'n onderwerp vir 'n afsonderlike studie.

5.4.2 Elim-meubels

Ten spyte van die historiese en fisiese assosiasies (Elim is amper 'n buurdorp van Genadendal) is daar geen stilistiese ooreenkomste tussen die Genadendal-meubel en die Elim-meubel nie. Die verskil strek ten opsigte van die houtsoorte wat gebruik is, die metodes van konstruksie en die dekoratiewe motief wat gebruik is. Teen die tyd dat Genadendal gestig is en daar met 'n meubelmakery begin is, was inheemse houtsoorte nog beskikbaar. Teen die tyd dat Elim se meubelmakery hoogty gevier het, was die gebruik van ingevoerde dennehout nie net hoogmode nie, maar dit was ook geredelik beskikbaar. Die Elim-meubels is bykans altyd volledig of gedeeltelik van Oregon-dennehout vervaardig. Kombinasies van ander ingevoerde houtsoorte soos kaaibark en plaaslike houtsoorte soos geelhout kom ook voor.

HOOFSTUK 6

EVALUERING

Geen meubelstyl ontwikkel ooit sonder rede of historiese presedent nie - nie eens gedurende die agtiende eeu in afgeleë gebiede honderde of duisende kilometers vanaf die naaste kosmopolitaanse sentra nie. Die Genadendal-meubelstyl staan uit in die geskiedenis van Kaapse meubels omdat dit 'n nuwe ontwerp-woordeskat tot die bestaande milieu toegevoeg het. Genadendal-meubels het ontwikkel uit die Europese Neo-Klassieke en spesifiek Duitse Biedermeier-styl, en is na die Kaap oorgeplant op 'n stadium toe die Neo-Klassieke styl nog nie regtig posgevat het nie. Dit het dus 'n andersheid gebring in die bestaande materiële verwysingsraamwerk. Vrae soos hoekom het die nuwe styl ontwikkel, wie het dit hierheen gebring, wat was die styl-historiese konteks van die modemakers wat verantwoordelik was vir die oordrag van die styl na nuwe bodem, wat was die sosiale toestande wat hierdie kulturele styloordrag so indrukwekkend ondersteun het (inderdaad moontlik gemaak het) en watter invloed het dit in die kort en lang termyn op die ontwikkeling van die Ou-Kaapse meubelerfenis gehad, het stelselmatig antwoorde begin oplewer.

Teen die tyd dat die tweede groep Morawiese vakman-sendelinge hul in 1793 in die Overberg-gebied gevestig het, het die Kaapse meubels wat hulle hier aangetref het, reeds 'n goed ontwikkelde nasionale karakter openbaar. Hierdie nasionale karakter was die resultaat van 'n unieke vermenging en interpretasies van die heersende modestyle van die Europese koloniale moondhede wat hier aan bewind was, en individuele bydraes soos dié van vakmanne wat na Afrika gekom het. *In these outposts of European colonisation, [...], the furniture makers reinterpreted European designs in the context of their local cultures and traditions and using local materials. The outcome of their efforts is often inventive and imaginative which, together with their skilled craftsmanship and generous use of exotic woods, results in works of art that are distinctive and extraordinary in concept and execution* (Viljoen 1998:4).

Die koms van die Morawiërs sou 'n interessante effek hê op die natuurlike plaaslike stylontwikkelingstrajek. In die proses van kulturele transplantasie het vakmanne reg

deur die eeue heen 'n geweldige groot rol gespeel. In die geval van Genadendal was die sendeling-vakman nie net in besit van die kulturele bloudruk van sy oorspronklike sentraal-Europese kulturele afkoms nie, hy het ook (as opgeleide vakman) oor die kundigheid, handvaardigheid en estetiese woordeskat beskik om dit wat hy hier aangetref het te omvorm tot iets wat aan hom bekend was – hy kon sy eie smaak en stilistiese voorkeure laat materialiseer tot 'n styl wat volgens sy eie kriteria goed en mooi was. Die kombinasie van lig en donker houtsoorte en die hoogs-versierde stylelemente van die laat-Barok en Rococo-smaak sou deur die Morawiërs vervang word met 'n voorkeur vir ligte houtsoorte en dramaties vereenvoudigde lyne. Meer nog, hulle het dit reggekry om 'n klein, goed geordende Duits-Morawiese dorpie hier aan die voet van Afrika te vestig.

Die stilistiese oorsprong van die Kaaps-Duitse Genadendal-styl is te vinde in die laat 18de-eeuse Duitse meubeltradisie wat aan die Duitse sendelinge bekend was. Hoewel daar baie meubelmakers en styl- en streekvariante in 18de-eeuse Duitsland geïdentifiseer kan word, was dit die eenvoudiger meubels wat deur die Roentgens vir die Morawiese gemeenskappe van Herrnhut, Neuwied en Zeist gemaak is en waarmee die meeste van hierdie sendelinge grootgeword het, wat as belangrikste bronne van inspirasie vir hulle handwerk sou dien.

Onder indruk van die historiese assosiasie tussen die Morawiërs en die Roentgens, was die Duitse sendeling-vakmanne terdeë bewus van hul materiële erfenis – hulle het die styl-elementiese taal van die 18de-eeuse ontwerp verstaan en kon dit ter plaatse interpreteer en toepas. Die Neo-Klassieke meubelstyl wat tydens die laaste jare van die Roentgens se werkslewe reeds hoogmode was, is nie deur hulle ontwikkel nie. Hulle was bloot die briljante eksponente van hierdie modestyl wat toe al vir 'n geruime tyd Europeërs begeester het. Dit is 'n interessante toeval dat juis hierdie styl, met sy vereenvoudigde lyne, die modestyl van die dag was gedurende die aankoms van die sendelinge aan die Kaap in 1793. Die ontwerp-ideaal van die Neo-Klassisisme sou lynreg korrespondeer met die Piëtistiese ideaal van eenvoud.

By die analise van die internasionale materiële nalatenskap van die Morawiërs word fassinerende patrone duidelik. Eerstens is daar 'n standaardisering van ontwerp wanneer dit by byvoorbeeld aspekte soos dorpsbeplanning (uitleg van strate), kerkargitektuur, die argitektoniese houtwerk binne die kerke en die kerkmeubels kom. Daar bestaan duidelike ooreenkomste tussen die houtwerk van die sale of kerke in die verskillende Morawiese gemeenskappe regoor die wêreld. Trappe, relings, balkonne, orrelmonterings en ingeboude kaste vorm 'n konsekwente patroon.

Wat betref die ontwikkeling van die verskillende meubelstyle wat op die verskillende sendingstasies plaaslik en internasionaal gemaak is, ontvou daar egter 'n totaal ander prentjie. Elke stasie blyk sy eie unieke meubelstyl te ontwikkel. Verskeie faktore was hiervoor verantwoordelik, soos onder andere die tydperk waartydens die kulturele oordrag plaasgevind het (verwysende dus na die oorspronklike styl-inspirasie), maar belangriker, die verskillende eiesoortige sosio-ekonomiese omstandighede waarin die sendelinge hulself in die kolonies bevind het. Die unieke sosiale struktuur van die Genadendalse gemeenskap het 'n kardinale rol gespeel in die vestiging van 'n Eurosentriese modestyl op die Afrika-bodem.

Die 18de- en 19de-eeuse Morawiese erflating word gekenmerk deur 'n geestesingesteldheid waarvolgens lidmate aangemoedig is om hulself in terme van die alledaagse kulturele aspekte soos argitektuur, musiek, onderwys en ambagte ten volle uit te leef. Een van Von Zinzendorf se beginsels was dat God in alles geopenbaar word, ook in wat uit die werkwinkel van die vak- of ambagsman kom. *Moravians were distinguished by a heritage derived from their strongly practical faith, combined with their highly organised system of community living* (Ioannou 1995:41). Dié uitlewing het egter altyd in gemeenskapsverband plaasgevind en moes tot voordeel van of in diens van die gemeenskap wees. Gemeenskapwaardes was altyd verhewe bo die belang van die individu.

Selfs die uitleef van gewoontes, gebruike en tradisies van die individuele lede van 'n gemeenskap (hetsy dit in Europa of in Afrika was) is ondergeskik gestel aan die waardes wat die Morawiese gemeenskappe voorgestaan het. Daar is van alle inwoners

wêreldwyd verwag om enige eiesoortige kulturele ekspressie in die naam van Christus op te gee. Vanuit daardie oogpunt was dit dus vir die sendelinge heeltemal natuurlik om van die Khoi te verwag om al hul eie kulturele uitdrukking te laat vaar. Die "heidene" moes hul eie kulture en identiteit opgee en hulself ten volle in die Europese Morawiese leefstyl dompel ten einde dit wat die sendelinge gebied het, te kon bekom. Die suksesvolle oorplanting van die Europese materiële erfenis was, in die geval van Genadendal, net moontlik omdat die tradisionele kulturele uitdrukking en belewenis van die plaaslike kultuurgroep (die Khoi in dié geval) heeltemal onderdruk en uiteindelik geheel en al vervang is met die Westerse model.

Die dissipline en beheer wat nodig was vir die koöptering en transplantering kon gehandhaaf word juis omdat die inwoners in nou verweefde gemeenskap met mekaar geleef het. Lidmaatskap van die Morawiese gemeenskappe was vir alle inheemse bevolkingsgroepe oop; die totale afwesigheid van 'n imperialistiese imperatief het mense vry gemaak om te kom en te gaan. Maar wanneer die persoon wel (uit vrye keuse, sou 'n mens kon sê) hom- of haarself by so 'n gemeenskap aangesluit het, moes die reëls van die gemeenskap tot op die letter van die woord gevolg word.

Die haglike toestande van die ontstamde (*detribalised*) Khoi wat die tweede groep sendelinge in 1793 in die Baviaanskloof aangetref het, sou ironies genoeg bydra tot die sukses wat die Duitse sendelinge met die oordrag van 'n Duitse etos met sy gepaardgaande materiële erfenis sou hê. Die "vryheid" van die Khoi was wel 'n teoretiese moontlikheid, maar in werklikheid was hul opsies uiters beperk. Daar was net een van twee moontlikhede: óf hulle bly op die sendingstasie en in ruil vir hul eie gewoontes en gebruike kry hulle 'n veilige heenkome met 'n huis en tuin en meubels, opleiding in 'n ambag en die geleentheid om weer aan 'n eie identiteit te begin werk, óf hulle dring aan op die reg tot 'n eie kulturele uitlewing met sy eie tradisionele gewoontes en gebruike en verlaat die gemeenskap en raak sodoende weer uitgelewer aan die harde realiteit van die buitewêreld. Want dit was die "kontrak" wat die Morawiërs met die Khoi gesluit het: die voorwaarde vir bekering, die doop en selfs net toegang tot die gemeenskap van Genadendal was 'n totale breuk met alle Khoi-gebruike, -gewoontes, -rituele en -geloof. Dit was die voorwaarde wat sou lei tot die totstandkoming en

ontwikkeling van die Genadendal- en later die Elim-, Mamre-, Wuppertal- en ander Morawiese meubels.

Anders as wat die owerhede en bykans alle ander tydgenootlike sendinggenootskappe wat Genadendal as 'n model gesien het, geglo het, het daar reeds gedurende die 19de eeu 'n alternatiewe model vir sendingwerk bestaan. As voorbeeld kan die sendingmodel van die Anglikaanse Biskop, John Colenso wat in Natal onder die Zoeloe-gemeenskappe gewerk het, gebruik word. Colenso wou die hele Zoeloe-samelewing en kultuur verchristelik eerder as om, soos in die geval van die Morawiërs, individue van hul eie kultuur te isoleer en hulle dan met behulp van gesofistikeerde metodes van koöptering te forseer om te konformeer tot vreemde norme, waardes en optrede. Colenso het in die konsep van *natural religion* geglo en het gepoog om die bestaande godsdienstige gewaarwordinge van die Zoeloes te gebruik as basis vir die oordra van die Christelike ideale. *He had no wish to break the beliefs and the customs of the Africans as a necessary condition of the conversion* (Keegan & Baudert 2004:xxiv). Colenso het, anders as die sendelinge van die Morawiese Broederkerk, 'n essensiële empatie vir die waardes en kulture van Afrika gehad. Colenso se model sou egter geen unieke materiële kultuurerfenis teweegbring nie.

Die Morawiese etos, die ontvanklikheid van die Khoi vir nuwe invloede en die unieke sosio-ekonomiese realiteit op die laat 18de- en vroeg 19de-eeuse Kaapse platteland het alles bygedra tot die ontstaan van 'n eiesoortige Kaapse Empire of Kaaps-Duitse meubelstyl: die Genadendal-styl. Ten einde items wat tot hierdie genre behoort te kan identifiseer, was dit nodig om die spesifieke stylkenmerke te beskryf en te bespreek. Die doel van hierdie ondersoek was egter nie om alleen maar met behulp van die nomotetiese en ideografiese metodes 'n lys of gids tot die identifisering van die stylkenmerke van die sogenaamde Genadendal-styl op te stel nie. Die uitgangspunt word gehuldig dat 'n meubelstuk as materiële kultuurvoorwerp een van die belangrikste uitdrukkings van die gemeenskap waarvan dit deel is, se waardes, gelowe en gewoontes is. Die oorkoepelende doel van die studie was dus om met meubels as getuie 'n kultuurhistoriese beeld van die Morawiërs van Genadendal te skep – om hulle karakters, hulle sosiale strukture, hulle gedrag, hulle ambisies en aspirasies soos dit deur die

piëtistiese lewensuitkyk beïnvloed is, na te spur. Die meubels lewer die getuieis van vakmanskap, waardes, wêreldbeelde, maar ook smaak soos wat dit in die konteks van 'n gemeenskap ontwikkel het; want een ding is seker, die Morawiër en sy gemeenskap kan nooit van mekaar geskei word nie.

Die problematiek van hierdie ondersoek soos in die inleiding geformuleer is dus deeglik aangespreek. Dit blyk dat die Genadendal-meubels sonder twyfel duidelike Duitse invloed toon en dat die piëtisme wat deur die Morawiërs nie net onderskryf word nie, maar vereis word as lewenstyl, 'n deurslaggewende invloed op die karaktereenskappe van hierdie meubels gehad het.

Die identifisering van die stylkenmerke van die Genadendal-meubels was egter van uiterste belang vir nog 'n rede: meubels, anders as nie-roerende materiële erflatings soos argitektuur, kan baie maklik vervreem word van hul posisie van oorsprong. Meubelstukke breek en word weggegooi, mense trek en verkoop soms hulle erfgoed. Dit lei daartoe dat meubels wat tradisioneel tot 'n sekere gemeenskap of omgewing behoort het, vinnig landwyd versprei of uitgestrooi word. Dit is nie 'n tendens wat eie is aan die Kaapse meubelerfenis nie. In sy boek *The Barossa Folk* kla Ioannou oor dieselfde situasie in Australië: *in most cases the provenance had been divorced from the pieces so that their links to the past, their meaning, had been lost to research and Australia's cultural heritage as a whole* (1995:9).

Dit is onmoontlik om ooit weer al die meubels wat op Genadendal gemaak is, terug te neem na Genadendal, maar deur die stylkenmerke van die Genadendal-meubels te identifiseer, kan die items wat daaraan konformeer weer met 'n groter mate van sekerheid aan 'n bekende herkoms toegeskryf word. Die proses van identifisering raak dan deel van die proses van bewaring – die kweek van 'n bewussyn dra by tot die onderbou waarop die volgende geslag kultuurhistoriese navorsers kan voortbou.

BRONNELYS

- | | | |
|-------------|------|--|
| Abraham, FL | 1989 | <i>'n Temporaliteitspedagogiese studie van die vennootskap kerk en skool met spesiale verwysing na die werk van die Morawiese Broederkerk te Genadendal 1773 – 1989</i> (ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch). |
| Anshelm, C | 1961 | <i>Hans Peter Hallbeck: die eerste Biskop van die Evangeliese Broederkerk in Suid-Afrika</i> , Morawiese Boekdepot: Genadendal. |
| Aronson, J | 1970 | <i>The encyclopedia of furniture</i> (3de hersiene uitgawe), Batsford: Londen. |
| Aronson, J | 1970 | <i>The encyclopedia of furniture</i> , TB Batsford Ltd: Londen. |
| August, KT | 2003 | <i>The quest for being public church: a study of the South African Moravian Church in historical and contemporary perspective</i> (ongepubliseerde DPhil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch). |
| August, KT | 2005 | <i>The quest for being public church: the South African challenge to the Moravian Church in context (1737 – 2004)</i> , The Moravian Printing Works: Kaapstad. |
| Aukema, W | 1984 | Veldwerk as navorsingsmetode vir die Kultuurgeskiedenis (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 1(1) Januarie). |

- | | | |
|---|------|--|
| Balie, IT | 1986 | <i>Die twee en 'n half eeu van Genadendal – 'n kultuurhistoriese ondersoek</i> (ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch). |
| Balie, IT | 1988 | <i>Die geskiedenis van Genadendal: 1738 – 1988</i> , Perskor: Kaapstad. |
| Balie, IT | 1992 | 'n Kultuurhistoriese beeld van Kaapse Morawiese sendingstasies, 1808-1919 (ongepubliseerde DPhil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch). |
| Baraitser, M & A Obholzer | 1987 | <i>Town furniture of the Cape</i> , Struik: Kaapstad. |
| Baraitser, M, A Obholzer
& WD Malherbe | 1985 | <i>The Cape House and its interior</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch. |
| Baraitser, M & A Obholzer | 1978 | <i>Cape country furniture</i> (2de hersiene uitgawe), Struik: Kaapstad. |
| Barzun, J | 2001 | <i>From dawn to decadence: 500 years of Western cultural life, 1500 to the present</i> , Harper Collins Publishers: Londen. |
| Bauch, K & A Mertens | 1964 | <i>Duitse kultuur aan die Kaap</i> , Tafelberg: Kaapstad. |
| Berendsen, A | 1949 | <i>Het meubel van Gothiek tot Biedermeier</i> (3de druk), Uitgeversmaatschappij W de Haan NV: Utrecht. |
| Boger, LA | 1959 | <i>The complete guide to furniture styles</i> , Charles Scribner's Sons: New York. |

- | | | |
|--------------------------------|------|--|
| Botha, M | 1977 | <i>Herkoms van die Kaapse stoel</i> , AA Balkema: Kaapstad. |
| Bourne, J & L Fletcher | 1982 | Purity of form: The neo-classical reaction (in A Charlish (red): <i>The history of furniture</i> (hersiene uitgawe), Orbis Publishing Limited: Londen). |
| Bowett, A | 2003 | The India-backed chair, 1715-1740 (<i>Apollo</i> , Januarie). |
| Boynton, L | 1993 | The Moravian Brotherhood and the migration of furniture makers in the eighteenth century (<i>Furniture History: The Journal of The Furniture History Society</i>) Volume XXIX. |
| Bøytler, J & JT Jessen | 2005 | <i>Christiansfeld: Life and Houses</i> , Det Danske Idéselskab: Soborg. |
| Bredekamp, HC | 2006 | Muizenberg, Genadendal vat hande (<i>Die Burger</i> , 14 Oktober). |
| Bredekamp, HC & HEF Plüdderman | 1992 | <i>The Genadendal diaries: Diaries of the Herrnhut missionaries H Marsveld, D Schwinn and JC Kühnel</i> (Deel 1), Publikasie reeks B4, Universiteit van Wes-Kaap, Instituut vir Historiese Navorsing: Bellville. |
| Bredekamp, HC & HEF Plüdderman | 1999 | <i>The Genadendal diaries: Diaries of the Herrnhut missionaries H Marsveld, D Schwinn and JC Kühnel</i> (Deel 2), Publikasie reeks B5, Universiteit van Wes-Kaap, Instituut vir Historiese Navorsing: Bellville. |

- | | | |
|---|------|--|
| Burchell, WJ | 1967 | <i>Travels in the interior of Southern Africa</i> ('n faksimilee-uitgawe): Kaapstad. |
| Burden, M | 1998 | Van der Stel versus Tulbagh: die oorsprong van die Kaapse Van der Stelstoel (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 12(2), November) |
| Burden, M | 2000 | Die metodologie van Kultuurgeskiedenis (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 14(2), November). |
| Burden, M | 2004 | Die Ou-Kaapse tolletjestoel, bestudeer in die konteks van die Renaissance-Klassisistiese stylperiode aan die Kaap (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 18(2), November). |
| Büttner, A, U Weber-Woelk & B Willscheid (reds) | 2006 | "...Nützlich zu sein und gutes zu stiften..." <i>Roentgen-Möbel für das Gertenreich Wörlitz-Dessau und Neuwied als Vorreiter der Aufklärung</i> (katalogus), Kreismuseum Neuwied: Neuwied. |
| Campbell, J | 1974 | <i>Travels in South Africa</i> , C. Stuik (Pty) Ltd: Kaapstad. |
| Charlish, A (red) | 1982 | <i>The history of furniture</i> (hersiene uitgawe), Orbis Publishing Limited: Londen. |
| Coertze, PJ | 1983 | <i>Die Afrikanervolk en die kleurling</i> , HAUM: Pretoria. |
| Cooper, WA | 2002 | <i>An American vision: Henry Francis du Pont's Winterthur Museum</i> (katalogus), National Gallery of Art and Winterthur Museum: Washington. |

- | | | |
|-------------------------|-------|--|
| Cox, MA | c1936 | <i>Wood specimens: 100 reproductions in colour</i> , The Nema Press: Londen. |
| Doson, RM (red) | 1972 | <i>Folklore and Folklife</i> , University of Chicago Press: Chicago. |
| De Boer, J & EM Temmers | 1987 | <i>The Unitas Fratrum: Two hundred and fifty years of missionary and pastoral service in Southern Africa (Western Region)</i> , Morawiese Kerk van Suid-Afrika: Kaapstad. |
| De Mist, JPAU | 1954 | <i>Diary of a journey to the Cape of Good Hope an the interior of Africa in 1802 and 1803</i> (reproduksie), Balkema: Kaapstad. |
| Dreyer, A | 1899 | <i>Geschiedenis van de gemeente Swellendam</i> , Townshend, Taylor & Snashall: Kaapstad. |
| Eco, U (red) | 2004 | <i>On beauty: a history of a Western idea</i> , Secker & Warburg: Londen. |
| Elbourne, E & R Ross | 1997 | Combatting spiritual and social bondage: early missions in the Cape Colony (in Elphick, R & R Davenport (reds) <i>Christianity in South Africa: a political, social, and cultural history</i> , David Philip: Kaapstad). |
| Eloff, CC | 1988 | Beplanning van navorsing (<i>Navorsingsbulletin</i> , 18(4)). |

- Elphick, R 1997 *Introduction: Christianity in South African History* (in Elphick, R & R Davenport (reds), *Christianity in South Africa: a political, social, and cultural history*, David Philip: Kaapstad).
- Elphick, R & R Davenport (reds) 1997 *Christianity in South Africa: a political, social, and cultural history*, David Philip: Kaapstad.
- Enklaar, IH 1988 *Life and work of Dr JTH van der Kemp: 1747 – 1811*, AA Balkema: Kaapstad.
- Fransen, H 1987 *Classicism, Baroque, Rococo and Neo-Classicism at the Cape* (ongepubliseerde PhD-proefskrif, Universiteit van Natal).
- Fransen, H 1970 *The Cape chair*, Stellenbosch Museum: Stellenbosch.
- Geldenhuys, HA 1986 *Die Kaapse meubelmakers: 1652 – 1900*, Deel 1 & 2 (ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
- Gerstner, JN 1997 *A Christian monopoly: The Reformed Church and the colonial society under Dutch rule* (in Elphick, R & R Davenport (reds), *Christianity in South Africa: a political, social, and cultural history*, David Philip: Kaapstad).
- Geschied-verhaal...* 1893 *Geschied-verhaal van Genadendal, de eerste zending-statie in Zuid-Afrika van 1737 tot 1806* (skrywer onbekend), Van de Sandt De Villiers & Co: Kaapstad.

- | | | |
|---|------|--|
| Giliomee, H | 2003 | <i>The Afrikaners: Biography of a people</i> , Tafelberg: Kaapstad. |
| Giliomee, H | 1975 | <i>Die Kaap tydens die Eerste Britse Bewind 1795-1803</i> , Hollandsch Afrikaansch Uitgevers Maatschappij: Pretoria. |
| Glassie, H (red) | 1972 | Folk art (in R M Dorson (red): <i>Folklore and Folklife</i> , The University of Chicago Press: Chicago. |
| Grobbelaar, PW | 1987 | Geesteskultuurvorsing: op soek na die ontasbare (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 2(2) Oktober). |
| Grobbelaar, PW | gd | Die verwerking van die resultate van veldwerk (Klasaantekeninge, MA in Kultuurgeskiedenis: Navorsingsmetodologie). |
| <i>Handwoordeboek van die Afrikaanse Taal</i> | 1981 | Tweede hersiene uitgawe, Perskor: Johannesburg. |
| Harris, N. | 1989 | <i>Chippendale</i> , Pyramid Books: Londen. |
| Hayward, H (red) | 1969 | <i>World Furniture</i> (derde hersiene uitgawe) Paul Hamlyn: Londen. |
| Heese, JA & RTJ Lombard | 1986 | <i>South African genealogies</i> (deel 1), RGN: Pretoria. |
| Hofmeyr, JW, JA Millard & CCJ Froneman (reds) | 1999 | <i>History of the Church in South Africa: a document and source book</i> , Universiteit van Suid-Afrika: Pretoria. |

- | | | |
|---|------|---|
| Hoge, J | 1946 | <i>Personalia of the Germans at the Cape: 1652 – 1806</i> , Argiefjaarboek, SA Argiefdiens: Kaapstad. |
| Heller, D | 1949 | <i>A history of Cape silver: 1700 – 1870</i> , David Heller: Kaapstad. |
| Heller, D | 1953 | <i>Further researches in Cape silver</i> , Maskew Miller Limited: Kaapstad. |
| Huth, H | 1974 | <i>Roentgen furniture: Abraham and David Roentgen, European furniture makers</i> , Sotheby Parke Bernet: New York. |
| Hutton, JE | 1895 | <i>A short history of the Moravian Church</i> , Moravian Publication Office: Londen. |
| Ioannou, N | 1995 | <i>The Barossa Folk: Germanic furniture and craft tradition in Australia</i> , Craftsman House: Roseville East. |
| Jackson, A | 2002 | <i>Period styles: 400 years of British art and design</i> , V&A Publications: Londen. |
| Jackson-Stops, G | 1982 | Formal splendour: The Baroque age (in A Charlish (red.): <i>The history of furniture</i> (hersiene uitgawe), Orbis Publishing Limited: Londen). |
| Keegan, T (red) & FR Baudert (vertaler) | 2004 | <i>Moravians in the Eastern Cape, 1828-1928: Four accounts of Moravian mission work on the Eastern Cape frontier</i> , Van Riebeeck-Vereniging (tweede reeks no. 35): Kaapstad. |

- Keno, L, N Riley & W Stahl 1989 The Rococo period (in C Payne (red) *Sotheby's Concise Encyclopedia of Furniture*, Conran Octopus: Londen).
- Keno, L, W Stahl & J Taylor 1989 The Classical Revival (in C Payne (red) *Sotheby's Concise Encyclopedia of Furniture*, Conran Octopus: Londen).
- Kenwothy-Browne, J 1982 The line of beauty: The Rococo style (in A Charlish (red): *The history of furniture* (hersiene uitgawe), Orbis Publishing Limited: Londen).
- Knell, D 2000 *English country furniture* (2de uitgawe), Antique Collectors' Club: Woodbridge Suffolk.
- Koch, S 2001 *Tracing the life of Zinzendorf: a guide through the history of the Herrnhut Moravian Church*, Comenius-Buchhandlung GmbH: Herrnhut.
- Krüger, B & PW Schaberg 1984 *The pear tree bears fruit: the history of the Moravian Church in South Western Cape Province 1869 – 1980*, The Moravian Book Depot: Genadendal.
- Krüger, B 1966 *The pear tree blossoms: a history of the Moravian Mission Stations in South Africa 1737 – 1869*, Morawiese Kerk van Suid-Afrika: Genadendal.
- Lahr, R & B Willscheid gd *Herrnhuter architectur am Rhein und an der Wolga*, Gesamtherstellung des Begleitbuches: Koblenz.

- | | | |
|---------------------------|------|--|
| Latrobe, CI | 1818 | <i>Journal of a visit to South Africa in 1815 and 1816</i> , Seeley: Londen. |
| Latrobe, C I | 1969 | <i>Journal of a visit to South Africa in 1815 and 1816</i> (deel 1), C Struik: Kaapstad. |
| Lenta, M & B le Cordeur | 1999 | <i>The Cape diaries of Lady Anne Barnard: 1799 – 1800</i> , (Volume 2:1800), Van Riebeeck-Vereniging (Tweede Reeks No. 30): Kaapstad. |
| Le Roux, M | 1982 | <i>The Cape copper-smith</i> , Stellenbosch Museum: Stellenbosch. |
| Le Vaillant, F | 1973 | <i>François le Vaillant: Traveler in South Africa and his collection of 165 water-colour paintings, 1781-1784</i> (Volume 1), Library of Parliament: Kaapstad. |
| Lichtenstein, H | 1928 | <i>Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805 and 1806</i> (Deel 1), Van Riebeeck-Vereniging: Kaapstad. |
| Liebenberg, BA | 1941 | <i>Die Kaapse Hottentotte: 1795 – 1806</i> (ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch). |
| Lunsingh Scheurleer, Th H | 1961 | <i>Van haardvuur tot beeldscherm: vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland</i> , WA Sijthoff: Leiden. |
| Maclean, J | 1995 | My lady's chamber (<i>House and Garden</i> September 1995). |

- | | | |
|-----------------------------------|------|---|
| Masson, M | 1948 | <i>Lady Anne Barnard</i> , George Allen & Unwin Ltd: Londen. |
| Meffert, P & M van Hemert | 1996 | <i>Gids tot die uitstalling van die Khoisan</i> (tweede druk) Swellendam Museum: Swellendam. |
| Meister, PW | 1969 | Germany (in H Hayward (red): <i>World Furniture</i> (3de hersiene uitgawe) Paul Hamlyn: Londen). |
| Mentzel, OF | 1919 | <i>Life at the Cape in the Mid-Eighteenth century</i> , The Van Riebeeck Society: Kaapstad. |
| Meyer D, P Peucker & K Langerfeld | 2000 | <i>Graf ohne grenzen: Leben und Werk von Nikolaus Ludwig Graf von Zinzendorf</i> , Unity Argiewe: Herrnhut. |
| Miller, J | 2005 | <i>Furniture: World styles from classical to contemporary</i> , Dorling Kindersley: Londen. |
| Mills, G | 1979 | <i>Kaapse stoele: 'n Tentoonstelling by die Suid-Afrikaanse Nasionale Kunsmuseum</i> (Ongepubliseerde katalogus). |
| Monkhouse, CP & TS Michie | 1988 | <i>Furniture in print: pattern books from the Redwood Library</i> , Departement of Decorative Arts, Museum of Art, Rhode Island School of Design, Rhode Island. |
| Morris, R | Gd | Voorbereiding van navorsingsvoorstelle: SWO-riglyne, RGN: Pretoria. |
| Mouton, J | 2001 | <i>How to succeed in your Master's and Doctoral Studies</i> , Van Schaik Uitgewers: Pretoria. |

- | | | |
|-----------------------|------|---|
| Mouton, J & HC Marais | 1992 | <i>Basiese begrippe: metodologie van die geesteswetenskappe</i> , RGN-Uitgewers: Pretoria. |
| Nielsen, WS | 1999 | <i>The twin blossom of the pear tree bears fruit: A history of the Moravian Church Eastern Province in South Africa</i> , privaat uitgegee: Port Shepstone. |
| Olivier, M | 1987 | Voorwerpgerigte navorsing: Kaapse mense en hul meubels (<i>Die Kultuurhistorikus</i> 2(2) Oktober). |
| Olivier, M | 1990 | <i>Kaapse Bergmeubels 1652-1830</i> (ongepubliseerde DPhil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch). |
| Payne, C (red.) | 1989 | <i>Sotheby's Concise Encyclopedia of Furniture</i> , Conran Octopus: Londen. |
| Pearse, GE | 1960 | <i>Eighteenth century furniture in South Africa</i> , Van Schaik: Pretoria. |
| Pettman, C | 1931 | <i>South African place names: past and present</i> , The daily representative Ltd: Queenstown. |
| Philp, P | 1980 | Neoclassicism (in N Riley (red): <i>World Furniture</i> , Octopus Books Limited: Londen). |
| Philp, P | 1980 | The Age of Rococo (in N Riley (red): <i>World Furniture</i> , Octopus Books Limited: Londen). |
| Philp, P | 1980 | The Baroque Era (in N Riley (red): <i>World Furniture</i> , Octopus Books Limited: Londen). |

- | | | |
|---------------------------------|------|--|
| Philp, P | 1980 | The Empire Style (in N Riley (red): <i>World Furniture</i> , Octopus Books Limited: Londen). |
| Phillips, H | 2004 | Forward (In T Keegan & FR Baudert: <i>Moravians in the Eastern Cape, 1828-1928: Four accounts of Moravian mission work on the Eastern Cape frontier</i> , Van Riebeeck-Vereniging (tweede reeks no. 35): Kaapstad. |
| Pretorius, JC | 1990 | 'n Bronne-indeling vir Kultuurgeskiedenis (<i>Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> , 4(1) Januarie). |
| Quinton, JC & AM Lewin Robinson | 1973 | <i>François le Vaillant: traveller in South Africa</i> , Deel 1, Parlamentsbiblioteek: Kaapstad. |
| Rademeyer-de Kock, C | 1993 | <i>'n Argeologiese ondersoek van die historiese nedersettingspatrone in die Westelike Overberg</i> (ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch). |
| Rabe, J | 2003 | <i>Identifying styles: Dating Cape furniture made between 1652 and 1920</i> (In Shapiro, T (red): <i>SA Masterpiece</i> , SA Masterpiece and Business Day: Johannesburg). |
| Rabe, J & P Rabe | 2003 | <i>Cape furniture styles, 1652 – 1900</i> , Rabe & Rabe: Stellenbosch. |
| Rabe, J & P Rabe | 2004 | <i>Cape furniture and South African ceramics</i> , Rabe & Rabe: Stellenbosch. |

- | | | |
|---|------|---|
| Rabe, L | 1994 | <i>'n Kultuurhistoriese studie van die Duitse nedersetting Philippi op die Kaapse vlakte</i> (ongepubliseerde DPhil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch). |
| Raper, P | 2004 | <i>New dictionary of South African place names</i> , Jonathan Ball Publishers: Johannesburg. |
| Rees, S | 2001 | <i>The floating brothel</i> , Review: Londen. |
| Riley, N (red) | 1980 | <i>World Furniture</i> , Octopus Books Limited: Londen. |
| Robinson, AM, M Lenta & D Driver (reds) | 1994 | <i>The Cape journals of lady Anne Barnard 1797 – 1798</i> , Van Riebeeck Vereniging 2(24): Kaapstad. |
| Roubo, JA | 1977 | <i>L'art du menuisier ebeniste</i> , Volume 4, Leonce Laget: Parys. |
| Schmidt, G (gebruik as verwysing in teks) | 1937 | <i>Georg Schmidt en sy opvolgers 1737-1937: 200 jaar Evangeliese Broederkerk (Moravian Church) in Suid-Afrika</i> (skrywer onbekend), Gustav Winter: Herrnhut. |
| Schoeman, K | 1997 | <i>Dogter van Sion: Machtelt Smit en die 18de-eeuse samelewing aan die Kaap, 1749-1799</i> , Human & Rousseau: Kaapstad. |
| Schoeman, K | 2001 | <i>Armosyn van die Kaap: die wêreld van 'n slavin, 1652-1733</i> , Human & Rousseau: Kaapstad. |
| Schoeman, K | 2004 | <i>'n Duitser aan die Kaap: 1724 – 1765</i> , Protea Boekhuis: Pretoria. |

- | | | |
|------------------------|------|---|
| Schoeman, K | 2005 | <i>Die vroeë sending in Suid-Afrika 1799-1819</i> , Protea Boekhuis: Pretoria. |
| Schreuder, JD | 1951 | <i>Die opvoedkundige bedrywighede van die Morawiese Broederkerk onder die kleurlinge in Suid-Afrika, 1737-1743; 1792-1950</i> (ongepubliseerde PhD-verhandeling, Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys). |
| Shapiro, T | 2003 | <i>SA Masterpiece</i> , SA Masterpiece and Business Day: Johannesburg. |
| Shaw, M | 1973 | Hottentots, bushmen and bantu (in JC Quinton & AM Lewin Robinson <i>François le Vaillant: traveller in South Africa</i> , Deel 1, Parlamentsbiblioteek: Kaapstad). |
| Shipley, JT | 1979 | <i>Dictionary of word origins</i> , Littlefield, Adams & Co: Totowa, New Jersey. |
| Sienaert-van Reenen, M | 1989 | <i>Die Franse Bydrae tot Africana-literatuur 1622-1902</i> , Human & Rousseau: Kaapstad. |
| Sleigh, D | 1993 | <i>Die buiteposte: VOC-buiteposte onder Kaapse bestuur 1652 – 1795</i> , HAUM: Pretoria. |
| Smit, GJ | 1993 | <i>Navorsing: Riglyne vir beplanning en dokumentasie</i> , Southern Boekuitgewers: Halfweghuis. |
| Snodin, M & J Styles | 2001 | <i>Design and the decorative arts, Britain 1500-1900</i> , V&A Publications: Londen. |

- | | | |
|---------------------|------|--|
| Van Bart, M | 2006 | Genadendal spin en weef weer (<i>Die Burger</i> , 21 Oktober). |
| Van der Hoven, L | 2001 | <i>Elim: A cultural historical study of a Moravian mission station at the southern extreme of Africa</i> (ongepubliseerde MA-tesis, Universteit van Stellenbosch). |
| Van der Pluym, W | 1943 | <i>Het Nederlandsche binnenhuis en zijn meubels: 1450-1650</i> (derde verbeterde druk), Albert de Lange: Amsterdam. |
| Van Onselen, LE | 1959 | <i>Cape antique furniture</i> , Howard Timmins: Kaapstad. |
| Veenendaal, J | 1985 | <i>Furniture from Indonesia, Sri Lanka and India during the Dutch period</i> , Volkenkundig Museum Nusantara: Delft. |
| Viljoen, D & P Rabe | 2001 | <i>Cape furniture and metalware</i> , Viljoen & Rabe: Kaapstad. |
| Walker, EA | 1922 | <i>Historical atlas of South Africa</i> , Oxford University Press: Kaapstad. |
| Ward-Jackson, P | 1958 | <i>English furniture designs of the eighteenth century</i> , Her Majesty's Stationary Office, Londen. |
| Weinlick, JR | gd | <i>Count Zinzendorf: The story of his life and leadership in the Renewed Moravian Church</i> , The Moravian Church in America: Bethlehem. |

- | | | |
|-----------------------|------|---|
| Weinlick, RW | 2001 | <i>Count Zinzendorf: The story of his life and Leadership in the Renewed Moravian Church</i> (hersiene uitgawe), The Moravian Church of America: Bethlehem. |
| Welz, S | 1976 | <i>Cape silver and silversmiths</i> , AA Balkema: Kaapstad. |
| Woodward, C | 1982 | <i>The interior of the Cape house 1670-1714</i> (ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Pretoria). |
| Zinnkann, H | 2006 | <i>Roentgenmöbel: Aus dem bestand</i> , Museum für Angewandte Kunst: Frankfurt. |
| Zöllner, L & JA Heese | 1984 | <i>Die Berlynse sendelinge in Suid-Afrika en hul nageslag</i> , Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing, Instituut vir Geskiedenisnavorsing: Pretoria. |

PERIODIEKE PUBLIKASIES

Apollo, Januarie 2003

Die Burger 14 Oktober 2006

21 Oktober 2006

Die Kultuurhistorikus, 2(2) Oktober 1987

House and Garden, September 1995

Navorsingsbulletin, 18(4), 1988

Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis, 1(1) Januarie 1984

4(1) Januarie 1990

12(2) November 1998

14(2) November 2000

18(2) November 2004

The Journal of the Furniture History Society, Vol XXIX, 1993**ONGEPUBLISEERDE REFERATE**

- | | | |
|----------------|------|--|
| Burden, M | 1998 | Die metodologie van mondelinge oorlewering, toegepas op twee gevallestudies: die volkslied en volkstaal (Kongres van SA Vereniging vir Kultuurgeskiedenis, Stellenbosch). |
| Groenewald, JP | 1984 | How to start research in the Humanities and Arts (<i>Research for beginners: Proceedings of a Seminar on Technikon Research</i> , Peninsula Technikon Skiereiland: Kaapstad). |
| Kritzinger, A | 1984 | Bemarkingnavorsing (<i>Research for beginners: Proceedings of a Seminar on Technikon Research</i> , Peninsula Technikon Skiereiland: Kaapstad). |

MONDELINGE BRONNE

- | | | |
|----------|------|---|
| Balie, I | 2006 | Sendingmuseum, Genadendal.
Beroep: Kurator |
|----------|------|---|

BEELDENE BRONNE

- MB:** Fotoversameling van dr M Burden, Dept Geskiedenis, Universiteit van Stellenbosch
- JMR:** Fotoversameling van Jo-Marie Rabe, Pier Rabe Antiques, Dorpsstraat, Stellenbosch